maj Foundation Chen

...તિબિં...

ધૂમકેતુ

૩ રૂપિયા

main. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या ६४ ग/३१

पञ्जिका संख्या २६०१४

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है । कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते । अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण ११८४-११८५

68 ग/32

26018

CHECKED 1973

Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિબિંબ

ધૂમકેતુ

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ફર્નાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ ૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
ઇશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે,
ભારતી સાહિત્ય સંઘ લી.
વતી ... ... અમદાવાદ.

સર્વ પ્રકારના હક્ક લેખકને સ્વાધીન

પહેલી આવૃત્તિ
એપ્રિલ : ૧૯૫૧.

મુદ્રક :
જયંતી દલાલ
વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ :

પાંદડાં ને પતંગિયાં	૧
નીલમણિ	૩૨
ગારુડી	૪૫
દોઢડાહ્યાઓ	૫૨
ભક્તજનનું જ્ઞાન	૬૧
યોજના કે અંધકાર	૬૫
કીર્તિ, કનક અને કલા	૮૨
બહારવટિયામાંથી બહાદુર સૈનિક	૯૦
પૈસાની આંટીઘૂંટી	૯૯
અંધારો કૂવો	૧૧૩
વાર્તાનો અંત	૧૩૨
ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ	૧૫૬
જીવનરંગ	૧૬૬
અજ્ઞાન ચક્ર	૧૮૨
જીવનનૌકા	૧૯૫
કપટે સર્જ્યું	૨૧૬
જિજ્ઞાનની જીવનવાટિકા	૨૨૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ધૂમકેતુ'ના
'નવલિકા સંગ્રહો'

१ તણખા
२ તણખા મંડળ બીજું
३ તણખા મંડળ ત્રીજું
४ તણખા મંડળ ચોથું
५ પ્રદીપ
६ અવશેષ
७ પરિશેષ
८ ત્રિભેટો
९ વનછાયા
१० અનામિકા
११ વનરેખા
१२ તુષારબિંદુ

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રતિબિંબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાંદડાં ને પતંગિયાં

[૧]

પચીસ વર્ષ પહેલાં, બરાબર ગણતરી નથી કરી, પણ લગભગ પચીસ તો હશે જ, પચીસ વર્ષ પહેલાં, એક સાંજે એ આવીને ઊભી રહી હતી. એની આંગળીએ એક છ સાત વર્ષનો છોકરો હતો. એના સાડલાનો છેડો પકડીને એના પાછળ એક ત્રણ-ચાર વર્ષની છોકરી ઊભી હતી. એ બધાની આંખમાં અનાથતા હતી. નોકરીની 'હા' આવશે કે 'ના' આવશે એ વિષે એમને શંકા હતી. કો' મહા વિપત્તિમાંથી માંડમાંડ ભાગી છૂટેલું ઘેરાયેલું પશુ હોય, એ વ્યગ્ર મનોદશા એના ચહેરા ઉપર બેઠી હતી.

મેં કાગળિયાના ઢગલામાંથી ઊંચે જોયું. એની આંખમાં એક બે અદૃશ્ય આંસુ આવી ગયાં હતાં.

'તમને ફાવશે? આંહીં તો ચોવીશ કલાકની બંધણી જેવું છે. નોકરી તો માંડ છ સાત કલાક હોય. પણ બંધણી ચોવીશે કલાકની સમજી લેવી. રાત્રે પણ ગમે તે વખતે તમને કામે બોલાવે!'

'ફાવશે, સા'બ! મને બધું ય ફાવશે!' તેણે થાકેલા અવાજે કહ્યું. બાર રૂપિયા પગાર, લુગડાંની બે જોડ, ખાવાપીવાનું, પંદર દિવસે એક પોસ્ટકાર્ડ. એ સરતે એ વખતે એ અમારે ત્યાં રહી ગઈ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી આ લાંબા ગાળામાં એણે શું કર્યું ને શું ન કર્યું એનો વિગતવાર કોઈ હિસાબ કોઇની પાસે નથી.

પણ મને બરાબર સાંભરે છે કે રહ્યા પછી પણ ચાર વર્ષે એક વખત એ મારી પારી પાસે આવી. આવીને કહે 'સા'બ! આ છોકરાને કોઇ રાખશે?'

'કેમ? તમને શું નડે છે?'

'નડે તો શું? પેટનો છોકરો, પણ એનું કાંઇક થાય તો, એ ઠેકાણે પડે. આંહીં તો આખો દિવસ મારી ભેગો રખડે છે. હું નાવાનું પાણી કાઢવા જાઉં તો ત્યાં આવે. લુગડાં ધોવા બેસું તો ત્યાં બેસે. બહાર બાબાગાડી લઇને જાઉં તો ત્યાં આવે. ને બીજે જાય પણ ક્યાં? આંહીં આટલાવામાં આપણી હેડીનું કોઈ રહેતું નથી. રહે છે તેને ભગવાને દીધાં નથી. સાહેબનાં છોકરાં ભેગો ફેરવું છું તો સાહેબ ખીજાય છે. 'મડમ સાહેબ' કાંઈ બોલતાં નથી, પણ સાહેબ બહુ ખીજાય છે! એટલે થાય છે કે કોઇક બોર્ડિંગ જેવું હોય તો ત્યાં છોકરો ભણે તો ખરો!'

'પણ 'બોર્ડિંગ'માં તો મોંઘું પડે.'

'કોંક અરધે પૈસે નહિ રાખે?'

મેં કીધું આપણે જોઇશું.

બે ચાર દિવસ પછી એક બોર્ડિંગમાં અરધે પૈસે બંદોબસ્ત કર્યો. છોકરો ત્યાં ગયો. એટલે એને હવે એક છોકરીની જ ચિંતા રહી. પણ આંહીં એને બધું કામ કરવાનું હતું. કપડાં, સંજવારી, પરચુરણ, સાહેબનાં છોકરાં સાચવવાનું. સાહેબ તો દેશી હતા. પણ એટલે વધુ ભયંકર હતા. અંગ્રેજની વ્યવસ્થા આવી ન હતી. ને એની તુમાખી બધી એનામાં હતી. તો એણે કહેલ 'મડમ સાહેબ'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ પણ દેશી મડમ સાહેબ નાં ? એટલે એનામાં પણ મિજાજનો પાર નહિ. ને અવ્યવસ્થાનો પણ પાર નહિ. હાલતાં ને ચાલતાં આ આયાને ઠપકો આપે. એ કહેવાતી આયા, પણ હતી સબ બંદરકા વેપારી જેવી. બધું કામ ધસડતી.

પણ હું એનો ઇતિહાસ જાણતો હતો. એ પોતાને ઘેર સગાં વહાલાંથી ત્રાસી ગઇ હતી. એનું ઘર મોટું ગણાતું. એટલે વરેખરે બધા ધામા એને ત્યાં નાખે. એનું જ ખાય. ને એનું જ ખોદે. એને કામ પડે તો હાથ જીભ કઢાવે. છેવટે ગામડા ગામનું એનું ઘરનું ઘર છોડીને આંહીં આવી ગઈ. ખેતરાં અરધીયાણ આપી દીધાં, ગાય હતી તે રબારીને આપી. રબારીએ કસાઈને દીધી. પણ એ હાથ બદલ્યા એટલે પાપ રબારી માથે ગયું. ને પુણ્ય આ બાઈને મળ્યું. આ બધી વાત એની મેં સાંભળી હતી. એને પણ લાગ્યું હતું કે આ એક ઓફીસ કારકુન કાંઇક ઠીક છે. એટલે એના સુખ-દુ:ખની કથની મને કહી જતી.

છોકરાને બોર્ડિંગમાં મૂક્યો ત્યારે એને હરખ હતો. એ હવે મેટ્રીકમાં પાસ થઈ જાશે, કારકુન થાશે, પોતાને વેઠવું પડશે, પણ છોકરો તો ઠેકાણે પડશે. ભલું હશે તો આ સાહેબ જ ક્યાંક ગોઠવી દેશે. એના મનમાં આ વિચાર ઘોળાતા હતા. મારાથી એ અજાણ્યા ન હતા.

ત્યાં આઠમે દિવસે છોકરો રોતો રોતો પાછો આવ્યો: 'મા ! ત્યાં તો ખાવા દેતા નથી. મારે ભણવું નથી !'

એ એના છોકરાને તેડીને મારી પાસે આવી. 'સા'બ ! આને સમજાવોને ! ઓટીવાર આવી તક ગુમાવે છે. પછી મારી પેઠે ઢરડા કરીને છોડાં ઉખડી જાશે !'

મેં છોકરાને કહ્યું: 'અલ્યા જાને ! માંડમાંડ તારી મા બિચારી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પેટ પાટા બાંધીને તને ભણાવે છે ને તું ભાગી આવે છે! જા જા, હવે કોઈ કાંઇ નહિ કહે.'

તે વખતે તો છોકરો ગયો. પણ આઠ દિવસે પાછો ઘેર!

પછી તો એની વાત મૂકી દીધી. ત્યાં રખડે ને અરચુરણ પરચુરણ કામ કરે. ધીમે ધીમે એ પટાવાળો થઈ ગયો. ને પટાવાળા રસોયા હોય તો વધારે સારું, એટલે રસોયો થઈ ગયો.

પેલી બાઇનું બિચારીનું, છોકરો મેટ્રીક કરવાનું ને કારકુનમાં દાખલ કરવાનું, સ્વપ્નું ભાંગી ગયું. ને એ ઉપરાંત સગાવહાલામાં મેણાં ટોણાં મળતાં રહ્યાં તે જુદાં. એ સૌ કહેતાં હતાં કે એના કરતાં અમારે આશરે તું પડી રહી હોત તો બે પાંદડે થાત.

બે પાંદડે થાત કે નહિ તે સવાલ જુદો છે. પણ એ રીતે આ બાઈ ઉપર સૌનું વર્ચસ્વ ચાલતું રહ્યું હોત. ને તેનામાંથી સૌ કાંઈક પામતા રહેત. પછી તો છોકરાના વિવાહ થયા એ વખતે જેને જેને મોંઘું થવાનો મોકો મળ્યો તે મોંઘા થયા. ને આને અનેક રીતે ખંખેરી કાઢી. કોઇને પચાસ ઉછીના જોઈતા હતા. કોઈને ત્રીસનો ખપ હતો. કોઈના વીશ તો લેણા જ હતા. એક જણો બોલતો જ ન હતો, પણ પોણોસો માગતો હતો સૌની ખંડણી ભરી ત્યારે તે સૌ જાન શોભાવવા આવ્યા! આટલાં વરસમાં આંહીં એણે નોકરી કરીને જે કાંઇ બચાવ્યું હતું તે એણે વાપરી ખાધું.

સાહેબની વહુએ છોકરાની વહુને બે જૂની રેશમી સાડી આપી હતી. સાહેબે અગિયાર રૂપિયા રોકડા આપ્યા હતા.

એ વિવાહ કરીને આવી ત્યારે ખાલી ખમ હતી. છતાં નવી વહુને થોડું થોડું લાડ ન કરે તો એની જ આબરૂ જાય, એટલે થોડું થોડું દેવું પણ કરતી રહી.

એટલામાં છોકરીના વિવાહ આવ્યા. આ સમયમાં તો સાહેબને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં ત્રણ ચાર છોકરાં થઈ ગયાં હતાં. ચારે સંભાળ માગે તેવાં. આ છોકરી પરણી જાય પછી એ ઉપાધિ વિનાની એકલી થતી હતી. એટલે વધારે ઉપયોગી હતી. સાહેબે એટલા માટે, ને અગાઉની એની નોકરીના બદલામાં, પૈસા ધીર્યા. એટલે છોકરી પરણી ગઇ.

પણ હવે આ બાઈને જીંદગીમાં પેલા છોકરાનાં છોકરાં ચોટતાં રહ્યાં.

એ બિચારી એકલી વિધવા હતી. એને ખબર હતી કે આ સિવાય હવે એનો બીજો કોઈ આધાર નથી. એ તનતોડીને કામ કરતી રહી. માંદા પડવાનો વિલાસ એને પોસાય તેમ ન હતો.

પણ છોકરીનો વર ઓટીવાર હતો. એ કારકુન હતો. આ છોકરીનો ભાઈ પટાવાળો હતો. એટલે એ પોતાને ઉંચો માનતો. પટાવાળાને નીચો માનતો. છોકરી વર્ષો સુધી એની માનો ને ભાઇનો આધાર પામી હતી. એમના વિષે એક શબ્દ ઘસાતો ખમવો એને આકરો પડતો. કારકુન મૂરખ હતો. બન્ને વચ્ચે કંકાસ થતો. છોકરી ભાગી આવી.

આ બાઇએ એને સંઘરી. કામ ચાલતું રહ્યું. એ મહેનત કરતી રહી. પણ હવે છોકરાની વહુને આ છોકરી ભારે પડવા માંડી.

એટલે ભાઈબાપા કરીને એને મા મૂકી આવી. અને પેલો કારકુન કાંઈ દુઃખ ન આપે, માટે પાંચ પૈસા એને પણ દેતી આવી.

એમ ને એમ એ પોતાનો સંસાર ચલાવતી રહી.

પણ હવે સાહેબના સંસારમાં ઘર્ષણ ઊભું થયું. સાહેબનું મન બીજે લાગ્યું. એમાંથી વાત વધી પડી. સાહેબની વહુ ભાગ્યાં. આ બાઇ કયાં જવું એ દ્વિધાવૃત્તિમાં પડી ગઈ.

છેવટે સાહેબ સાથે જ રહી!

પણ પાંચ પંદર મહિને સમાધાન થયું, એટલે સાહેબની વહુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુટુંબકબીલો લઈને પાછાં આવ્યાં. પણ પછી આ બાઈનાં માન ઉતરી ગયાં. હવે એને પોતાને પણ ચિંતા થઈ. અને એટલામાં સાહેબની વહુની પિયર ભણીની કોઈ મળી આવતાં આને રજા થઈ ગઈ!

હવે?

એના ઉપર આભ તૂટી પડયું. છોકરો પોતાને જાળવે એટલી કમાણી કરતો નથી. છોકરી શું જાળવતી'તી? પોતે બીજે જાય તો હવે એ નવી શક્તિ ક્યાંથી કાઢે? ઘેર જાય તો પોતાના ગામડાના પાંચ પંદર જૂના કજીયા રાહ જોઈને બેઠા હોય! ત્યાં કુદરતે એક મદદ કરી. છોકરાની વહુને બીજી સુવાવડ આવે તેમ હતી. ડોશીનો ખપ પડવાનો. એટલે એનો ભાવ પૂછાયો. બે ચાર મહિના નીકળી ગયા. ત્યાં છોકરીની સુવાવડ આવી. બે ચાર મહિના વળી નીકળી ગયા. પણ હવે એ પવનના સપાટે ચડેલ પાંદડું બની ગઈ. એને પોતાને પોતાપણું ન રહ્યું. એને નવો ઉત્સાહ પણ ન રહ્યો. કામવાની ધગશ ન રહી. અને એણે અત્યાર સુધી એટલું કામ કર્યું હતું કે કોઈ પ્રકારની એને ટેવ પણ પડી ન હતી. નહિતર એ ટેવના આધારે પણ અત્યારે જીવન મીઠું લાગત. ક્યાંક જઈને બેસવાની ટેવ, કે ચા સાડાચારે ચા પીવાની ટેવ કે મહાદેવે જવાની ટેવ, કે કથામાં જવાની ટેવ. કોઈ કહેતાં કોઇ ટેવ પણ એને ન હતી.

એ હવે ઘર આંગણે બેસી રહેતી. એ કોઈને કોઈ કાગળની રાહ જોતી. એવામાં એને ઘેરથી કાગળ આવ્યો. ભીંત પડી ગઇ છે. એ ભીંત સરખી કરાવવા પોતાને ગામ ગઈ. ત્યાં જઈને એણે જોયું કે જે બે ચાર ગાભા હતા તે પણ પગ કરી ગયા હતા.

ભીંત ચણાવી લીધી. પણ એટલી વારમાં નહિ નહિ તો એકાદ 'ડઝન' કજીયા એને ત્યાં આવીને ઊભા હતા!

જે જોમથી એ યુવાવસ્થામાં બે છોકરાંને આધારે ભાગી હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે યુવાવસ્થા હવે ત્યાં ન હતી. અને નાનાં નાનાં ઘર્ષણ તો ઘટવાને બદલે વધ્યાં હતાં !

એણે પોતાના જીવનને ખોળવા માંડયું. એમાં હવે કાંઈ જ ન હતું, એમ નહિ, એને લાગ્યું કે પહેલેથી જ એમાં કાંઇ ન હતું !

એ પોતાના ફળીમાં જ પડી રહેવા લાગી. સગાંસાગવાં સાથે હળવા મળવાનું એને ઘણું મન હતું. પણ એ સૌ માનતા કે આની પાસે પૈસો છે. માટે એ ખંડણી આપે તો જ એની સાથે સુલેહ-સંપની વાત થાય !

એણે એક કુતરાનું બચ્ચું પાળ્યું. ઝાડની ડાંખળીએ પાણીનું કુંડું બાંધ્યું. એક મોરને હેળવ્યો. થોડીક ચકલાની ચણ કાઢવા મંડી. પોતાનો રોટલો ટીપીને એ પડી રહેતી.

એક દિવસ સવારમાં ટપાલી કાગળ નાખવા આવ્યો, ત્યારે અંદરથી કોઈએ જવાબ દીધો નહિ.

ત્રીજે ચોથે દિવસે એક ટપો આવીને ઊભો રહ્યો.

અંદરથી લથડિયું ખાતાં ને મોટો ડુંઠવો મૂકતાં વહુ દેખાયાં.

ત્યારે સૌએ જાણ્યું કે ડોશી ગયાં !

ઘણા મને પૂછે છે એ ડોશીનું નામ શું ?

હું કહું છું એનું નામ શું ? ને એને નામ શું ?

આ તો બધાં પાંદડાં.

પાંદડાં ને પતંગિયાં

[૨]

અને ગોપાળ રડી પડયો. મોટેથી ભેંકડો કાઢીને રડી પડયો.

એના બાપાના હાથમાંથી એક સુંદર ફુલસરા પંખી પડી ગયું ને એ ભાંગી ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાલે પ્રદર્શનમાંથી જ એ લાવ્યો હતો. રૂપેરંગે ઢમેઢબે આબેહુબ પુલ્લસરા પંખી જ જોઈ લ્યો. નાનકડો ગોપાળ માની બેઠો કે પછી પોતાના મનને મનાવી બેઠો, પણ એણે એને સાચું માન્યું હતું. કાલથી આજસુધી એક પળ પણ એણે એને છૂટું મુકયું ન હતું. રાતે પથારીમાં ભેગું સુવાર્યું હતું. એટલીવારમાં એ પંખી એનું જીવન બની ગયું હતું.

પણ એના બાપાએ એ જોવા લીધું. એ પડી ગયું. ને એ ભાંગી ગયું.

બાપાએ એને બહુ સમજાવ્યો કે ગાંડાભાઈ! આ તો માટીનાં પંખી. ભાંગી જાય. એ કાંઈ સાચાં પંખી છે? હું તને એક સાચું પંખી લાવી દઈશ. બસ?

એટલામાં જ એક પંખીવાળો નીકળ્યો. ગોપાળે હવે તો હઠ લીધી. અને હમણાં જ આપેલા વચનનો ભંગ કરવાનું અશકય બની જવાથી બાપાએ એક પંખી લીધું પણ ખરું.

એ નાનકડું સુંદર પંખી લઈને ગોપાળ ખુશ ખુશ થઇ ગયો.

એ પંખી હવે એનું થઈ ગયું હતું. ગોપાળ એ પંખીને આખો દિવસ જોયા કરતો. ને એની સાથે રમ્યા કરતો. એને હવે આ પંખી ઉડી જવાનો ભય ન હતો. આ સાચું પંખી હતું. પેલું તો ખોટું હતું.

પણ પંદરેક દિવસ થયા ને એક દિવસ ગોપાળ પાંજરા પાસે ગયો, તો પંખી એની સામે જોતું નથી!

એ તો બાપા પાસે દોડયો. એને હાથ ઝાલીને ત્યાં લાવ્યો.

પણ બાપાએ બારણું ઉઘાડયું ને પંખી તરત નીચે પડી ગયું!

'એ બાપા! તમે ભાંગી નાખ્યું, ભાંગી નાખ્યું, મારું બીજું પંખી ભાંગી નાખ્યું.' કહેતો ગોપાળ રોવા મંડયો!

'અરે! ગાંડાભાઇ! આને કોઇએ ભાંગી નાખ્યું નથી. આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો મરી ગયું છે. જો હું તને બીજું કાંઈક અપાવું!'

'ભાંગે નહિ એવું પંખી આપો!' એ વખતે જ પાડોશમાંથી વિનોદ નામનો છોકરો દોડતો આવ્યો: 'કાકા! ચાલો તો, મધુ રાતનો જ ટાઢો પડી ગયો છે!'

'અરર! બિચારો, નાનો બાળ મરી ગયો; એલા?'

ભાભીનાં વેણે ગોપાળ પોતાના રૂદનમાં અટકી ગયો. એના શિશુ મગજમાં એક વિચાર આવી ગયો હતો 'વળી કયું પંખી ભાંગી ગયું?'

વિદ્વાનો જે ફિલસુફીને ભાષા આપે છે, શિશુ, એ ભાષાને અનુભવે છે. કેટલીએ વાર સુધી ગોપાળ સુનમુન બેઠો રહ્યો.

બાપા પાછા આવ્યા, ત્યારે એના મગજમાં હજી એ પ્રશ્ન ઘોળાતો હતો. રમકડું ભાંગી-જાય-ને પંખી ભાંગી જાય-ને બાળક ભાંગી જાય-એમાં એકને ભાંગી ગયું-ને બીજાને મરી ગયું-એમ કેમ કહેતા હશે?

બાપાને એણે થોડીવાર પછી પૂછ્યું પણ ખરું: "બાપા! ભાંગી ગયું?'

'અરે! શાની વાત છે ગાંડાભાઈ!'

'તમે ગયા હતા એ રમકડું ભાંગી ગયું કે મરી ગયું?'

—અને ખરેખર એના બાપા પણ આ સવાલ સાંભળીને મનમાં જાગ્રત થઈ ગયા.

રમકડું, પંખી, ને માણસ—બધાં જ સરખાં નથી?

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોયડા જેવી !

વાંચતાં જ છાપું હાથમાંથી પડી ગયું. પહેલાં માનવામાં આવ્યું નહિ. જે અમીધરને હું ઓળખતો હતો તે અમીધર આમ ચાલ્યો જાય એ માનવાની મન ના પાડતું હતું. છેલ્લાં વર્ષોમાં અમે મળ્યા ન હતા. પણ એ પાસેના ગામડામાં રહેવા ચાલ્યો ગયો હતો. એ ત્યાં જ રહેતો.

ફરીવાર આખા સમાચાર પહેલેથી છેલ્લે સુધી વાંચ્યા. ગામ એ જ હતું. અટક પણ બરાબર હતી. નામ નિશાન સરનામું પણ એ જ હતું. નવાઈ લાગી! આખી દુનિયાને આપઘાત કરાવે એવો અમીધર આપઘાત કરે એ તો નવાઇની વાત! મને બહુ આશ્ચર્ય જેવું લાગ્યું. વાત આખી એક ભેદી કોયડા સમાન હતી.

એટલામાં આ સમાચાર વાંચીને જ જાણે મને કહેવા આવતા હોય એવા નરહર મોહનનો અવાજ નીચેથી આવ્યો: 'કાં ભાઈ!' એણે નીચેથી જ પૂછ્યું: 'આજનું છાપું જોયું?'

મેં છાપું હાથમાં ને નીચે જોયું. નરહર ત્યાં ઊભો હતો.

'કેમ શું છે?'

'અમીધરના સમાચાર આવ્યા છે. વાંચ્યા છે?'

'હા. એ તો વાંચ્યા. પણ કાંઈ સમજણ પડતી નથી! તમને શું લાગે છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સમજણ તો મને પણ પડતી નથી. પણ એક વાત દીવા જેવી છે. . . .'

'ઉપર આવોને!' મેં કહ્યું.

નરહર ઉપર આવ્યો. અમે ફરી ચા મંગાવી. બન્ને જણાએ ફરી છાપું વાંચ્યું. અમીધર તો એ જ હતો.

'એ તો એવું છે સાહેબ! કે માણસ રાહ જોઇ શકતો નથી.' નરહર બોલ્યો: 'એની જીંદગી ટૂંકી. એટલે એને દરેક વાત ઉતાવળે થાય તો જ સમજાય. પણ કુદરતને ત્યાં તો હજારો વર્ષોનો કાંઇ હિસાબ નથી. એક ઝાડને ઉગતાં કેટલાં વરસ લાગે છે? એમ આ અમીધર માટે કુદરત રાહ જોતી હતી. આપણે ઉતાવળા થતા હતા!'

'પણ શું થયું હશે નરહર? સાઠે પહોંચ્યો હશે. પણ હજી ખડેધડે હતો. આપઘાત તો બીજા હજારને કરાવે તેવો હતો. એ પોતે આપઘાત કરે તે માની શકાય નહિ!'

'ત્યારે હું તમને કહું સાહેબ! એના ઉપર કાળનો પડછાયો તો વર્ષોથી આવી ચૂકયો હતો. તમને સાંભરે છે પેલી રેલંછેલાં?'

'હા, એ તો કેમ ભૂલાય? એ વખતે અમીધરને ત્યાં ટંકશાળ પડતી હતી!' મેં કહ્યું.

'ત્યારે એ ટંકશાળ પડતી હતી એ વખતે, એ મરી ગયો હતો. જુઓ, રંગના ભાવ ફાટી ગયા હતા. અમીધર પાસે માલ હતો. બીજો માલ આવવાનો ન હતો. એણે મોં માગ્યા પડાવવા માંડયા હતા. એ વખતે મને સાંભરે છે કે મને વચન આપીને એ ફરી ગયો' તો... વીસ પચીસ હજારના ખાડામાં મને પણ ઉતારી દીધો હતો! યાદ છે?'

'એ તો બરાબર યાદ છે!'

'ત્યારે એ વખતે ડૉ. રણછોડભાઇ એના 'ફેમીલી ડૉકટર'. અમીધરની વહુ–શું એનું નામ . . . અરે! યાદ આવતું નથી. . .'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ચંપાકાકી!'

'હા. ચંપાકાકી. કેટલી ભલી ને પ્રેમાળ! એ ચંપાકાકી એ વખતે ક્ષયમાં સપડાયાં હતાં. જેને ઘોડાદોડ ક્ષય કહે તેવો એ ક્ષય હતો. ચંપાકાકી મૃત્યુ તરફ ધસી રહ્યાં હતાં. ફક્ત એનો એકનો એક છોકરો વીરેન્દ્ર નાનો હતો. એટલે એમાં ચંપાકાકીનો જીવ હતો. એટલા માટે જ જાણે એ દિવસો ખેંચી રહ્યાં હતાં. ડૉ. રણછોડભાઈ ઘણું આશ્વાસન આપતા. ઘણી મહેનત કરતા. પણ કોઈ કારી કામ લાગતી ન હતી. એક દિવસ રણછોડભાઈ મારે ત્યાં આવ્યા. થાકી ગયેલ લાગતા હતા. મેં કહ્યું "કેમ ડૉક્ટર સાહેબ! આજે થાક્યા જણાઓ છો!'

'એણે કહ્યું: "નરહરભાઇ! આ રેલંછેલા આપણને તો મારી નાખશે. પણ કદાચ દુનિયામાંથી માણસાઇને જ મારી નાખશે!"

'મેં કહ્યું: "કેમ એમ બોલ્યા? થયું છે કાંઇ?"

'એમણે કહ્યું: "થયું કાંઈ નથી. પણ શું આ પૈસાએ ઘેર ઘેર મોંકાણ માંડી છે!"

'મેં કહ્યું: "શું છે વાત તો કરો!"

'એમણે દાઢી ખંજવાળી. પછી ધીમેથી કહ્યું: "આ તો જાણવા માટે જ કહું છું. આ રેલંછેલામાં માણસાઈ તણાઇ જતી દેખાય છે. આ તમારા અમીધરભાઇ શું સાહેબ પૈસા બનાવે છે!'

'એમને ત્યાં તો અત્યારે ટંકશાળ પડે છે!' મેં કહ્યું.

'તે પડતી હશે...' ડૉક્ટર બોલ્યા; 'પણ મને એમાં સારાવાર દેખાતી નથી. આજે ચંપાભાભીને જોવા ગયો હતો. આ તો જાણવા પૂરતી જ વાત છે હો...!'

'મેં કહ્યું; 'ફીકર નહિ. ડૉક્ટર સાહેબ! હું એમને જાણું છું!'

'ત્યારે ચંપાભાભી તો આજકાલનાં મેમાન છે. પણ શું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમાળ બાઇ છે? આપણને એનું વાતાવરણ સ્પર્શી જાય. પણ જીવ છોકરામાં ચોટયો છે. મને લાગે છે એટલા પૂરતું ખેંચી રહ્યાં છે, બાકી થોડા દિનાં મેમાન ગણાય ચંપાભાભીને જોઇને આજે હું ને અમીધર બહાર આવ્યા. એણે મને આપવા દસની નોટ બહાર કાઢી. ત્યાં ખીસામાં એક એક હજારની, એક લાખની દેખાણી. એ તો ઠીક. વેપાર છે, પણ મને કહે: " સાહેબ! હવે આ કયાં સુધી લંબાશે? કાં સાજી થાય તો સારું, નહિતર પછી...મરી જાય તો સારું...'

" હું એને બોલતાં સાંભળી જ રહ્યો. એ વખતે મને એમ પણ થયું કે આ નોટ પાછી આપી દઉં. કાં ફેંકી દઉં. આંહીં હવે માણસાઈ રહી જ ન હતી! એટલેથી જ બસ ન હતું. મને જરાક અસ્વસ્થ જોઇને એ હસી પડયા. ત્યાં એક સત્તર અઢાર વર્ષની રૂપાળી છોકરી દેખાણી. અમીધર માયાથી તેના તરફ ફરીને બોલ્યા: " જોવા આવી છે તો જાને, અંદર જાગે જ છે!"

" હું આ દશ્ય પણ જોઈ રહ્યો. મેં એમના પડછાયામાંથી જલદી ખસી જવા પગ ઉપાડયો. ત્યાં અમીધર કહે: " ડૉકટર સાહેબ! આ તમારા પાડોશમાં જ રહે છે. આવતી જાતી થાય છે. એટલે પછી એકદમ અતડું ન લાગે. પણ હવે આ તમારી લપ-જાય તો સારું. આ બહુ આવ જા કરે છે તે એને વળગે નહિ. આ તો તમારો ચેપી રહ્યો નાં પાછો? એને જરાક ચેતાવજો. તમારી પાડોશમાં જ છે."

' ડૉકટર રણછોડભાઈની વાત સાંભળીને હું તો આભો જ બની ગયો.' નરહર આગળ વધ્યો: ' પણ ત્યારે જ મને લાગ્યું હતું કે આના ઉપર મૃત્યુનો પડછાયો ફરે છે!'

' આજ છાપામાં આવ્યું છે, એનો કોયડો મને તો આમ બેસે છે.

' તમને ખબર તો છે કે અમીધરે પછી ફરીને પરણવા મહેનત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કરી. પણ જોગાનુજોગ એની તુમાખી ભરેલી રીતભાત ને આ શઠતા સાથે સાથે જ પ્રગટ થતાં રહ્યાં. અને એથી કાંઇ મેળ બંધાણો નહિ. પછી તો એણે પણ વિચાર માંડી વાળ્યો. ને એ ગામડામાં જ રહી ગયો હતો.

'છોકરો ચંપાકાકીનો, વીરેન્દ્ર મોટો થયો. એને અમીધરે બે ત્રણ સાલ પહેલાં જ પરણાવ્યો હતો. પણ એ અકસ્માત મરી ગયો. એ છોકરો મરી ગયા પછી અમીધરનું મગજ હાથ નહોતું રહ્યું. પછી એની મોજશોખની વૃત્તિ પણ મરી ગઇ હતી. એ જાત્રા કરવા નીકળી ગયો હતો. એના ગામવાળા કહેતા હતા કે જાત્રામાંથી આવ્યો. આવીને કોણ જાણે શું થયું, એણે તમામ ઘરવખરી ભેગી કરી. સોનું રૂપું ઘરેણાં બધાંનો ઢગલો કર્યો. છોકરાની નાનકડી ગભરૂ વહુને બોલાવી. એને કહ્યું: 'આ હવે તમે સાચવજો. મને એમાંથી કાંઈ મળ્યું નથી. પણ તમે સાચવજો.'

'પછી હમેશાં જતો તેમ તે દિવસે પણ પાણીનો લોટો માગીને બહાર ગયો.

'પણ એ ગયો તે ગયો. પાછો આવ્યો જ નહિ. ગામના કુવામાંથી પછી એનું મડદું મળી આવ્યું.

'છાપામાં પણ એમ જ વાત છે.' મેં કહ્યું.

'તે સાચી છે. એને છેવટે થયું કે મેં વીરેન્દ્રની માને મારી નાખવાની ઉતાવળ કરી હતી. એ વિચાર એના મગજમાં ઘર કરી ગયો. મારું માનવું એમ છે કે પસ્તાવામાં ને પસ્તાવામાં એ ગયો. કુદરત રાહ જુએ છે. પણ મૂકતી નથી. આનો ભેદ મને તો આમ સૂઝે છે. તમને શું લાગે છે?'

'હોય વખતે!' મેં કહ્યું: 'પણ અમીધરનો સ્વભાવ જોતાં આ વાત નવી નવાઇ જેવી લાગે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીલમણિ

[૧]

સાંજનો સમય હતો. આધેડ વયનો જણાતો એક માણસ શહેરના ધમાલીયા રસ્તા ઉપર એ વખતે ચાલી રહ્યો હતો. એના હાથમાં રહેલી થેલી શાકભાજીના પ્રદર્શન જેવી લાગતી હતી.

એમાંથી એક દૂધી બહાર લટકતી હતી. જાણે કે એ રસ્તાને જોતી આવતી હોય ! તાંદળજાની ભાજી ડોકિયાં કરી રહી હતી. એક બે દાતણને પણ બહાર નીકળી પડવાનું મન જણાતું હતું. તો બે ચાર અળવીનાં પાન તોફાન મસ્તીમાં પડયાં હતાં !

એની આ થેલીમાં અરચુરણ પરચુરણ તો કેટલીએ વસ્તુઓ જણાતી હતી ! પડીકાંનાં પડીકાં !

એને પોતાને માણસ કહેવા કરતાં પડીકાંનો થેલો કહેવાય, એટલાં પડીકાં એણે ઉપાડયાં હતાં ! તે ઉતાવળે ઉતાવળે જઈ રહ્યો હતો. એના મોં ઉપર થાક હતો. શરીરમાં કૃત્રિમ સ્ફુર્તિ લાગતી હતી. મનનો વેગ અતિશય ચિંતાભર્યો હતો.

બે ચાર મહિનામાં પેન્શન ઉપર ઉતરવાનું હોય અને ઘરઆંગણે વધારે ખર્ચની આગાહી હોય, ત્યારે સામાન્ય માણસની, સાધારણ પગાર મેળવનારની, જે મનોદશા થાય તે મનોદશાનું જાણે કે આ માણસ પ્રતીક હતો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ઉતાવળે જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં પાછળથી એના ખભા ઉપર એક વહાલ ભર્યો ધબ્બો પડયો, ' કાં કેશુકાકા ! કેમ આજે કાંઇ વહેલા વહેલા ? બહુ ઉતાવળે નીકળી ગયા ? છે કાંઈ ? '

કેશુભાઈએ ધબ્બો પડતાં ચમકીને પાછળ જોયું. પોતાની સાથે સાથે કામ કરનારા મોહનલાલને દીઠા. બન્ને એક જ ઓફીસમાં કારકુન હતા. નાના ને મોટા એટલો જ ફેર.

' આજ તો મોહનલાલ ! મારે બહુ કામ છે ! ' કેશુભાઇએ જવાબ વાળ્યો.

મોહનલાલે કહ્યું : ' અને અમારે નહિ હોય કાં ? પણ તમે છો જ એવા, ઘરગંધીલા. નિશાળમાંથી નીસરી જવું પાંશરું ઘેર, તેમ તમારે પણ ઓફીસમાંથી નીકળી જવું પાંશરું ઘેર ! નહિ કોઈ સાથે કાંઇ વાતચીત, જરી હસવા કારવવાનું, જરા ટોળ છે, ટપ્પા છે, જરા કોઇને ખીજવ્યા છે, એવું એવું કરતાં મેં તમને કોઈ દિવસ જોયા જ નહિ ! અરે ! શું કેશુકાકા ! આ તે કાંઈ જીવન છે ? મારે એક દિવસ તમારે ત્યાં આવવું છે ! '

' એક દિવસ શું કરવા ? આજે જ ચાલોને ! '

' ના, એમ નહિ. મારે આવીને કાકીને ફરિયાદ કરવી છે. આ શિયાળામાં તમને કાંઈ બદામપાક, કોળાંપાક ખવરાવે ! '

કેશુભાઇ ધીમું હસ્યા: ' બદામપાક ને કોળાંપાક ! મોહનલાલ ! તમે પરણ્યા નથી એટલે બધુ સાંભરે છે ! પરણશો ને બે ચાર છોકરાં થાશે, પગાર રૂપિયા મારા જેટલો મળતો હશે, એક છોકરો મેટ્રીકમાં હશે, એક દીકરી પરણાવવા લાયક હશે-બધું ભૂલી જશો ભાઇ ! '

' અરે વાત છે કાંઇ કાકા ? ' મોહનલાલે જુસ્સાથી જવાબ વાળ્યો: ' આપણું શરીર બરાબર હોય તો નાણાં તો ત્રણ લોકમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વરસે છે!'

'મોહનલાલ! હજી ભાઈ! તમે દુનિયા જોઇ નથી. લ્યો, મારો જ દાખલો લ્યો. મારા જેવો કોઇ સુખી છે?'

'અમને તો સૌને લાગે છે કાકા! કે તમારા જેવું કોઇ સુખી નથી!'

'ત્યારે હું તમને કહું મોહનલાલ, મારા જેવું કોઈ દુઃખી નથી!'

'સુખ દુઃખ તો કાકા મનના તરંગ છે!'

'એ સાચું ભાઇ! પણ આવતી કાલે છોકરાની ફી ભરવાની હોય, પરમ દિવસ દૂધવાળાને આપવાના હોય, ત્રીજે દિવસે દીકરીને વળાવવાની હોય, ચોથે દિવસે એકાદ જણના ઉછીના ચૂકવવાના હોય, મોહનલાલ! ત્યારે સુખ દુઃખ મનના તરંગ હોય તેમ જણાતું નથી. ત્યારે લાગે છે, કાં આપણામાં, કાં જીવન વ્યવસ્થામાં, કાં નવી પરિસ્થિતિ ન સમજવામાં, પણ ક્યાંક એવી ગુંચ પડી ગઇ છે કે જો એ નહિ ઉકલે તો આપણે ઉકલી જઈશું! પણ બોલો, કાંઈ વધારાનુ ફરફરિયું આજ દેખાયું?'

'આજ તો કાંઈ નથી કાકા!'

'થયું ત્યારે. મારે હવે દોડવું પડશે. આજ મોડું થઇ ગયું છે! આજ તો વહેલું પહોંચવાનું હતું!'

'હવે બે ઘડી આમ કે તેમ ચાલોને, ચા પાણી કરતા જાઇએ!'

'ના રે મોહનલાલ! મારે તો જઈને ચૂલા પાસે બેસી જવું પડે તેમ છે!'

'કેમ કેમ? અમારાં કાકી માંદાં છે કે શું?'

'માંદાં નથી. પણ જરાક હોસ્પીટલમાં જવું પડે તેવું થયું છે!'

'હા, ત્યારે તો છઠ્ઠું ધોરણ કે સાતમું?' મોહનલાલ ટીખળ કર્યા વિના રહી શકયો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેશવલાલે એને એક હળવો ધક્કો લગાવ્યો: 'અરે! જા રે! તું તો એવો જ રહ્યો! બટકબોલો! લે હવે હું જાઉં!'

'પણ પ્રોરણુ તો કહેતા જાઓ...'

'જા જા, ઓટીવાર નહિ તો...'

મોહનલાલ હસતો હસતો ત્યાંથી ફરી ગયો. એટલામાં રસ્તાની બીજી બાજૂના 'ફુટપાથ' ઉપર કોઇક છોકરીને એણે ઊભેલી દીઠી એટલે એ તરફ એ વળી ગયો.

રસ્તો ઓળંગતાં કેશુકાકાની દૃષ્ટિ ત્યાં પડી. પણ એ અત્યારે પોતાની જ મુશ્કેલીમાં તલ્લીન હતા. એ મનમાં જ બોલી રહ્યા હતા: 'આપણે આ રચી કાઢ્યું છે. સંસારનું ચક્ર. હવે એમાં ઉકેલ જડતો નથી. પણ એનો ઉકેલ માણસ જાતે શોધે ત્યારે. ન શોધે તો શું થાય પછી? ઉકેલ ન જડે તો કોણ ઉકેલ આપવા આવે?'

[૨]

કેશુકાકાને જરાક ફિલસુફ કહી શકાય. આજ ચિંતામાં હતા. નહિતર કોઈને કોઈ ગઝલ, 'અરે પ્રારબ્ધ તો ઘેલું!' કે એવી–કોઈ ને કોઇ ગઝલ એમના હોઠ ઉપર રમતી જ હોય! મોહનલાલથી છુટા પડીને એ ઘર તરફ જવા માટે ઉતાવળે ઉતાવળે ચાલવા લાગ્યા. રસ્તામાં જ એનો મોટો છોકરો એની રાહ જોઈ ને ઊભેલો દેખાયો. કેશુકાકાના પેટમાં ફાળ પડી. તેમણે ઉતાવળે કહ્યું: 'કેમ નાગેન્દ્ર! શું છે?'

નાગેન્દ્રે એની સામે એક ચીઠી ધરી: 'ડૉકટરે કહ્યું છે, આ જલદી લાવજો!'

'પણ આ છે શું નાગેન્દ્ર? તારી બાને કેમ છે?'

'સારું છે. પણ આ 'ઈન્જેકશન' જલદી જોઈએ!'

'તે તું લઈ આવને, દોડ, લે હું પૈસા આપું...' કેશુભાઇએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

६४ प्रा/३१ २६.१४

ખીસ્સામાં હાથ નાખ્યો. એમના મનને એમ હતું કે ખીસ્સામાં એક પાંચ રૂપિયાની નોટ પડી છે. પણ એમનો હાથ ભોંઠો પડયો. એક કાણાવાળું કાવડિયું માત્ર એમના હાથમાં આવ્યું!

એમને હવે સાંભર્યું. પાંચની નોટ તો કાલે વપરાઈ ગઈ હતી. અત્યારે સિલિકમાં સિલિક આ એક કાવડિયું જ હતું!

તેમણે નાગેન્દ્ર સામે જોયું. 'તું ઓળખતો નથી દાસભાઈને? દોડને!'

'પણ આ તો ક્યાંય મળતું જ નથી. કેવળ...એક ઠેકાણે...'

નાગેન્દ્રના જવાબે કેશુભાઈના પેટમાં સો મણ ઉનું તેલ રેડાઈ ગયું. 'કેવળ એક ઠેકાણે' એટલે શું એ એ સમજતા હતા. "કેવળ એક ઠેકાણે" એટલે કાળાબજારમાં. એવી ચીજ એનો કેટલા દિ'નો પગાર ઉપાડી જાશે–ને તો પછી–આવતે મહિને બે છેડા શી રીતે મળશે–એની ચિંતામાં એમને ચક્કર આવી ગયાં!

એ પડી જ જાત–પણ નાગેન્દ્રે એમને ટેકો દઈ દીધો હતો. અને એના હાથમાંથી થેલી ઉપાડી લીધી હતી.

હવે આનું શું કરવું એની ચિંતામાં બન્ને બાપ દીકરો ઘરભણી ગયા. ઘરમાં જઈને પહેલવહેલાં કેશુભાઇ ચા ગટગટવવા માટે 'ટેબલ' પાસે ગયા. ત્યાં એની દીકરી નીલમણિ ચાનો કપ લઇને જ આવી. એના ઉપર આવે પ્રસંગે ઘરનો કારભાર આવી જતો. એટલે એ આવતી કાલનો વિચાર કરવાનું અનુભવથી શીખી ગઇ હતી. તેણે ચાનો પ્યાલો પિતાના હાથમાં આપતાં કહ્યું: 'બાપુજી! હવે ફી નહિ ભરાય, તો નામ નીકળી જશે!'

નીલમણિએ ત્રણ દિવસ થયાં ફી માગી હતી. પણ એ આપવાની રહી ગઈ હતી. પણ અત્યારે કેશુભાઇનું મગજ ચિંતાના ભારમાં હતું. એટલે એક પળભર એ વાત ભૂલાઈ ગઈ. તેણે નીલમણિને જ

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઘડી લીધી. 'પણ ત્યારે તું છેક છેલ્લી ઘડીએ શું ફી માગવા આવે છે? તમારા કોઇનામાં અક્કલ છે કે નહિ? શું મારા શરીરમાંથી પૈસા ઉગે છે? હું શું પૈસાનું ઝાડ છું?'

કેશુભાઈનું કામ ગ્રામોફોન જેવું થતું ગયું. એ ક્યાં અટકશે એ કહેવાય તેવું ન હતું. પણ છોકરી નીલમણિ પાસે વ્યવહારુ દૃષ્ટિ હતી. એ ત્યાંથી એ વખતે ખસી ગઈ. પણ બહાર જતાં જ એનાથી ધ્રૂસકો મૂકાઈ ગયો. એનો બીજો ભાઈ દેવેન્દ્ર પડખેથી દોડતો આવ્યો, તેણે તેનો હાથ ઝાલીને એને પાસેના ખંડમાં લઈ લીધી. 'બેન! તું જાણતી નથી કે મોટાકાકા અત્યારે ચિંતામાં છે?'

'પણ તો પછી ફીનું શું? કાલે તો મને કોઈ બેસવા નહિ દે!'

દેવેન્દ્ર પાસે પણ એનો શું જવાબ હોય? બન્ને ભાઇબેન ત્યાં થોડીવાર બેઠાં. કેટલીયે વાર સુધી જમીન તરફ જોઈ રહ્યાં!

પણ જમીન કોઈને જવાબ આપવાને ટેવાયેલી નથી. એટલે એણે એમને પણ કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો.

થોડીક વાર પછી બન્ને જણાં ઉઠીને ધીમે પગલે કેશુભાઇના 'રૂમ' તરફ ગયાં. ત્યાં એમણે નજર કરી તો નાગેન્દ્ર એક ટ્રંક જેવું ખોલીને એમાંથી કાંઇક કાઢી રહ્યો હતો.

બન્ને જણાં ભયગ્રસ્ત આંખે એ જોઈ રહ્યાં.

નાગેન્દ્રના હાથમાં સોનાની બંગડી હતી. નીલમણિને એનો અર્થ સમજતાં વાર ન લાગી. નાગેન્દ્રને બહાર નીકળતો જોઈ તે ઉતાવળે ઉતાવળે તેની પાસે ગઇ: 'નાગેન્દ્ર! હું આવતી કાલથી ભણવાનું છોડી દઉં છું. તું બાની બંગડી પાછી મૂકી દે. મારે બાનાં ઘરેણાં વેચીને ભણવા જવું નથી!'

નાગેન્દ્રે કહ્યું: 'બેન! તારા ભણવા ન ભણવાનું તો ઠીક, દેવેન્દ્રના અભ્યાસનું પણ ઠીક, આ તો આપણે હાડકાં અને ચામડાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેગાં રાખવા માટે કાઢી નાખવી પડે તેમ છે. આના વિના કોઈ પસા આપે તેમ નથી. ને પૈસા વિના જે બજારમાંથી આ દવા લાવવાની છે તે મળે તેમ નથી. મોટાકાકા આપણા પાડોશીને ત્યાં ગયા છે. મને ત્યાં જલદી જવા દે.'

આટલું બોલીને નાગેન્દ્ર ઝપાટાબંધ પડખેવાળા એના પાડોશીને ત્યાં ગયો.

[૩]

પણ નાગેન્દ્ર ત્યાં જઇને ઊભો રહ્યો અને એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ.

એને એમ હતું કે છેવટે બાની સોનાની બંગડી આના ખપમાં તો આવે છે.

એના ઉપર પૈસા લાવીને પણ આ પરિસ્થિતિમાંથી અત્યારે ઉગરી જવાતું હોય તો ઠીક. પછી દેખી લેવાશે. પણ આંહીં તો વસ્તુસ્થિતિ જુદી જ હતી.

પડખેવાળા નગીનભાઈ કહી રહ્યા હતા: 'કેશુભાઇ! તમે આવ્યા છો, એટલે હું ના પાડી શકતો નથી. પાંચ પચીસ લઇ જાઓ તે ભલે, પણ ભાઈસા'બ! સગા ભાઈને પણ કાળો અક્ષર આપવાની વાત નહિ! તમે ગુપચુપ મૂકી જાઓ, ને ગુપચુપ પૈસા આપીને લઈ જજો. બાકી કાંઠું કાપી આપવાની વાત કરતા નહિ!'

સામાન્ય પ્રસંગોમાં તો કેશુભાઈએ આવી વાતમાં કોઇ હરકત જોઈ હોત નહિ. પણ હમણાં કોણ જાણે શું હતું, હવામાંથી જાણે માણસાઈ ઉડી ગઈ હતી કે ગમે તેમ, કેશુભાઇને એ પીળે પાને વાત કરવામાં હજારવાતનું જોખમ જણાતું હતું!

પણ ત્યારે બીજું શું થાય તેમ હતું? છેવટે હા ના કરતાં એમ ને એમ બંગડી મૂકીને કેશુભાઈએ પૈસા લઈને નાગેન્દ્રને દોડાવ્યો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાગેન્દ્ર જ્યારે ત્યાં બજારમાં ગયો ત્યારે ખબર પડી કે વસ્તુ ખલાસ થઈ ગઈ હતી!

વળી પાછું 'કેવળ એક ઠેકાણે!' એની સામે આવીને ઊભું રહ્યું. એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયો. એક તરફથી ડૉક્ટરની સૂચના હતી કે જેમ બને તેમ જલ્દી આવવું. બીજી તરફ પિતાએ માંડમાંડ પૈસાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, ત્યાં આંહીં જે વાત થઇ તે સાચી હોય, કે ગમે તે હોય, પણ અત્યારે તો એ છેલ્લો શબ્દ હતો!

હવે શું થાય?

તે ત્યાં મૂઢની જેમ ઊભો રહ્યો. એની આંખમાં એક નાનકડું આંસુ પણ દેખાયું!

દયાવૃત્તિથી પ્રેરાયો હોય તેમ પેલા દુકાનદારનો ગુમાસ્તા ભાઈ બોલ્યો : 'નાગેન્દ્રભાઈ! એક રસ્તો છે. ચાલોને, જરા મારી સાથે તમારૂં કામ થતું હોય તો!'

બન્ને જણા ઉતાવળે ઉતાવળે એક પછી એક પોળ વટાવતા એક છેક ખૂણે પડેલા કોઈ ઘરને ચોથે માળે પહોંચ્યા!

ત્યાં નાગેન્દ્રને બહાર બેસારી પેલો પરોપકારી ભાઇ અંદર ગયો!

થોડી વાર પછી તે બહાર આવ્યો. તેની આંખ હસી રહી હતી. તેણે નાગેન્દ્રના હાથમાં ગુપચુપ વસ્તુ સરકાવી દીધી. પૈસા પણ ગણી લીધા. પછી તેણે ધીમેથી નાગેન્દ્રને ખભે હાથ મૂકીને પ્રેમથી કહ્યું : 'તમે નશીબદાર ભલામાણુસ! કે મળી ગઈ! ત્રણ ગણા દામ ખરચતાં હવે છે જ કયાં? આને અભાવે ને મારી જાણમાં, ત્રણ કેસ બગડતા મેં જોયા છે. આ તો કોઈનું કામ થતું હોય તો!'

નાગેન્દ્રને ઉતાવળ હતી. તેણે જવાની ઉતાવળમાં પગ ઉપાડયો. પણ તેનાથી સહજ જ પૂછી જવાયું: 'આંહીં કોણ રહે છે?'

પેલો ગુમાસ્તો ગુસ્સાથી તેની સામે જોઈ રહ્યો: 'દુનિયામાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસાઈ પરવારી ગઈ છે સાહેબ! તમારો વાંક નથી. વસ્તુ મળી તેનો ઉપકાર માનવાને બદલે, ઠીક ભલામાણસ!' તેને ખોટું લાગ્યું હોય તેમ જણાયું..

નાગેન્દ્રને હવે ખબર પડી. હવા, બધે જ માણસાઈ વિહોણી બની ગઈ હતી. પોતે તો ધ્યાનબહારું સહેજ પૂછ્યું હતું, પણ ગુમાસ્તાને બીજી જ શંકા આવી. એટલે માફી માગી. તરત તે વખતે તો બહાર નીકળી ગયો.

પણ તેના મનમાં ચિંતા હતી, તેમ ક્રોધ પણ હતો. આ માણસે એના કોણ જાણે કેટલા પૈસા ઉપાડી લીધા હતા—અને તે પણ માણસાઇની વાત કરતાં. તેણે આઘે જઇને જરાક પાછળ ફરીને જોયું. અને એ માનતો ન હોય તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

મોહિની ત્યાં અગાશીમાં ઊભી હતી. એના તરફ જ એ જોઈ રહી હતી. નાગેન્દ્રે નજર ફેરવી લીધી.

નાગેન્દ્રના મનમાં એક વિચાર આવી ગયો: 'અરે! આ મોહિનીનું જ મકાન છે કે શું? એના બાપનું?' મોહિનીને તો પોતે ઓળખતો હતો!

પણ અત્યારે એ વધારે વિચાર કરી શકે તેમ ન હતો. તે પોતાના કામ ઉપર દોડયો.

મોડી રાત્રે નાગેન્દ્ર પાછો ફર્યો. ત્યારે એના મનને કાંઇક નિરાંત હતી. ડૉકટરે સ્થિતિ ભયમુક્ત કહી હતી. તે ખાટલામાં પડયો ત્યારે આખા દિવસની વાત ઉપર એની એક નજર ફરી ગઈ. અને એના મનમાં અચાનક પેલી મોહિની આવી ગઈ!

એની સાથે એને ઓળખાણ હતી. અમસ્તાં બન્ને જણાં ભેગાં થાય ત્યારે કૈંક અલકમલકની વાતો કરતાં હતાંઃ કોણ કેવા છે ત્યાંથી માંડીને કોણ કેવા નથી ત્યાં સુધીની બધી વાતો એમણે બન્નેએ નહિ નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો સો એક વખત સાથે કરી હશે! અને છતાં પોતે એને ત્યાં ગયો ત્યારે જાણે ઓળખતી જ ન હોય એમ એ વરતી! નાગેન્દ્રને એ વિચિત્ર લાગ્યું. પણ એને જણાયું કે હવામાં જ કાંઇક વિષ આવી ગયું છે! એ થાકી ગયો હતો. એટલે એને નિદ્રા આવી ગઈ.

સવારે એ ઉઠયો, ત્યાં કેશુભાઇ દવાખાનેથી આવી ગયા હતા. આખી રાત એ દવાખાને જ રહ્યા હતા. એના ચહેરા ઉપરથી સૌને લાગ્યું કે રાત શાંતિમાં પસાર થયેલી હશે. સૌ છોકરાંને જરા નિરાંત જેવું લાગ્યું. કેશુભાઈ સાથે જ એની ઓરીસવાળા મોહનભાઇ પણ આવ્યા હતા.

ચા પીતા પીતાં જ મોહનભાઈ બોલ્યા: 'અરે! ભલા માણસ! ભગવાને લાજ રાખી ગણો ને! નહિતર એવા કિસ્સા પણ છે, માણસ મરી જાય એ ભલે, પણ પોતાને ત્યાં શું છે ને શું નથી એ પ્રગટ કરવાની વાત જ નહિ ને! ને પ્રગટ કરે પણ શી રીતે? ક્યાંય તમે અધિકારીમાં માણસાઇ દીઠી? બધે જ કૂતરા બેઠા છે! નાગેન્દ્રભાઇ! ક્યાંથી મેળવી એ વાત તો કરો–અમે નહિ કહીએ કોઈને!'

'એ પહેલી જ દુકાન! એનો ગુમાસ્તો છે નાં?

'કુબેરભાઇ એમ કહોને! અમને બધા આંગળીને વેઢે–એણે આમાં ને આમાં એક મેડી બાંધી લીધી ભલા માણસ! તમને કહ્યું હશે કે એક ઠેકાણે છે. મારી ભેગા ચાલો!'

'હા... એમ જ કહ્યું હતું,'

'બસ ત્યારે! ઠીક છે કેશુભાઈ! આપણી નાતનો છે. પણ એના કરતાં ચંડાળ સારો. ખબર પડે કે બહુ ગરજાવ છે–એટલે આડો અવળો ચીરી જ નાખે. હું એવાને આંગણે પણ ન ફરકું!'

[૪]

આ વાતને ઠીક વખત વીતી ગયો. પણ નાગેન્દ્રને તે દિવસનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુભવ યાદ રહી ગયો હતો. તે ફરીને મોહિનીને મળ્યો ત્યારે એ તો જાણે એમાં કાંઈ જ ખોટું થયું ન હોય, તેમ જ વરતી રહી હતી. નાગેન્દ્રે પણ વાત ન ઉખેળી. બીજી રીતે એ હળતાં મળતાં. પણ નાગેન્દ્રના મનમાં ગાંઠ પડી ગઈ તે પડી ગઈ.

એક દિવસની વાત છે. કેશુભાઇ ને કુબેરભાઈ બન્નેને નાગેન્દ્રે રસ્તામાં કોઈ વાતમાં તલ્લીન જોયા. શી વાત હશે એ એના ખ્યાલમાં આવ્યું નહિ. તે સાંજે નાગેન્દ્ર ઘેર આવ્યો, ત્યારે નીલમણિ એની રાહ જોતી ઊભી હતી.

નાગેન્દ્રને જોતાં જ એ એનો હાથ પકડીને એને કાંઇક કહેવા માટે એક તરફ લઈ ગઈ. 'ભાઇ!' તેણે ઉતાવળે જ પૂછ્યું: 'તે દિવસે તું કોને ત્યાંથી પેલી મોંઘી ચીજ—આપણી બાની બંગડી મૂકીને, લઈ આવ્યો હતો?'

'કેમ—પેલા કુબેરભાઈને ત્યાંથી!'

'હા. ત્યારે એ જ આજ આવ્યા હતા!'

'આંહીં?'

'હા. બાપુને કાંઈક કહી રહ્યા હતા!'

'શું?'

'તું એની મોહિનીને ઓળખે છે?'

'હા. કેમ? તેનું શું છે?'

'આ કુબેરભાઈનો એક છોકરો પણ છે.'

'તે હશે. એનું આપણે શું?'

'અરે! આ તો આપણે જ ધ્યાન રાખવું પડે તેવું થયું છે. એ છોકરાને વરાવવા નીકળ્યા છે. ને છોકરીને દેવા નીકળ્યા છે. મને બાની બંગડી હજી યાદ છે—હજી આપણે એ છોડાવી શકયા નથી, એ તને ખબર છે નાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાગેન્દ્ર વિચારમાં પડી ગયો. તેણે નીલમણિને કહ્યું: 'બેન! આપણે હમણાં કાંઇ કરવું નથી. ને પછી પણ આવા સાથે તો કરવું જ નથી. માણસાઈ વિનાનાં માણસો હોય ત્યાં તે પગલું મંડાતું હશે?'

'પણ બાને પસંદ પડયું છે, બાપાને તો એમાં પોતાનો ઉદ્ધાર થતો જણાય છે, એનું શું? પૈસાની ભીંસ તું જાણે છે. ને હવે તો પગાર પણ જવાનો! પેન્શન મળવાનું!'

નાગેન્દ્ર બોલ્યા વિના એક તરફ ચાલ્યો ગયો. તેણે ઘણીવાર સુધી એક બાજુ આંટા માર્યા કર્યા. છેવટે એણે કાંઈક નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ જણાયું. એટલામાં કેશુભાઈજ એના તરફ આવ્યા.

'નાગેન્દ્ર! મારે તને એક વાત કહેવી હતી. પેલા કુબેરભાઈ આવ્યા હતા, એની મોહિનીને તું ઓળખે છે? કુબેરભાઇનો છોકરો પણ તને જાણે છે. છોકરો ઠેકાણા સર છે. કુબેરભાઇને કામમાં મદદ કરે છે!'

'શામાં?'

'કેમ શામાં? એનો વેપાર છે ને? એમાં પાંચ માણસ સમાય. આપણા જેવું થોડુ છે–લાવ્યા ને ખાધું!'

નાગેન્દ્ર બોલ્યો નહિ.

'આજ તો એવો માણસ પડખે સારો. સારે માઠે પ્રસંગે કામ આવે. વળી પોતે જ કહેવા આવે છે!'

'આ કુબેરભાઇ–બાપાજી! પેલા, તે દિવસ હું ગયો હતો એ કે બીજા?'

'અરે! ગાંડાભાઇ! એવી વાત ગાંઠે બાંધવી આપણને તે પોસાતી હશે? જવા દે એ વાતને–એ તો એમ જ ચાલે. જાણે જાણતા જ નથી. આપણે હોઈએ તો આપણે પણ એમ જ કરીએ!'

'તો શું કરવાનું છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમનો વિચાર છે, સંબંધ બાંધવાનો—પોતે જીવ વાળા છે. એ તો ઠીક, તારું મન માન્યું છે, ને એમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે. તારો ભાર તો એ ઉપાડી લેવાના જ. નીલમણિને પણ... સારું ઘર મળે છે.' કેશુભાઈ વધુ બોલ્યા નહિ.

નાગેન્દ્ર બોલ્યા વિના ઊભો રહ્યો. એટલામાં એને નલિનીના શબ્દો સાંભર્યા: 'બાની બંગડી હજી આપણે પાછી લાવી શક્યા નથી...'

'બાપાજી! આપણે મારી બાની બંગડી છોડાવીશું, પછી એ વિષે વિચાર કરીશું... હમણાં નહિ.'

'અરે એ તો હવે છૂટી ગઈ સમજને! એમાં શી મોટી વાત છે? કુબેર ભાઈને કહીએ...'

'જુઓ બાપાજી! તમે આ વાત હવે કોઈને કરતા નહિ. આપણે જ, આપણી મહેનતે, એ છોડાવવાની છે—ને ત્યાર પહેલાં અમારે કોઈને કાંઈ ઉત્સવ માણવો નથી. આ વિચારવાનું પછી રાખો. હમણાં આપણી પાસે પૈસા નથી. ને આપણે કોઈના લેવા નથી!' નાગેન્દ્ર એટલું બોલીને ત્યાંથી ચાલી ગયો.

ધીમેધીમે સમજાવાશે કરીને કેશુભાઈ પણ તે વખતે વધુ બોલ્યા નહિ.

[૫]

કહેવાય છે કે બ્રહ્મદેવને એકલું ન ગમ્યું એટલે એણે જેમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, તેમ વાર્તાકારને એકલું ન ગમ્યું, એટણે એણે વાર્તા ઊભી કરી! પણ વાર્તા અને વનિતા એ બન્ને દુનિયાના આદિકાલથી સાથે જન્મ્યાં છે, અને અંતકાલ સુધી સાથે જ રહેવાનાં છે. વાર્તાને વનિતા વધારે પ્રિય છે કે વનિતાને વાર્તા વધારે પ્રિય છે કે પછી એ બન્ને એક બીજામાં ઓતપ્રોત છે, એ કોયડાનો ભેદ હજી સુધી તો કોઈ ઉકેલી શક્યું નથી! પણ સ્ત્રી હોય નહિ ને સૃષ્ટિ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય નહિ. તેમ એના વિના વાર્તા પણ હોય નહિ ! આ વાર્તાને પણ એ જ નિયમ લાગુ પડયો છે ! એ ઊભી થઈ—એક વનિતાની માંદગીમાંથી. જશોદાની માંદગી.

અને આગળ વધે છે તે પણ એક વનિતાના નિશ્ચયાત્મક પગલાંથી. આ પગલુ લેનાર નીલમણિ. બીજું કોઇ નહિ.

નાગેન્દ્રનો જવાબ એ નીલમણિના નિશ્ચયનો જ પડઘો હતો. અને "બાની બંગડી" એ વસ્તુ બન્નેની ભાવનાને સ્પર્શી ગઈ હતી.

નીલમણિના પગલા વિષે વધુ જાણીએ તે પહેલાં આ આખું નાટક પાછું રાગે પડી ગયું હતું તે જાણી લેવું જરૂરી છે. જેમ જતા હતા, તેમ જ કેશુભાઈ ઑફીસે જતા હતા મોહનલાલ પણ જતા હતા. પાછા બન્ને શાક દાતણ ને ચાનાં પડીકાં લાવતા થઇ ગયા હતા.

કેશુભાઇને તે દિવસની વાતચીત પરથી લાગ્યું હતું કે નાગેન્દ્રને મનાવતાં જરા વાર લાગશે, પણ નીલમણિ તો માનશે જ. પોતે પણ જશોદાની બંગડી પાછી મેળવવા ઠીક ઠીક પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા. પણ એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે એવી મોંઘવારી હતી. એટલે એ આશા દુરાશા થતી જતી હતી.

બીજી બાજુ કેશુભાઇને બીક હતી કે કયાંક આ માંડ માંડ નાક રહી જાય તેવી સંસારની માંડણીની વાત આવી છે તે ઉડી જાય નહિ !

એટલે જળમાં જેમ બુદ્‌બુદ્ થાય ને અદશ્ય થઇ જાય ને મૂળ પ્રવાહ ચાલતો રહે તેમ કેશુભાઈ રહ્યા, એની શાકથેલી રહી, એની મધ્યમ વર્ગને ભીંસી નાખનારી અડચણો રહી, અને એમાંથી રસ્તો શોધવાની એમની મથામણ પણ રહી! કેશુભાઇ ચિંતા ભરેલી મુખમુદ્રા લઇને બજારમાંથી આવતા નિત્ય નજરે પડે છે! એક કેશુભાઈ નહિ, એક હજાર કેશુભાઇ ! મધ્યમ વર્ગના પ્રતીક જેવા !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ બહાદુર છોકરી તો એની નીલમણિ. એણે એક દિવસ પોતાની હૈયાઉકલતથી આ પરિસ્થિતિનો સાચો જવાબ શોધી આપ્યો !

કેશુભાઈ જરાક ફીલસુફીવાળા તો હતા જ. ને આ ચિંતા ભર્યા દિવસોમાં વધુ ફીલસુફ બન્યા હતા. તે એક ગુરુદેવ પાસે ઘણી વખત જતા આવતા થયા હતા. એક દિવસ એ પ્રમાણે એ ત્યાં ગયેલા. એમની કલ્પનાથી કાંઇ સમાજ એક દિવસમાં બદલી જાય એ તો શકય જ ન હતું. એટલે જેવો તેવો વ્યવહારુ ઉકેલ કાઢવામાં જ કાંઇક માર્ગ મળે તેમ હતું. પણ પેલા ગુરુદેવે એક વાકય કહ્યું કે 'આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો' ત્યારે કેશુભાઈ તે દિવસે એના જ ઊંડા ચિંતનમાં પડી ગયા ! એમને પહેલી જ વખત ત્યારે લાગ્યું કે વાત તો સાચી છે ! પોતાની નબળાઈથી જ ઘણી વખત માણસ પોતાનો કોયડો મુશ્કેલ બનાવી દે છે. એ ઘેર આવ્યા. પણ એમનું ધ્યાન જમવામાં ન હતું. વાત કરતા હતા, પણ જવાબમાં ઠેકાણું ન હતું. એમનાં વહુ જશોદાએ એ જોયું અને એને પૂછયું પણ ખરું: 'આજ કાંઈ થયું છે ઓફીસમાં ?'

કેશુભાઈનું ધ્યાન પોતાની અંદરની વાતમાં હતું એટલે એમણે વિચિત્ર જવાબ આપ્યો: 'સારા ભીંડા તો આઠ આને મળે છે !'

'પણ મેં તમને ભીંડાનું પૂછયું કયારે ? કેમ આજ એમ છે ? કહું છું ઓફીસમાં થયું છે કાંઇ ?' જશોદાએ કહ્યું.

'ના.'

'ત્યારે રસ્તામાં કાંઇ થયું છે ?'

'ના.'

'પણ ત્યારે આટલા નનૈયા ભણો છો—એના કરતાં એક વાત કરોને ! શું છે તે આટલી ચિંતામાં પડયા છો ?'

'તારી બંગડી આ વખતે પણ નહિ છોડાવાય !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ન છોડાવાય તો કાંઈ નહિ! એમાં થઈ શું ગયું? એ ક્યાં તમારે પહેરવી છે? પહેરવી છે તો મારે નાં?'

'પણ આવતા બાર મહિનાના બજેટમાં ક્યાંય બંગડી છોડાવવાની જોગવાઈ નથી, એનું શું?' કેશુભાઇ ધીમેથી બોલ્યા: 'અને આ નીલમણિના વિવાહ આમ ઝપાટાબંધ થઇ જાય, સારામાં સારે ઠેકાણે, રૂપિયા ફક્ત પંદરસો જોઇએ... એ પણ માથે લટકે છે! કયે ઝાડેથી ખંખેરવા?'

'અરે! એનું ઠેકાણે પડતું હોય તો મારો હાર... બહુ દખિયાને દખ શું? ને બહુ રણિયાને રણ શું? બંગડી ભેગો ભલેને હાર...' જશોદા મોઢેથી બોલી ગઇ.

પણ જશોદાનો છેલ્લો બોલ એના મોંમાં રહી ગયો. બારણું ઉઘાડીને ત્યાં નીલમણિ પોતે ઊભી હતી. એણે આ વાતને હવે બરાબર થડે બાંધી દેવા માટે આ તક પકડી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. એને લાગ્યું કે માથે લટકતી વાત નબળાઇ આણશે. એને ત્યાં જોતાં જ બન્ને-માબાપ -એકી સાથે બોલી ઉઠયા: 'આવને નીલુ... તું કોઈ દિવસ... પેલા કુબેરભાઇના...

નીલમણિએ પોતાની માનો શબ્દ પકડી લીધો. આ કુબેરભાઈની વાત પોતાના વિવાહ વિષેની જ હતી.

નાગેન્દ્ર સાથે જે વાતનો નિર્ણય થઇ ગયો હતો, તે હવે બરાબર પ્રગટ થવો જોઈએ, એવું નીલમણિને લાગ્યું. તેણે જોયું કે થોડો વખત આ ઘરને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે, અને ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિ સાથે તાલીમ મેળવવામાં ન આવે-તો આ આખું ઘર, એની પ્રિય માતા, એના બન્નેભાઈઓ-નાગેન્દ્ર ને દેવેન્દ્ર-સત્રળાં, જેમ ઉંચી કરાડ ઉપરથી માણસ ધસમસતા પાણી પ્રવાહમાં ફેંકાઈ જાય, તેમ ફેંકાઈ જવાના હતા. આ પ્રવાહ પાણીનો ન હતો-ભયંકર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જરૂરિયાતોનો હતો! ઊભી કરેલી જરૂરિયાતોને સાચી જરૂરિયાતોથી જૂદી પાડવી–એ એક જ એનો ઉકેલ હતો.

એટલે એણે મક્કમતાથી જવાબ આપવામાં અને પોતાના નિશ્ચયને તત્કાલ પ્રગટ કરવામાં સૌનું હિત જોયું. કુટુંબ ઉપરથી પસાર થઇ ગયેલા સંકટના એક વાદળે એને હિમ્મતવાન બનાવી દીધી હતી.

તે બે ડગલાં આગળ આવી: 'બાપુજી!' તેણે દૃઢતાથી કહ્યું: 'મારી બાને જ્યારે અસહ્ય માંદગી આવી હતી, તે વખતે મેં એક માનતા માની છે. આપણે એનો હવે નિર્ણય કરી નાખવાનો છે...' કેશુભાઈ એટલા તંગદિલ થઈ ગયા હતા કે કોઈક ખર્ચની વાત આવતાં એના પેટમાં ધ્રાસકો પડી જતો. અત્યારે પણ આ પાંચ-પચીસના ખર્ચની વાત એને ચિંતા આપી ગઇ. માનતાનો અર્થ એ થતો હતો. પણ એટલામાં નીલમણિએ ફરીને કહ્યું:

'બોલો બાપુજી! તમે ને બા–બન્ને કરો તેમ હો, તો હું બોલું–ને નહિતર મૂંગી રહું!'

'કેટલુંક ખર્ચ થાશે બેટા?' કેશુભાઈએ જવાબ વાળ્યો.

'ખર્ચ કાંઈ બહુ નથી!...' નીલમણિએ સહેજ સ્મિત કરતાં કહ્યું: 'પણ મન મક્કમ જોઇએ.'

'તો પણ?...'

'બહુ જ થોડું. જુઓને, કેટલુંક ખર્ચ તો હું પોતે લાવીશ. મેં મારે માટે એક નાનું સરખું 'ટ્યુશન' શોધી કાઢ્યું છે. સાંજનું છે, એટલે સવારે હું રસોઈમાં મદદ કરી શકીશ ને સાંજે એ કામ થશે!

એ 'ટ્યુશન'ના પૈસા દવામાં ખરચ થયો છે તેમાં વાળી દઇશું! ને એવી રીતે બાની બંગડી પાછી લાવીશું. આપણે કોઈની મદદ

૩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેવી નથી-લોકો ઐચ્છિક રીતે આપતા ન શીખે, ત્યાં સુધી. અને એટલા માટે આપણે નવા સંબંધો પણ હમણાં બાંધવા જ નથી. નાગેન્દ્ર પણ એ જ મત ધરાવે છે, પણ મારી માનતા તમારે કરવી પડશે!'

'ભલે કરીશું. ક્યાં અંબાજી જવાનું છે?'

'ના જવાનું ક્યાંય નથી. માત્ર તમારે વચન આપવાનું છે.'

કેશુભાઇ નીલમણિ સામે જોઈ રહ્યા.–આ એની પુત્રી, બન્ને દીકરાઓ કરતાં પણ એક રીતે આગળ હતી. એ એમ સમજ્યા કે પરિસ્થિતિનો સાચો તાળો મેળવવા એ મથી રહી હતી. તેમને મન એનું વેણ કિમતી લાગ્યું. એમણે કહ્યું:

'વચન આપ્યું નીલમણિ–એકથી સોનું ભલે ખર્ચ થાય!'

'પછી ફરાશે નહિ!

'ના ના, નહિ ફરવાનું . . .

'ચોક્કસ?'

'ચોક્કસ, ચોક્કસ, જા.'

'ત્યારે જુઓ બાપાજી!–અને બા! તમે પણ સાંભળો. તમે તમારી બંગડીઓ આ મંદવાડમાં મૂકી...હવે હાર વેચવાની વાત કરો છો. પણ તમે કાંઈ વાતનો તાગ લીધો? એમ ને એમ તો બધું વેચી લીધા પછી કોને વેચશો? આમાંથી શું સાચો ઉકેલ આ રીતે નીકળશે? એ રીતે કોઈ દિવસ નીકળે?'

કેશુભાઈ ખરેખર વિચારમાં પડી ગયા. એનું પેલું વાક્ય પાછું મનમાં આવીને વસ્યું. વાત મુદ્દે સાચી જ હતી. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફરવાની અશક્તિ જ જો રહેવાની હોય તો તો છેવટે જાત વેચ્યે પણ આમાં આરો ન આવે! પણ ત્યારે કરવું શું? એના મનમાં મોટો પ્રશ્ન થઇ પડયો ત્યાં નીલમણિ બોલી: 'આપણે બાપુજી! હમણાં કાંઇ નવું ખર્ચ કરવાપણું નથી. મારે તમને એ કહેવાનુ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારી માનતા પાંચ વર્ષની છે. ત્યાં સુધી આ ઘેર કોઈ ઉત્સવ ન થાય, એવી મારી માનતા છે! આપણે એવા સંબંધો બાંધવા નથી કે જેથી આપણી જરૂરિયાત વધી જાય ને ઓશિયાળાપણું આવે!'

'અરે! અરે! ગાંડી થઈ છે કે શું? આપણે જમાના પ્રમાણે ઓછું ખર્ચ કરીશું! પણ આવા સંબંધ ગોતવા ગયે પછી મળવાના હતા?'

પણ નીલમણિ સમજતી હતી. એના જ પડોશમાં એક વખત એણે એવું કુટુંબ જોયું હતું, જેમાં દીકરી, પોતાનાં માબાપને ટકાવવા, પાંચ વર્ષનો ઐચ્છિક સંસાર ત્યાગ કરી શકી હતી! સાદાઈથી—તદ્દન સાદાઈથી ઉત્સવ ઉજવે, તો પણ ભાર તો વધવાનો જ હતો. બીજી રીતે નહિ તો આ રીતે, કે પોતે મદદ આપતી બંધ થાય: અને વારંવાર ખર્ચ કરાવતી થાય, અત્યારે તો કુટુમ્બનું દરેક માણસ પોતાનો ભોગ આપે એ જરુરનું હતું. બીજો મદદ આપે એનો અર્થ એટલો જ કે એટલું ઓશિયાળું જીવન!

એટલે એણે એ તું એ ફરીને કહ્યું: 'પણ મેં તો બાપુજી! માનતા લીધી છે. પાંચ વરસ સુધી મારા વિષે તમે કાંઈ વિચાર કરશો તો પણ એ પાતક ગણાશે! અમારા એક શિક્ષક કહેતા હતા: 'આત્માથી આત્માનો ઉદ્ધાર કરવો!'

કેશુભાઈને પણ પેલી ગુરુદેવ વાળી વાત મનમાં જ હતી: આત્માની મોટી વાત જવા દઈએ-તો પણ સામાન્ય બુદ્ધિથી આ સમજાય તેવું છે કે આપણે જમાના પ્રમાણે ફરી જ જવું જોઈએ! ગમે તેટલી અપ્રિય વસ્તુ લાગે છતાં... થોડાક સુખાળવા જીવન માટે, બીજાનો આધાર મેળવવાની વૃત્તિ આપણામાં આવશે, પછી આપણે આપણે નહિ હોઈએ.'

કેશુભાઈને તે વખતે તો નીલમણિએ કાંઈ વધુ કહ્યું નહિ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજે દિવસે સવારે તેમણે જોયું, તો નીલમણિએ આખી ઘરરચના જ જાણે બદલી કાઢી હતી. નાની નાની અનેક વાતોમાંથી એણે એવો તો માર્ગ શોધ્યો હતો—કે કેશુભાઈને પોતાને પણ, પોતાની જાતતપાસ જરૂરી લાગી. એ વિચાર કરી રહ્યા: 'બંગડી મૂકવાનો પ્રસંગ ક્યાંથી ઊભો થયો ?'

અને એમણે મનમાં જ ગાંઠ વાળી લીધી.

આ ઘરમાં હવે "દેવનાં–દીધેલ" અતિથિઓ વધારે પડતા આવી પડે તો એનો કોઈ દિવસ આરો જ ન આવે!

એટલામાં તો એમણે એક બીજું દૃશ્ય જોયું: ચોપડી વાંચતા હોય ત્યારે એને એક બાજુ મૂકીને કામ કરવા માટે એમણે કોઈ દિવસ નાગેન્દ્ર દેવેન્દ્રને દોડતા જોયા ન હતા. આજે એ બન્ને બહાર ચાના પ્યાલા ધોતા હતા!

એટલામાં એમને ચાનો પ્યાલો આપવા આવેલી નીલમણિ બોલી: 'બાપુજી! તમારે સાંજની ચા પીવી છે?'

કેશુભાઈ પ્રશ્નનું હાર્દ સમજી ગયા. તેમણે મક્કમતાથી ઉત્તર આપ્યો: 'ના.'

નીલમણિ હસી પડી: એટલામાં જસોદા દેખાણી: 'આ તમારી છોકરીને કાંઈ કહેવું છે? એણે તો કામ કરવાવાળીને કાલ સાંજ સુધીના પૈસા પણ ચૂકવી દીધા! પછી આ ખડકલો વાસણ કોણ ઘસશે?'

'જુઓ બા!' નીલમણિ બોલી: 'હવે તમારે કાંઈ કરવાનું નથી. અમારી ભાઈબેનની કાલ રાતે એક જ્ઞાનગોષ્ટિ થઈ ગઈ છે. એમાં નક્કી થયું છે કે અમારે થોડો વખત ઘરકામમાં પણ આપવો!'

'પછી નપાસ થશો–ત્યારે રોવા કોણ બેસશે?'

'જુઓ બા, ભાઈઓ બન્ને, હમણાં થોડી મદદ કરે તેમાં નપાસ ન થાય! એમનો વખત એ ગોઠવી લેવાના છે. આકાશ ફાટ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. જો આપણે એની સામે, સામાન્ય બુદ્ધિના આપણા હથિયારથી નહિ લડીએ, ને જેનો તેનો આધાર લેવાના ફાંફાં મારીશું, તો એ આપણને સૌને ઘસડી જાશે. આ પોળમાં તમે જોતા નથી? કેટલાં કુટુંબો ધારે તો પોતાનો વ્યવહાર વ્યવસ્થિત ચલાવી શકે તેમ છે? અને છતાં દેખાદેખી, જૂની વાતો, ખોટી આદતો, ડૉક્ટર પણ જાણે દેવ હોય તેવી અંધશ્રદ્ધા—આ સઘળામાંથી કોઈ ઊંચું ન આવે તો પછી કોઈ શું કરે? પછી ગમે તેમ સંબંધો—ને ગમે તેમ કજીઆ—આપણે એ જોઈતું નથી. આપણે આટલું સાધારણ પગલું ભર્યું—તમે શું ધારો છો—કેટલી બચત થાય તેમ છે?'

'ઓ હો હો! તમારી છોકરી તો મોટું નામું રાખવાવાળી નીકળી!'

'પણ એની વાત સાચી લાગે છે.' કેશુભાઈ બોલ્યા. એમને પેલું આત્મના ઉદ્ધરેત્ વાળું પદ હજી યાદ આવી રહ્યું હતું.

જસોદાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: 'અરે! આવતી કાલે જ તમે ઓફીસેથી આવીને બોલવાના છો—આજ તો થાક લાગ્યો છે—તે જરા ચા કરજો!'

પણ નીલમણિએ અભ્યાસ છોડી દીધો, એ વાત કેશુભાઈ ને કાંટાની પેઠે ખટકી રહી હતી. હવે એમણે દર અઠવાડિયે બધાએ ભેગાં થઈને—એવી તો સરસ રીતે ખોરાકની, કપડાંની, ઘરની, ખરચ ખૂંટણની વ્યવસ્થા આદરી હતી કે એમને આ કરકસર એક વૈજ્ઞાનિક કાયડાની પેઠે આનંદ આપવા મંડી!

પછી એક દિવસ કેશુભાઈએ નીલમણિને કહ્યું: 'બેટા! તારો અભ્યાસ અધુરો રહે, એ પણ ઠીક નથી. તું આવતી કાલથી હવે જાતી જા...!'

નીલમણિએ જવાબ ન વાળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ બોલી નહિ?'

'તમને મનમાં લાગી આવે માટે'

'શાની વાત છે?'

'અમે ભાઇબ્હેને નિશ્ચય કર્યો છે કે બાની બંગડી પાછી આણ્યા પછી જ 'ભણતર' નો વિલાસ કરવો. તમે એડા અમને કોઈ ભણાવવાની મહેરબાની કરે, કેવળ પૈસાના તોરે, એ પણ અમારે જોઈતું નથી.

કેશુભાઈ કેટલી યે વાર સુધી નીલમણિ સામે જોઈ રહ્યા. આવડી છોકરીના મોંમાંથી નીકળેલી વાત ભણતરનો 'વિલાસ' એમને અસર કરી ગઈ. એમણે પણ દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ એને જ કહ્યું:

'બેટા! પેલી 'ગીતાજી' લાવ તો, હું હવે આજથી ખરો વાનપ્રસ્થ બનું–એક વરસ મળ્યું છે વધારાનું, એટલામાં તૈયારી કરી લઉં! આપણે જ આપણો કોયડો ઉકેલવાની રીત શોધવી રહી. એ નહિ કરીએ તો પછી–કોઈ તો કોણ એનો ઉકેલ કરી આપવાનું હતું? અને બીજો કોઇ ઉકેલવામાં મદદ કરશે તો એ એની વાત વાત પહેલી મૂકશે.'

નીલમણિ ગીતાજીનું પુસ્તક આપતી હતી. ત્યાં જસોદાએ પ્રવેશ કરતાં કહ્યું:

'તમે સાંભળ્યું કાંઇ?'

'કેમ શું છે?'

'આ આપણી પડખે વાળા–જીભાઈ, દેવાના ડુંગરા થઇ ગયા એટલે પોતાની વીનુનાં ઘરેણાં પણ ખાઇ ગયા, ને જમાઇ ઘેર ઝેર ખાવા બેઠો છે!'

'પણ આ તમારી વીનુને તો સમજાવો!'

'કેમ શું છે?'

'તમારી બંગડી પાછી આણ્યા પછી જ એ ભણવા જવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત કરે છે!'

'હેં નીલમણિ?'

'હા બા, એ અમારો નિર્ણય છે.' નીલમણિએ કહ્યું:

'પણ ભણ્યા વિના... કોણ ભોજિયો તારી સામે જોશે?'

'જુઓ બા! એ ભોજિયા વખતે ભોજિયાનું થઈ રહેશે! પણ આ 'નિર્ણય' એ શું ભણતર નથી–તે તમે ભણતર ભણતર કર્યા કરો છો? તમારી બંગડી પાછી ફરશે, એને બીજે દિવસથી જ હું જઇશ.'

નીલમણિના એ નિર્ણયની પાછળ થોડો વખત વીતતાં ઢીલાશ આવી જશે એમ ધારીને જસોદાએ તે વખતે વાતને બહુ ખેંચી નહિ.

એટલે એ વખતે તો નીલમણિના નિર્ણયને વધાવી લેવામાં આવ્યો.

વળી એમ પણ ધાર્યું કે થોડો વખત જતાં કાંઇ ને કાંઇ નવી વાત નીકળશે. આજકાલનાં દોઢ વેંતનાં છોકરાં કેટલીક વખત એવી આડોડાઇ આદરી બેસે છે કે ન પૂછો વાત! એટલે હમણાં કુબેરભાઈ ને પણ ગોળગોળ જવાબ દેવો.

આ બધી મનની વાત એણે બહાર ન પાડી. પણ કુબેરભાઈ જેવું ઘર મળતું હતું તે વાત વેડફાઈ ન જાય એટલે અત્યારે વાતને ખેંચી જ નહિ.

'સારું બેન!' તેણે કહ્યું: 'તું ભણી. તું મારા કરતાં ડાહી. તને સારું લાગે ત્યારે વાત. પણ જો, મોં ધોવા જાય છે એ પછી મોં ધોતા જ રહે છે. એટલે તમે ભાઇ બેન અત્યારે તો ધાએ ચડયા છો, પણ પછી આડોડાઇ કરશો તો કુબેરભાઈ તો દસ લાખનો ધણી છે! તમને મૂકશે પડતાં!

ભલે તમારું મન માને ત્યારે, એ વાતમાં આડે કોઇ નહિ આવે, પણ વિચારમાં ને વિચારમાં ગાડી ઉપડી જાય નહિ!' બોલીને જસોદા હસી પડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે વખતે આ વાત ભૂલાઇ ગઈ. એને ઠીક એવો વખત વીતી ગયો. જશોદાની એક બંગડી પાછી આવી. જશોદાએ ત્યારે વાત કરી કે હવે તમારું ધાર્યું થયું છે.

પણ નીલમણિ કહે: 'ના, બધી પાછી આવી ત્યારે! એક તમે પહેરી શકો છો?'

'સારું બેન! સારું. તું કહે તેમ. અમારે તમારી પાસે નાકલીટી કરવાનો આ વખત આવ્યો છે! આનું નામ જ કાળફેર! નહિતર આમ કાંઇ હોય?' પછી નાગેન્દ્ર તરફ ફરીને કહ્યું: 'તારે શું છે છોકરા? કે આ છોકરીએ તને પણ આંજ્યો છે?'

'મારે શું હોય?' નાગેન્દ્ર બોલ્યો: 'બેનની પહેલી વાત થઈ જાય, એટલે હું તો ક્યાં ના પાડું છું? તમે જ વિચારો ને! વાત કેમ સારી લાગે?'

જસોદાની બીજી બંગડી પણ થોડા વખતમાં છૂટી. કેશુભાઇના પ્રોવિડન્ડ ફંડના થોડા આવ્યા, થોડા નીલમણિના, એમ બીજી બંગડી પણ પાછી ફરી.

હવે કાંઇ બીજું તો રહ્યું ન હતું. પણ આટલો વખત એમણે આ વસ્તુનો વિચાર કર્યો, એટલે એ વસ્તુનો સાચો વિવેક એમને મળ્યો હતો.

[૬]

પછી એક દિવસ અચાનક કુબેરભાઇને જમવાનું આમંત્રણ અપાયું હતું.

નીલમણિ કે નાગેન્દ્ર એ વાતને તરત જ સમજી ગયાં હતાં. તેમણે બન્નેએ મનમાં એક ગાંઠ વાળી.

'ભાઇ!' નીલમણિ બોલી: 'તું મારી પાછળ ખેંચાતો નહિ હો. પણ તેં મને વાત તે દિવસે કરી હતી, એની ખૂબ ઘેરી છાપ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા મન ઉપર બેઠી છે. જેમ આપણે કુદરતી રીતે જ કોઇનું ખૂન થતાં, અરેરાટી અનુભવીએ છીએ, એવી જ કાંઇક અરેરાટી મને આ વાતમાં આવે છે. અલ્યા, એક માણસ મરતું હોય તે વખતે પણ તમે નફો નુકસાન ગણ્યા જ કરો–એનો તો એટલો જ અર્થ કે આપણી મારવાની રીતમાં ફેર છે. બાકી એ ધંધો તો હણનારનો જ થયો !'

નાગેન્દ્ર મુંગો મુંગો સાંભળી રહ્યો. થોડી વાર પછી તે બોલ્યોઃ 'બેન ! આપણે જ અપ્રતિષ્ઠિત વસ્તુને પ્રતિષ્ઠા આપવા નીકળીએ છીએ !'

એટલામાં તો કુબેરભાઇ મોહિની સૌ આવતાં દેખાયાં.

'આ મોહિની અત્યારે કેવી હસે છે, તે દિવસે તેં જોઇ હોય– ઓળખે છે જ કોણ ?' નાગેન્દ્ર બોલ્યો.

નીલમણિએ નાક ઉપર આંગળી મૂકી : 'હવે બોલતો નહિ ! આ કુબેરભાઇ તો તારી પાસે જ આવે છે !'

ત્યાં કુબેરભાઇ નાગેન્દ્રને ઘણા વહાલથી ચાહતા હોય તેમ બોલતા આવતા હતા : 'કાં શેઠિયા ! કાંઇ નજર અમારા ઉપર પડે છે કે તમારા તાનમાં જ મસ્ત છો ? મોટા માણસ છો ભાઇ !'

મોહિની બે હાથ જોડીને, આ જમાનાની સ્ત્રી, જે ખોટું હાસ્ય હમણાં શીખી ગઇ છે. તેવું હાસ્ય કરતી આગળ આવી.

બધાએ પછી આનંદ વિનોદ કર્યો. જમ્યા. પત્તાં રમ્યા. લગભગ ચારેક વાગે કુબેરભાઇએ વિદાય લીધી. એમની મોટર આવી હતી. ઓછાં ઓછાં થતાં જસોદા ને કેશુભાઇ ચાલ્યાં : કુબેરભાઇ બોલ્યાઃ 'પણ નાગેન્દ્ર તો કાંઇ બોલ્યા નથી, મોહિનીને જાણે ઓળખતા જ ન હોય !'

'હું તો ઓળખું છું' નાગેન્દ્રે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ આ વાત થઇ એ તમને ગમી તો છે નાં ? પછી ઘરણ ટાણે સાપ કાઢો નહિ! તમારું આજકાલનું વાજું...ભૈ સા'બ!' નીલમણિનો પ્રત્યુત્તર આવતાં સૌ સડક થઇ ગયા. 'કુબેરભાઇ! આ ઘરને તમારા જેવા પૈસાનો ઉત્સવ પોસાય તેમ નથી!'

'હેં હેં! શું કહ્યું ?'

'હું ઠીક કહું છું. નાગેન્દ્રને પૂછો!'

'શું છે નાગેન્દ્ર ?' કેશુભાઇએ કડકાઇથી કહ્યુ : 'શું છે વાત ?'

'આટલી જ. મારવાની રીતમાં ફેર હોય તેથી માણસ ઘાતકી થતો અટકતો નથી. અને ઘાતકીને અમે સગાં માનતા નથી! ચાલો, આવજો!'

કુબેરભાઇનું મોં શીવાઇ ગયું હતું.

તે પોતાની મોટરમાં બેઠા. પણ આજે એને પહેલી વખત જણાયું કે મોટરોને પણ આવા અપ્તરંગી છોકરાં એ બદામના કરી દઇ શકે ખરાં!

કર્ણોપકર્ણ આ વાત ચર્ચાણી ત્યારે વગર માગી મળતી ટીકાએ પણ અપ્તરંગી જ હતી.

'આટલું બધું ઝીણું તે કોઇ કાંતતું હશે ? કોણ કેમ પૈસા મેળવે છે એની તે વળી આવી પીંજણ કોઇ કરે ? મૂરખાં! હાથે કરીને ખોયું!'

'માળાં વાતને જાણી ગયાં હો! પૈસા તો ખાટકીને ત્યાં પણ હોય!'

'કેશુભાઇ બિચારા છોકરાંવને માંડ ઠેકાણે પાડવા નીકળ્યા, ત્યાં છોકરાંવ જ અવળચંડીલા! હવે કોણ એમને ઘેર ચડવાનો છે ?'

'ખરાં બહાદર! પ્રતિષ્ઠામાં પૈસાને મળતું સ્થાન એમણે તોડયું!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંડા કોણ ?

આજ મેં રસ્તામાં એક ગાંડાને આવતો જોયો. એણે શરીરે અસંખ્ય ચીંથરાંઓ વળગાડયાં હતાં. એના હાથમાં એક ફૂટલ-તૂટલ ડબ્લું હતું. પગમાં એણે વિચિત્ર પ્રકારના જોડા પહેર્યા હતા. માથે અનેક કોડી શંખલા છીપલાંની ટોપી ઓઢી હતી. હાથમાં એક લાકડાનું ઠરડું બંદુકની જેમ ખભે ઊભું રાખ્યું હતું.

એમ ને એમ એ રસ્તા ઉપર આમ તેમ જોતો જોતો સામેથી ચાલ્યો આવતો હતો.

એ ચાલ્યો આવતો હતો ત્યાં, પાસેના બીજે એક માર્ગેથી સાત આઠ પોલીસ નીકળ્યા.

એ બધા રોફબંધ ચાલી રહ્યા હતા. એમણે ધારણ કરેલી બંદૂકો એમને ખભે ઊભી રહી ગઈ હતી. એમના હાથમાં દોરડાં લટકતાં હતાં.

એમનો રસ્તો વચ્ચેથી જતો હતો, એટલે એમને આવતા જોઇને ગાંડો ત્યાં ઊભો રહી ગયો. અને થોડીવાર તેમની સામે જોઇ રહ્યો.

રૂઆબબંધ ચાલ્યા જતા પોલીસોના જોડાનો ખખડાટ એને કંઇક નવાઈ ભર્યો લાગ્યો હોય કે ગમે તેમ, પણ એ થોડીવાર તેમના તરફ જોઇ રહ્યો. અને પછી કોણ જાણે શું થયું કાંઇક સાંભર્યું હોય તેમ, એ મોટેથી હસી પડયો ! એને લાગ્યું કે આ પોલીસોએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એનું કેવું ખોટું અનુકરણ કર્યું છે!

મારા મનમાં એ જ વખતે એક વિચાર આવી ગયો.

'આજ વસ્તુ સાચી નથી? આ પોલીસો પેલા ગાંડા કરતા પણ વધારે ગાંડા નથી? એનું જ ખોટું અનુકરણ એ કરતા નથી?

જે ટોળાને એ ઓળખતા પણ નહિ હોય, એના ઉપર બંદુકની ગોળીઓ વરસાવવા એ જઇ રહ્યા હશે, અને છતાં એ કામ બનાતું હશે ન્યાયનું અને એને 'કાયદાથી સ્થાપિત સરકાર' પોતાની મહોર આપી દેશે, એટલે પછી એ બની જાશે બેલી સત્યનું! કેવી વિચિત્ર અને ઘેલી વાત!

ખરું ગાંડપણ તો આ ડહાપણના સમુદ્રમાં જ દેખાતું નથી? અને છતાં...'

પણ પડખેથી અવાજ કરતી મોટરે મને જાગ્રત કર્યો. હું એ દશ્ય જોવાનું મૂકીને ઉતાવળે આઘો ખસી ગયો.

પણ ત્યાં બીજી એક નવાઈ દીઠી. મોટરવાળો પણ ઉતાવળ-ભર્યાં ગાંડપણની નિશાની જ બતાવી રહ્યો હતો!

ત્યારે જ મને લાગ્યું કે આપણે ડાહ્યાઓએ હવે એક નવીન પ્રકારના ગાંડપણનો વારસો મેળવ્યો છે એટલું જ! એ ગાંડપણમાં કયું વધારે નિર્દોષ છે એ પણ વિચારણા માગે છે!

છતાં ખૂબી એ છે કે જેમ ગાંડો પોતાને ડાહ્યો માને છે, તેમ આ નવી સૃષ્ટિના ગાંડાઓ પણ, પોત પોતાને તો હોંશિયાર જ ગણતા લાગે છે—આપણી સરકારના આંકડા શાસ્ત્રીઓની જેમ!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગારૂડી

આંખી, સાંધ્ય રંગોમાં ભળી જતી, પર્વતમાળાને નિહાળતો એક વખત હું મારા તંબુમાં બેઠો હતો. એ સમય બહારવટિયાનો હતો. ગમે તે પળે એમને પકડવા માટે દોડાદોડ કરવી પડે એવો હુકમ અમારા માથા ઉપર લટકતો રહેતો! મારે ત્યાં આજે એક અતિથિ આવેલ હતા. તે પણ મારી સાથે સામેની પર્વતમાળા ઉપર આથમતા સુંદર સૂરજને જોઇ રહ્યા હતા. અમે બન્ને અમારી અનોખી અનોખી વિચારમાળામાં તલ્લીન હતા.

એટલામાં અચાનક જમીનમાંથી ઊગી નીકળ્યો હોય તેવો એક ગારૂડી અમારી નજરે પડ્યો.

આ પ્રદેશમાં એમની કાંઇ નવાઈ ન હતી. એમાંના અનેકને જોયા પછી એમનામાંથી મારો વિશ્વાસ ઉડી ગયો હતો. એ અમારી પાસે જ આવતો દેખાયો.

એને ખભે, બે ટોપલાની બનેલી તાજુડી જેવી એની એક મોટી કાવડ લટકતી હતી. શંખલાં છીપલાંથી શણગારેલી એની મોરલી વગાડતો એ ત્યાં ધીમે ધીમે વધુ પાસે આવતો દેખાયો.

મેં તરત જ ઊભા થઇને એને વધુ નજીક આવતો રોકવા માટે હાથથી નિશાની કરી. એને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે વધુ નજીક આવતો રોકાઈ ગયો. પણ એને બદલે જ્યાં હતો ત્યાં જ ઊભો રહીને એ પોતાની મોરલીને વધારે જોરથી વગાડવા મંડયો.

મેં એને જોરથી કહ્યું : ચલે જા, એ! નહિ મંગતે...ચલે...જા!'

એણે ચાલ્યા જવાને બદલે, મારી સામે જોઇને પોતાની વધારે હોશિયારી બતાવવા માટે, પોતાનો ટોપલો ત્યાં સામે મૂક્યો. અને સામે એ પોતે બેસી ગયો.

હવે મેં તરત જ એની પાસે જઈને કહ્યું : અબે! ચાલ્યો જાય છે કે નહિ! ચલે...જાઓ!'

'અરે સા'બ! દેખને લાયક અસલ 'કાખ્યા' હય!'

'નહિ મંગતે—ચલે જાઓ...લૂંટારે...સબ...જૂઠે!'

મારો છેલ્લો શબ્દ સાંભળીને પેલો ગારૂડી જાણે છંછેડાઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યું.

તે મુરલી વગાડતો ઊભો થઇ ગયો. 'સા'બ!' એણે જાણે આહ્વાન આપતો હોય તેમ કહ્યું: 'તુમ લોગ માનતે નહિ–મૈં જાનતા હૂં...અચ્છા, તો આજ મૈં આપકુ કુછ કારીગરી બતાવું ગા...'

એટલું બોલીને એણે જે ટોપલામાં નાગ હતો તે ટોપલો હાથથી ઉપાડીને અમારા સાન્નિધ્યમાં અમારી ખુરશી પાસે મૂકી દીધો. 'યે સંભાલિયે... મૈં કુછ દેખા દુંગા...'

તે ઘુઘરાવાળા પગે નાચતો ને મોરલી વગાડતો પોતાની જગ્યા ઉપર ગયો.

અમે ત્યાં બેઠા. એનો ટોપલો તો અમારી પાસે હતો. એટલે હવે એ શું દેખાડવાનો છે એનું અમને આશ્ચર્ય થવા માંડ્યું. ગારૂડી ડુંગરના પાછળના ઢોળાવ તરફ જતો દેખાયો. અમે એને ત્યાં કિનારે ઊભીને ચારે તરફ દષ્ટિ કરતો જોયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી એ પોતાની મોરલી વગાડવા માંડચો. અમારી દૃષ્ટિ એના તરફ જ હતી. થોડીવાર સુધી તો કાંઈ દેખાતું હોય તેમ જણાયું નહિ. હવે તો અજવાળું પણ અંધારામાં મળી જવાની તૈયારી કરતું હતું. એટલે અમે એને હાથથી જ પેલો એનો ટોપલો ઉપાડી જવાની નિશાની કરી. પણ ત્યાં અમારી દૃષ્ટિ એનાથી થોડે દૂર, પાછળના ભાગમાં ફેણ ઊંચે કરીને ડોલતા એક નાગ તરફ પડી.

ગારૂડીઓની હાથચાલાકી ને લુચ્ચાઈ વિષે અમે એટલું બધું વાંચ્યું હતું ને સાંભળ્યું હતું કે આવા એકાદ રડચા ખડચા સર્પને ત્યાં આવેલ જોઇને અમારું કુતુહલ વધવાને બદલે, શંકા વધી.

પણ એટલામાં બીજો સર્પ પણ ત્યાં દેખાયો, પછી ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠ્ઠો, સાતમો—એક સામટાં સાત આઠ ડોકાં પડખેના ઘાસમાંથી ઊંચાં થતાં ને ડોલતાં જોવાં એ દૃશ્ય માની ન શકાય તેવું હતું.

એટલામાં ગારૂડીએ હાથની નિશાનાથી અમને સમજાવ્યું કે એ હવે બધાને કાઢી મૂકે છે!

પછી એની મુરલીમાંથી કાંઇક ઉતાવળા, ખળભળતા પાણી જેવા સ્વરો ઉપડતા અમને સંભળાયા.

અને ખરેખર પેલા તમામ સર્પો ભાગી ગયા હતા!

ગારૂડી ધીમે પગલે અમારી તરફ આવ્યો. સલામ કરીને ઊભો રહ્યો: 'સાહેબ!'

મારા અતિથિએ કહ્યું: 'એને એની 'ફી' જે આપવી હોય તે ભલે આપો, પણ એના ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા નહિ. આ બધા એણે જ આંહીં આવતા પહેલાં, પોતાની હોંશિયારી બતાવવા માટે નહિ મૂકયા હોય તેની શી ખાત્રી?'

અતિથિની અંગ્રેજી વાતનો ભાવાર્થ ગારૂડીએ પકડી લીધો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગ્યો: તેણે કહ્યું: 'સાહેબ! આપ કહો ત્યાં હું આવું......!'

અમે એક દિવસ નક્કી ઠરાવ્યો. પણ ક્યાં જવાનું હતું એ કહ્યું નહિ. અત્યારે એને નોકર પાસે પૈસા અપાવ્યા. એણે આવીને અમારી પાસેનો ટોપલો જરાક ઠબકારીને અંદર નાગ બેઠો હતો, એની અમને ખાત્રી કરાવી દીધી. અને પછી પોતાનો ટોપલો લઈ એ ચાલ્યો ગયો. એ હવે આવવાનો નથી એની અમને ખાત્રી હતી.

[૨]

પણ બીજે રવિવારે ચાર વાગે એને નિયમિત રીતે આવેલો જોઈને અમને આશ્ચર્ય થયું.

ફરીને એ આવશે, એમ અમે ધાર્યું જ ન હતું.

તે આવ્યો કે તરત અરધા કલાકમાં અમે પણ તૈયાર થઇ ગયા. મોટર મંગાવી. સૌ તેમાં બેઠા. ગારૂડીને બેસાર્યો. એણે અત્યારે ભગવો સાફો બાંધ્યો હતો. એની ડોકમાં અસંખ્ય માળાઓ લટકતી હતી. લાંબા ગુલાબી રંગના પહેરણ ઉપર એણે લીલો રૂપાનાં બટનવાળો કબજો પહેર્યો હતો. એની પાસે એની છીપલાં શંખલાની મોરલી હતી. એણે પોતાના ડાબા હાથના કાંડા ઉપર રૂમાલ જેવું કાંઇક બાંધી લીધું હતું. અમને શંકા પડી કે એમાં નાનકડું સાપનું બચ્ચું રાખ્યું હોય તો નવાઇ નહિ,

અમે ઝપાટાબંધ ઉપડયા. એમ તો અમે પણ જંગલ ઠીક ખેડયું હતું. એટલે કઇ જગ્યાએ જવું એ પહેલેથી જ અમારા ધ્યાનમાં હતું. ત્યાં પહોંચી જઇને અમે મોટરને રસ્તા ઉપર ઊભી રાખી.

અમે બધા નીચે ઉતર્યા. ગારૂડીની ચપળ દૃષ્ટિમાં તેજ ચમકી આવ્યું. આસપાસ તદ્દન વેરાન જેવો પથ્થરિયો મુલક હતો. આકાશમાં ઊંચે એક બે સમળી ઊડતી હતી. અને આઘે દૂર ઠુંઠાં ઉપર ગીધડાં બેઠાં હતાં. એ સિવાય માણસ કે પશુ પંખીનો કોઈનો ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અત્યારે સંચાર જણાતો ન હતો. આ જગ્યામાં ક્યાંય દર જેવાં, કે સર્પ સંતાઇ રહે તેવાં, બહુ સ્થાન હોવાનો સંભવ, પહેલી દૃષ્ટિએ જ ઓછો જણાતો હતો.

અમે અમારા નવા ગારૂડી મિત્રને હવે પોતાની વિદ્યા અજમાવવાની વિનતી કરી. એ અમને બનાવી ન જાય એની સંભાળ લેવા માટે અમે પહેલાં એના શરીરની બરાબર જડતી લઇ લીધી. એની પાસે કાંઇ નથી જ એની ખાત્રી કરી લીધી.

અમારો જાદુગર ગારૂડી મિત્ર ત્યાં થોડીવાર ઊભો રહ્યો. પછી એણે એક પ્રકારની ધીમી સીસોટી વગાડવી શરૂ કરી.

અમે ઊભા હતા ત્યાંથી એક દિશામાં એ લગભગ ત્રીસેક ફૂટ દૂર ગયો. થોડી ક્ષણ ત્યાં ઊભો રહ્યો. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વખત એણે કર્યું.

પછી અચાનક જ એ આગળ વધ્યો. એક નાનકડો પથ્થર આઘો ખેસવી નાખ્યો, અને અમારા સૌના આશ્ચર્યની વચ્ચે એક સર્પને પૂંછડેથી પકડી લઈ દરમાંથી બહાર ખેંચી, એટલી તો વિજળીક ત્વરાથી એણે આઘો ફેંકી દીધો કે, અમે આ શી રીતે થયું ને કેમ થયું, તે કાંઈ સમજી જ શકયા નહિ. ગારૂડીનું ધ્યાન તો હવે પોતાના કામમાં જ હતું. તેણે સર્પને ફેંકી દીધો ને ફેંકી દીધા પછી ક્ષોભ પામેલો સર્પ પોતે શું થયું તે જાણે તે પહેલાં જ, ગારૂડી તેના તરફ દોડી ગયો હતો. અને એ આસપાસ ક્યાંય સંતાઈ જાય તે પહેલાં તો એણે પોતાનો ડાબો, લુગડું વીંટાળેલો હાથ, તેના મોં પાસે જ ધરી દીધો હતો. સર્પે તરત જ ફેણ ઊંચી કરી જરાક પાછળ લઇને તેના હાથ ઉપર હુમલો કર્યો, પણ એટલામાં તો જાણે વીજળી પડે તેમ, ગારૂડીએ ડાબા હાથે, સર્પની ફેણને, ડોકું પાછું ન વળી શકે એટલે નિકટથી, પકડી લીધી હતી. લુગડા ઉપ-

૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રનો પોતાનો નિરર્થક થયેલો ઘસારો સર્પને અવ્યવસ્થિત કરવા માટે પૂરતો હતો, એટલે એ ગારૂડીના કબજામાં ને નુકસાન પહોંચાડી ન શકે તેવી સ્થિતિમાં, લુગટામાં વીંટળાઇ ગયો હતો.

આટલું કર્યા પછી ગારૂડી હસતો હસતો અમારી તરફ આવ્યો. ભવિષ્યમાં આ સર્પની ઝેરી દાઢ કાઢી લેવાની વાત તેણે અમને કહી.

એના સંગ્રહમાં એક સાપ વધ્યો હતો, એનો એના ચહેરા ઉપર સંતોષ દેખાતો હતો.

અમે એની ચપળતા ઉપર વિચાર કરતા ઘેર પાછા ફર્યા.

હવે આ માણસે આ સર્પને આટલી ત્વરિત રીતે શોધી કાઢ્યો એ અમારે મન કોયડો થઇ પડ્યો હતો.

તેમ જ એ સીસોટી વગાડી રહ્યો હતો એ પણ એક કોયડો હતો.

દેખીતી રીતે જ એણે સર્પને પુંછડીથી પકડ્યો હતો. એટલે એની સીસોટીનું કોઇ આકર્ષણ સર્પને ન હતું. કે પછી એ સીસોટી એને દરમાં ભાગી જવા માટેની હતી એ પણ કાંઇ સમજાયું ન હતું. આ સ્થાનમાં એ કોઈ સાપ ફેંકી ગયો હોય એ તો અશક્ય વાત હતી. ગમે તેમ–એનું જેવું હતું તેવું વર્તન, કાંઈક કોયડા જેવું તો હતું જ.

આ સીસોટીની વાત આવી છે ત્યારે એક બીજે પ્રસંગે મેં જોયેલી વાત સાંભરી આવે છે.

એવું બન્યું કે એક વખત હું સંધ્યાટાણે અમારા ખેતરોની આસપાસ ફરતો હતો.

મેં દૂર દૂર એક પથ્થર ઉપર એક છોકરાને બેઠેલ જોયો.

એનું બેસવું મને નવાઈભર્યું લાગ્યું. જાણે જીવ વિનાનું પથ્થરનું પૂતળું હોય એમ એ બેઠો હતો. એ એટલો સ્થિર હતો કે ઘડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢેલ પૂતળા જેવો જ દૂરથી જણાતો હતો.

મને નવાઈ લાગી કે આ છોકરો ત્યાં બેઠો શું કરી રહ્યો હશે.

એટલે હું એના તરફ ગયો.

એની પાસે ગયો તો મારા આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ !

એ ધીમી અમુક પ્રકારના આરોહ અવરોહવાળી સીસોટી વગાડી રહ્યો હતો !

પણ નવાઇની વાત કાંઇ એ સીસોટી વગાડવાની ન હતી. એના શરીર તરફ કેટલીક ગરોળી ચારે તરફથી, એ સીસોટીના અવાજ ઉપર આવી રહેલી હોય એમ જણાતું હતું ! એમાંથી કોઈ કોઇ તો એના શરીરને વળગી પણ હતી !

હું તો ત્યાં સ્તબ્ધ જેવો ઊભો જ રહી ગયો !

પણ ત્યારથી મારા મનમાં આ સીસોટીના પ્રકાર અને એના આકર્ષણ વિષે પ્રશ્નો થયા કરે છે.

પેલા ગારૂડીએ જે સીસોટી વગાડી હતી તે દેખીતી રીતે સર્પને દરમાં ભગાડવા માટે હોય તેવી હતી. જ્યારે આંહીં આ છોકરો ગરોળીઓને આકર્ષવા માટે સીસોટી વગાડી રહ્યો હતો !

તો સીસોટીમાં બે જાતના મુખ્ય પ્રકાર હશે ?

આપણે જેમને જંગલી માનીએ છીએ તેમને પરંપરાથી અમુક વસ્તુઓ મળી છે એમ આમાંથી સમજવું ?

હજી આ અને આવા અનેક પ્રશ્નો મને થયા કરે છે.

પણ ત્યારથી એક વસ્તુ હું સમજ્યો છું. દુનિયાનો કોઈ પણ ખૂણો રસ વિનાનો નથી !

અંગ્રેજી ઉપરથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોઢ ડાહ્યાઓ!

એમની સંખ્યા પણ છેક કાઢી નાખવા જેવી નથી. પણ એ ક્યારેક જે ગોટાળા ઊભા કરે છે તેનાથી તો બે હાથ જીભ કાઢવી પડે!

એક વખતની મારી જ વાત છે. મારે ચશ્માનો નંબર કઢાવવો હતો. કોણ જાણે કઈ પળે અમારા વજુભાઇને એ વાત મારાથી કરાઈ ગઈ હશે કે એક દિવસ હું બેઠો હતો ત્યાં સવારમાં જ વજુભાઈ આવ્યા.

મને કહેઃ 'કાં વીનુભાઈ! નંબર કઢાવવો છે નાં?'

મેં કહ્યું : 'કઢાવીએ!'

વજુભાઇને એક ટેવ છે. કોઇને માટે જાણે પોતે મરી ફીટતા હોય તેવું બતાવવાની.

'કઢાવીએ કઢાવીએ એમ નહિ, સાહેબ! હવે કઢાવી લ્યો! નહિતર આંખ ખોઇ બેસશો!' 'આંખ તો શું ખૂએ? પણ ડોકટરો નંબર આપે પછી તરત ચશ્મા લઇ લેવાં!' 'એટલે જ હું કહું છું, લ્યો!' કહીને વીજુભાઇએ એક ચીઠ્ઠી સામે ધરી. ચીઠ્ઠીમાં એક સરનામું હતું.

'આ સરનામે જાઓ, આપણો દોસ્તદાર છે, તમારો પ્રશંસક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. વન નંબર ચશ્માં કાઢી દેશે!'

'મફત?'

'ત્યારે નહિ? નહિતર વીજુભાઈ અત્યારે ઘરની ચા મૂકીને આંહીં પીવા આવે ખરા કે?'

હું હસી પડયો: બૂમ પાડી: 'દેવશી! ચાના બે કપ લાવજે ભાઈ! વીજુભાઇએ આજે પોતાની ચા પરબારી કરી!'

વીજુભાઈ હસી પડયા: 'પરબારી કરી, પણ તમે સંભારશો સા'બ!'

ચા પીને ઉઠયા પછી વીજુભાઇએ કહ્યું: 'ચારેક વાગે જા જો!'

વીજુભાઈ ચાલ્યા ગયા. પણ થોડીવારમાં જ પાછા આવ્યા. એમ પાછા ન આવે તો એ વીજુભાઇ નહિ. તમારે માટે એમણે એક રતી કર્યું હોય પણ શી રીતે એ એક મણ દેખાય એ કળા વીજુભાઈની.

'અને જુઓ ભાઈ! તમે જાઓ ને વખતે આવ્યા ન હોય તો પાંચ મીનીટ બેસશો ત્યાં આવશે. ત્યાં પણ તમારો એક ભક્તજન રહે છે! તમારા એક એક વાકય પર ફીદાં!'

હું ભડકયો. મને આ વર્ગનો ઠીક અનુભવ હતો. એવા ફીદા થનારા તમારાં ફોતરાં ઉખેડી નાખે છે. જાણી જોઇને નહિ કે લુચ્ચા હોય છે માટે નહિ. પણ એમને ગતાગમ હોતી નથી, ને કાંઇક કરી નાખવાના અતિ ઉત્સાહમાં પછી ઠેકાણું રહેતું નથી.

એ વખતે મેં વીજુભાઈને તો હા પાડી. પણ મારું મનોમન સાક્ષી કહી રહ્યું હતું કે, ચોક્કસ આજે કાંઇક ગોટો થવાનો. મને એક બીજો પ્રસંગ પણ સાંભર્યો. એક વખત કેટલાક માણસો મને ભાષણ કરવા તેડી ગયા. સૌ આવ્યા હતા ઘણા ઉત્સાહથી, અને પ્રશંસાના પુષ્પ વેરતા, એટલે ના કહેવાનું બન્યું નહિ, ને હું એમની સાથે મોટરમાં ઉપડયો.

મનમાં એમ હતું કે હમણાં પહોંચી જઈશું. કેટલુંક આઘે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચા પણ ત્યાં પીશું!

પણ થોડેક ગયા ત્યાં ખબર પડી કે હાંકનારો 'ડ્રાઈવર' એક કોઈ મોટાભાનો દીકરો હતો. આવ્યા ત્યારે સાંડ માંડ અકસ્માત કરતા રહી ગયા હતા. પણ હવે પાછા ફરતાં, પીળાં લુગડાં ત્યાં રસ્તા ઉપર દીઠાં, ને એ ભાઈ તો ધોળાપુણી જેવા થઈ ગયા. ગાડી થોભાવી દીધી.

મેં કહ્યું: 'કેમ અટકયા?'

'આ એ જ લાગે છે' એક જણો બોલ્યો.

મેં કહ્યું: 'શાની વાત છે?'

'એ તો એવું છે સા'બ! કે અમારા આ બાબુભાઈ હજી શીખે છે. તમારે ત્યાં આવતી વખતે આંહીં જરાક ભટકાતા રહી ગયા હતા. પણ તે વખતે તો નીકળી આવ્યા. પણ પેલાં પીળાં લુગડાં કાં તો મોટરની રાહ જોતાં લાગે છે.

મેં કહ્યું: 'આ રસ્તે લ્યો, થોડો ફેર પડશે. બાજુથી લઈ લ્યો!'

એટલે ગાડી બીજે રસ્તે ઉપાડી. પણ નશીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. રસ્તે એટલી ધૂળ કે નીચે ઉતરીને ધક્કા મારવા પડયા.

કલાક દોઢ કલાક મોડા પડયા. એટલે અરધાં માણસ ભાગી ગયેલાં. અરધાં અધીરાં થઇ ગયેલાં.

ચા ચાને ઠેકાણે રહી, ને પરબારી ભાષણની માળા ગોઠવાઈ ગઈ! ને પછી તો પાછા આ શીખાઉ ભાઇ જ મોટર ડ્રાઈવર હતા, એટલે નક્કી થયું કે ઝટ પાછા ભાગો, નહિતર આ તળ રાખશે!

એટલે ત્રણેક વાગ્યે ભુખ્યા તરસ્યા પાછી મુસાફરી શરૂ કરી.

મુસાફરી પાછી શરૂ કરતી વખતે એક ભાઈ આવ્યા: 'સા'બ! મારે ત્યાં એક બે મીનીટ!'

ચા પાણી તો મળશે એમ ધારીને મને હા પાડવાનું પોણોસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટકા મન તો હતું. પણ બાબુભાઈની બીક જબરી હતી. એ આજ પાછા હીમખીમ ઘર ભેગા કરે તો સારું! ક્યાંક ભટકાવશે નાં તો સોયે પૂરાં થઈ જાશે.

બીન ઉત્સાહમાંથી તો ઘણી વખત રસ્તા કાઢયા છે. પણ અતિ ઉત્સાહે તો એવા ટાઢા માર માર્યા છે કે ન પૂછો વાત! એટલે છેવટે હા ના થતાં મોહનભાઈના માનની ખાતર બે મીનીટ જઇ આવવું એમ નક્કી થયું!

મોહનભાઇએ એક છોકરાને કાનમાં કાંઇક કહીને ઘેર દોડાવ્યો. એટલે તો મનમાં આશા બંધાણી કે ચા તો મળશે જ મળશે!

અમે મોહનભાઇને ત્ય ગયા.

મોહનભાઇએ પાથરણાં પથરાવ્યાં હતાં ત્યાં બેઠા.

એટલામાં મોહનભાઇનાં વહુ 'જે જે' કરતાં હસતા હસતાં આવ્યાં ને સામે બેઠાં.

એટલાં જાડાં કે વાત પૂછો માં. પણ મેં કીધું જાડા પાતળાનું આપણે શું કામ છે? આપણને તો ચા મળે તો બસ. હા, શરીર જાડું એટલે ચા વખતે નહિ મળે એવી શંકા થઇ હતી ખરી!

છતાં મનમાં આશા હતી કે હમણાં ચાના પ્યાલા આવશે. ત્યાં તો ચાના પ્યાલાને બદલે મોહનભાઇનાં છોકરા દેખાયાં. નંબર વન, ટુ, થ્રી. એક થર્ડમાં. એક ફર્સ્ટમાં, એક બાલમંદિરમાં!

અને મોહનભાઈ એમની પ્રશંસામાં પડી ગયા.

ચા ચાને ઠેકાણે રહી.

ઉઠતાં ઉઠતાં મોહનભાઈ એ કહ્યું 'સાહેબ! હવે એક મીનીટ!'

મનમાં આશા બંધાણી કે હવે તો ચા આવશે જ આવશે. પણ ત્યાં તો મોહનભાઈ અંદરના ખંડમાં જવાનો પડદો એક તરફ રાખીને બોલ્યા, 'સાહેબ! એક મીનીટ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોહનભાઈ અમને અંદર આવવાનું આમંત્રણ આપી રહ્યા હતા.

અંદર ગયા ત્યાં તો મોહનભાઈએ ભીંત તરફ આંગળી બતાવી: ‘જુઓ સા’બ! આ બીજો અધ્યાય છે!’

ઉંચે નજર કરી, તો મોહન ભાઈએ, હાથે ઘણા મોટા જાડા અક્ષરે લખીને, ગીતાજીના બીજા અધ્યાયના તમામ શ્લોકો લખેલા. તેમને ‘ફ્રેઈમ’માં મઢીને ચારે તરફ ભીંત ઉપર છબીઓ લટકાવેલી. મોહનભાઇ બહુ રસથી વાત કરતા હોય તેમ બોલ્યા: ‘સા’બ! આ મને નાનપણથી શોખ હો!’

મનમાં થયું ભાઇ! તારો આ શોખ ભારે પડી જાય તેવો છે. પણ હસતું મોં રાખીને પાછા ફર્યા.

પછી મોહનભાઈએ પણ હસતું મોં રાખીને વિદાય દીધી! ને પેલા શીખાઉ ડ્રાઈવરને સોંપાયેલા આત્માએ. રાતે દસેક વાગતાં ઘર આંગણે પહોંચવા સુધીની સહીસલામતી ભરેલી મુસાફરી કરી કાઢી!

અચાનક એ વાત સાંભરતાં મને થયું કે આજે પણ રવિવાર છે ને કાં તો હાલ એવા જ થાય છે!

પણ વીજુભાઈની ચીઠ્ઠી લઈને બરાબર ચાર વાગે ત્યાં દવાખાને પહોંચી ગયો!

ડૉકટર ત્યાં હતા નહિ. ક્યારે આવશે એ વિચાર કરું છું, ત્યાં તો પડખેથી એક ભાઈ હસતા હસતા બે હાથ જોડીને આવ્યા! હવે હું રડતા છોકરાથી જેટલો ભય પામતો નથી, એના કરતાં હજાર ગણો ભય, આવા હસતા ચહેરાથી પામું છું! ને એમાં જો હાથ જોડ્યા હોય તો તમારે સમજવું કે તમારું આવી બન્યું! તે દિવસે જે ન વીતે તે ખરી!

મેં એમને પૂછ્યું કે ડૉકટર ક્યારે આવવાના છે?

‘એનું કાંઇ ઠેકાણું નહિ, સા’બ આજ તો રવિવાર છે નાં?’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ વીજૂભાઈએ મને મોકલ્યો છે!'

'હા જી, હા જી, આપનાં છેલ્લાં પુસ્તકો....'

મનમાં કીધું તું બાપલા! હંસહંસનના ભાઈ જેવો આજે મળ્યો છે!

પણ આપણા ઉત્તર પ્રત્યુત્તરની રાહ જોવાની એમને જરૂર જ ન હતી. એ તો ચલાવવા મંડયા:

'પહેલું જ્યારે મેં વાંચ્યું ત્યારે તો સાબ! હું રડયો હતો હો!'

'તમારું નામ?' મેં રડતે અવાજે પૂછ્યું.

'વિનોદલાલ.'

'ત્યારે વિનોદલાલ! એમ કરોને, હું કાલે આવીશ! તમે ડોકટર સાહેબને કહેજો!'

'ના પણ સાહેબ! એ તો હમણાં આવતા હશે. આપ આવવાના છો એ ખબર નહિ.' મારા મનમાં ધ્રાસ્કો પડી ગયો. આ ભાઈ કાં તો આજ આંખો ખોવરાવશે!

પણ પેલા ભાઈને આંખમાં ને દવાખાનામાં રસ હતો તેના કરતાં વધારે રસ પુસ્તકોમાં હતો. એટલે એમણે તો એ જ ચલાવ્યું.!

મેં કહ્યું: 'ક્યારે આવશે ડોકટર સાહેબ?'

'અરે સાહેબ! ગમે ત્યારે આવે નહિ, આપણે તૈયારી બધી કરી રાખીશું. આવે કે તરત આંખ તપાસી લ્યે!'

'તૈયારી શું કરવાની?'

'આપનું પેલું પાત્ર-શું નામ, હંસહંસન, સાહેબ! બહુ સરસ છે હો! આપે આવું જોયું હશે કે મનમાં આવતું હશે?'

મેં કહ્યું: 'બન્ને થોડું થોડું' મનમાં કહ્યું: 'બાપા! તું જ હંસહંસનને માથે પછાડવા જેવો છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ કરીએ બધી તૈયારી કરી રાખીએ. એટલે વાંધો નહિ.'

'શાની તૈયારી કરવી છે?'

આપ જરા આંહીં જરા સૂઇ જાઓને, હું ટીપાં નાખી દઉં, એટલે ડોકટર સાહેબ આવતાં જ તપાસી લે!'

મેં કહ્યું: 'પણ આ તો ઉમ્મરનાં ચશ્માં છે, એટલે એમાં આવી ઉપાધિ ક્યાં કરવાની રહે છે?'

'અરે હોય સા'બ! અમને રાત દિનો અનુભવ છે નાં? ડોકટર સા'બ આવ્યા પછી મફતનું અરધી કલાક ખોટી થવું પડે, તે કરતાં આપણે એ પતાવી લઇએ!'

હું હમેશ બે વસ્તુથી ધ્રૂજું છું. એક અગ્નિથી. બીજું મારા વખાણનારાઓથી. પહેલાથી બચી શકાય, બાકી બીજામાંથી તો ઇ ઉગરવાનો આરો જ મળે નહિ!

એટલે ભાઇ વિનોદલાલની વાતથી ધ્રૂજવા તો મંડ્યો તો. મેં કહ્યું, 'હું પંદરેક મિનિટ પછી આવું, ત્યાં ડોકટર સાહેબ પણ આવી ગયા હશે!'

'પણ સા'બ! હવે તો પાંચ મીનીટમાં આવ્યા બતાવું! તમારી પે'લી વાર્તામાં સા'બ! ડોકટરની 'કેરેક્ટર'...'

'આપણે વિનોદભાઇ! આમાં ટીપાં નાખવાની જરૂર નહિ હો. આ તો નંબર કાઢવાનો!'

'હા સા'બ! હા સા'બ! પણ આપણે કામ પાકું કરવું હોય, તમારી પેલી વાર્તામાં આવતું નથી...'

'પણ ભાઇ વિનોદભાઇ! હવે મને જવા દ્યો. મારે કામ છે!'

એટલામાં તો વિનોદભાઇએ બારણામાંથી ડોકું બહાર કાઢીને આઘે સુધી જોતાં જ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો; 'એ આવે સા'બ! લ્યો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે પતાવી દઈએ, એટલે તમારે ખોટી જ થવું નહિ પડે!'

અને હું કાંઈ હા ના કરું ત્યાં તો વિનોદભાઈ એક રૂપાળી શીશી લઈને મારી પાસે આવી પહોંચ્યા!

મનમાં થયું કાંઇ સા'વ ગધેડો તો નહિ હોય. છતાં એક વખત કહ્યું: 'ભાઇ! આ તો વાંચવાના બેંતાલાના ચશ્માં છે. વિનોદભાઈ! જવા દોને આપણે. અને નહિતર ડોક્ટરને આવવા દો!'

'એ તો સા'બ! આવતા દેખાય છે. પણ હજી પાંચ ઠેકાણે ડોકિયું કરવાના!'

'તમને ખબ્બર તો છે નાં?'

'અરે! સા'બ! કાંઈ વાત છે? આમાં ને આમાં પંદર વરસ થઈ ગયાં!'

તે દિવસે વિનોદભાઇએ જે સાથે કરી, તે સંભારીને, હજી આજે પણ હસવું આવે છે.

વિનોદભાઈએ ટીપાં નાખવાની પણ તૈયારી કરી. ટીપાં નાખ્યાં પણ ખરાં. આંખો મીંચાવી દીધી.

પછી વિનોદભાઈ પડખે વાતો કરવા બેઠા. 'સા'બ! આપની પેલી વાતમાં એક કોળણ આવે છે . . .'

હવે રહેવાણું નહિ: 'ભાઈ! આપનું નામ?'

'ભૂલી ગયા સા'બ? વિનોદભાઈ!'

'ત્યારે વિનોદભાઈ! આ મારી આંખો બંધ છે ને બોલતાં મહેનત પડે છે, એટલે હમણાં આપણે વાતોની વાતો બંધ કરીએ. તમે જુઓ'તો ડોકટર સાહેબ આવે છે?

વિનોદ ઊભો થયો.જરાક વાર પછી પાછો આવ્યો.

'એ તો મેં કહ્યું નહિ સાહેબ! એમનું ભલું પૂછવું, ચોક્કસ ક્યાંક રોકાઈ ગયા!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આવતા નથી ?'

'આવશે આવશે!'

આ એમ ને એમ વિનોદભાઈએ પા કલાક કઢાવી. મેં પૂછ્યું : "વિનોદભાઈ! હવે આવે છે ?'

'હવે સા'બ! તમતારે આંખો ઉઘાડી નાખો. આવવા જોઇએ!'

આંખો તો ઉઘાડી. પણ ઓતત્તારીની! બધું ઝાંખું ઝાંખું!

ડૉક્ટર થોડીવાર, પછી આવ્યા. ત્યારે ખબર પડી કે વિનોદભાઈએ ગોટાળો કરી નાખ્યો છે!

પોતે આંખનિષ્ણાત છે એ બતાવવાનો શોખ એમને હદ બ્હારનો લાગ્યો. પણ હવે શું થાય ?

પાણી તો પાર વિનાનું છાંટ્યું. બીજી દવાઓ પણ નાખી.

પણ બરાબર પંદર દિવસે વાત ઠેકાણે આવી.

પણ ત્યારથી હું વીજુભાઇની ચીઠ્ઠી લેવાનું પણ ભૂલી ગયો છું.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભક્તજનનું જ્ઞાન!

જગન્નાથપુરીમાં ભગવાન. ચૈતન્ય આવ્યા છે. એ વખતે ત્યાં સાર્વભૌમ પંડિતની બોલબોલા હતી. એનો શબ્દ અભેદ્ય ગણાતો. એની વાત સંપૂર્ણ લેખાતી. એની તર્કશુદ્ધ વિચારસરણી ઈશ્વરદત્ત ગણાતી. સાર્વભૌમ પંડિત સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવું એ તો હાથે કરીને પોતાની ફજેતી કરવા જેવું મનાતું. અત્યાર સુધી કોઇ પંડિતે એ હિમ્મત કરી ન હતી.

ભગવાન ચૈતન્યપ્રભુ જગન્નાથમાં આવ્યા. કુમળી એવી એની વય છે. નાજુક શરીર છે. આંખમાં પ્રેમનો સાગર બેઠો છે. હૃદય-માંથી ભક્તિની જલધારા વહે છે. બોલે છે તો બોલેબોલે, એક પ્રકારની પ્રેમોર્મિ પ્રગટે છે.

પણ પંડિત સાર્વભૌમ વિચાર કરે છેઃ 'આટલી ભક્તિ છે, પણ જ્ઞાનની ભૂમિકા વિના આની જીવન નૌકા આખો સમુદ્ર તરીને શી રીતે પાર જઇ શકશે?' એને મન થાય છે કે આ નાનકડા પંડિતને થોડીઘણી પણ જ્ઞાનની ભૂમિકા મળી જાય તો એનો બેડો પાર પડી જાય.

પછી પંડિતે સાર્વભૌમ સાથે મુલાકત થઈ. ત્યારે પંડિતે ભગવાન શંકરાચાર્યના સુત્ર **अथातो ब्रह्मजिज्ञासाथी** માંડીને વેદાંતનું પાન કરાવવા માંડયું. આવા વૃદ્ધ વિદ્વાન પાસે જે વિનમ્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવે બેસવું ઘટે તે વિનમ્ર ભાવે બેસીને ભગવાન ચૈતન્ય એ જ્ઞાન-વાણી સાંભળી રહ્યા!

પણ એમના અંતરમાં તો, પેલી પ્રેમગીતાવલિ ચાલ્યા જ કરતી હતી!

એમની પાસે તો જ્ઞાનનું જ્ઞાન એક જ જ્ઞાન હતું. જે કાંઈ છે તે ભગવાનમય છે. એના સિવાય કાંઈ છે જ નહિ. એમનું હૃદય તો આ ભાવથી ભરપૂર છે. એમાં હવે જ્ઞાનના એક બિંદુ માટે પણ જગ્યા રહી નથી!

એમની પાસે તો એવું હૃદય હતું કે જગન્નાથજીની મૂર્તિ જોઈ અને જાણે યુગયુગના વિરહના અંત આવ્યો હોય તેમ એ મૂર્તિ જોતાં જ આનંદ સમાધિમાં પડી ગયાં હતા!

આ ભગવાન ચૈતન્યને સાર્વભૌમ પંડિત વેદાંતની આંટીઘુંટી બતાવી રહ્યા હતા!

સાર્વભૌમ પંડિતે, એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, સાત સાત દિવસ સુધી આ વેદાંતકથા, જ્ઞાનજિજ્ઞાસુ બાલપંડિતને સંભળાવ્યા કરી. સાત દિવસે કથા પૂરી થઈ. સાર્વભૌમને લાગ્યું કે ચૈતન્યદેવ કાંઈ સમજ્યા લાગતા નથી. તેમણે પૂછ્યું: 'આમાં કાંઈ સમજ્યા છો કે કાંઈ સમજ્યા નથી?'

ચૈતન્ય ભગવાને વિનમ્રતાથી કહ્યું 'હે પંડિત રાજ! મૂળ શંકરાચાર્યની વાણી તો સમજાય છે. નથી સમજાતું તમારું વિવરણ!'

'એમ કેમ બને?' સાર્વભૌમે કહ્યું.

'એનું કારણ છે પંડિતરાજ! ઈશ્વર પ્રેમ સાગર છે. તેમ જ જ્ઞાનસાગર છે. એને જ્ઞાનરૂપે ભજનાર પાસે એ જ્ઞાનરૂપે દર્શન દે. પ્રેમરૂપે ભજનાર પાસે પ્રેમરૂપે આવે. મારે એના પ્રેમનું કામ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે આ બધા જ્ઞાનને હું શું કરું ? ભગવાન શંકરાચાર્ય એને જ્ઞાનરૂપે સમજ્યા હતા, એટલે આ પ્રેમને શું કરે ?

વચ્ચે આ વિવરણ શું અર્થ આપે ? કાંઈ જ નહિ !'

સાર્વભૌમનો જ્ઞાનગર્વ ઘવાયો. તેણે ભાગવતનો એક શ્લોક કહ્યો. તેના દસ અર્થ બેસાર્યા. વિજયથી ચૈતન્ય સામે જોઈ રહ્યા: જાણે કહી રહ્યા હોય કે 'જ્ઞાન મહોદધિની ઉપેક્ષા કરો છો, પણ જુઓ આ જ્ઞાન !'

ભગવાન ચૈતન્ય સમજી ગયા. આને એક જ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનની રેલંછેલા એ જ જ્ઞાન ! એટલે એમણે તરત ભાગવતનો જ એક બીજો શ્લોક ઉપાડયો. એમાંથી અઢાર અર્થ કાઢી બતાવ્યા !

પોતાની ભૂમિકા ઉપર પોતાનો પરાજય થયો એટલે સાર્વભૌમ શાંત થઇ ગયા. એમને એમ હતું કે આ બાલ પંડિત પાસે જ્ઞાન નથી. એટલે આ પ્રેમભક્તિ ને કીર્તન ઉપાડયાં છે. પણ આજ એની આંખ ઉઘડી ગઈ ! ચૈતન્ય ભગવાન પાસે જ્ઞાનનો તો સાગર છે. પણ પ્રેમસાગરને કિનારે ઊભેલા એના હૃદયમાં એનું એક બિંદુ પણ સમાય એટલી જગ્યા હવે રહી નથી !

આ નવીન જ દર્શન છે ! એ હવે મુંગા બની ગયા. ભગવાન ચૈતન્ય સામે જોઇ જ રહ્યા. જ્ઞાનસાગર સાથે પ્રેમસાગરનું આવું અપૂર્વ મિલન જોઇને, એમની વાણીએ મૌન ધારણ કરી લીધું. એ વખતે ચૈતન્ય ભગવાને કહ્યું: 'પંડિતરાજ ! શબ્દો અને અર્થો એટલું જ બતાવવા માટે છે, કે પ્રભુના મહિમાનો કોઇ પાર નથી. પણ ઈશ્વરને જ્ઞાનથી મળવા જનારો પંગુ બની જાય છે. એને કેવળ પ્રેમથી મળનારો એની ઝાંખી મેળવે છે. જ્ઞાન પ્રેમથી જુદું રહે છે, ત્યાં સુધી એને ઈશ્વર તત્ત્વની ઝાંખી થતી નથી. કારણ કે ઈશ્વરનું જ્ઞાન એ એના પ્રેમસાગરની તુલનામાં એક છોળ માત્ર છે !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાર્વભૌમને ચૈતન્ય ભગવાનની વાણીમાં એ વખતે ત્યાં સાચા પ્રેમસાગરનાં દર્શન થયાં.

ત્યાં ને ત્યાં એક સો શ્લોકનો અભિષેક એણે આરંભ્યો !

પ્રેમનો વિજય થયો હતો.

અને જ્ઞાનનો પણ એ વિજય જ હતો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યોજના કે અંધકાર ?

[૧]

કેટલીક વખત તારાંકિત રજનીને નિહાળતો હું, આ અમારા નાનકડા ગામની છેવાડાની 'ગુજરાતી કમ્પોઝીટ સ્કુલ'ના 'કમ્પા-ઉન્ડ'માં બેસીને, મારા વીતી ગયેલા દિવસોને સંભારું છું ત્યારે મારા મનમાં શંકાની પ્રશ્નોની આશ્ચર્યોની એક પરંપરા ઊભી થાય છે! કયાં એક મોટા હોદ્દાનો અનિયંત્રિત સત્તા ભોગવતો એવો અધિકારી હું અને કયાં આ ભુખડી બારશ ગામડાની, ખાનગી નિશાળના બાર વ્યવસ્થાપકોનો, વગર દોકડાનો ખરીદાયલો ગુલામ જેવો પંતુજી હું? આ બેમાં કયો હું સાચો હતો કે એકે હું ન હતો–એનો જ મને હજી પત્તો લાગ્યો નથી. એક સમય એવો હતો જ્યારે મારે ત્યાં બે ઘોડાની ઘોડાગાડી ચોવીસે કલાક ઊભી રહેતી. બબ્બે કલાક સુધી મને મળવા આવનારા બહાર બેઠા-પવન ખાતા. કોઇ એવો દિવસ નહિ જ્યારે કોઈ મળનારો ન હોય ને હું નિરાંતે બેસી શકું! એ પણ દિવસ હતો. ને આજ આ પણ દિવસ છે, જ્યારે મને મળવા કોઈ કાળો કાગડો'ય ફરકતો નથી. આખો દિવસ બેઠો હું માખી મારું છું ને રસ્તા ઉપર પડતી બારીમાંથી બહાર જોયા કરું છું કે કોઈના પગ આ બાજુ વળે! પણ કોઈને–ભણનારા છોકરા સિવાય બીજા કોઈને..–માસ્તરમાં શું રસ હોય? ત્રણસો ને પાંસઠ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દિવસમાં ત્રણ કલાક પણ મારે ત્યાં કોઈ ફરકતું નથી. મને એક ઉર્દૂ બેત યાદ આવે છે. એમાં કવિએ લખ્યું છે કે, એવો જમાનો હતો જ્યારે હું એકલો રહેવા માટે મથામણ કરતો. આજ એવો જમાનો છે જ્યારે કોઈ મને બે ઘડી વાતો કરનારો મળે એને માટે હું તલસી રહ્યો છું!

હું સારી પેઠે જાણું છું, મારું વૃતાંત મારા સિવાય બીજા કોઈને ઉપયોગી નથી. અને કોઈને કાંઈ જ આપી શકે તેમ નથી. એ મને પોતાને પણ કાંઈ આપે તેમ નથી, સિવાય કે અંધકાર! એટલે બીજાને તો એમાંથી શું મળે? છતાં નદી કાંઠે મોટી ઉમ્મરનો માણસ બેસે તો પણ રેતીમાં લીટા કર્યાં વિના રહી શકતો નથી તેમ હું પણ બે ચાર રેખાઓ આપ્યા વિના રહી શકતો નથી. ભૂતકાલના મહાન નદને હું વહેતો જોઈ રહ્યો છું. એને કાંઠે જાણે હું બેઠો છું! ને એ વહી જ રહ્યો છે...સમય! કાલ! એટલે બીજા કશાની ખાતર નહિ તો છેવટે મને જે એક પ્રશ્ન ઊભો થયો છે કે આમાં કોઈ યોજના છે. અંધકાર છે, અકસ્માત છે કે કેવળ ભ્રમણા છે, એવો પ્રશ્ન કોઈને ઊભો થાય તો પણ ઘણું છે, એમ માનીને આ આપું છું. દુનિયાને મળેલું બધું જ્ઞાન છેવટે પ્રશ્નોમાંથી જ આવ્યું નથી?

જ્યારે વેવાઈ પક્ષના અમારા જેવા મધ્યમવર્ગી કારકુન સાહેબે પોતાની કન્યાને મેટ્રીકથી આગળ વધારવાની ના પાડી ત્યારે મારા પિતાનો ગુસ્સો હદ વટાવી ગયો. તેમણે તેને બારણે જઈને પોતાની રૂપાની મૂઠ વાળી લાકડી ઠબકારતાં કહ્યું: 'અમરજીભાઈ! આ તમને છેલ્લું કહેવા આવ્યો છું હોં! છોકરો મારો, એલ. એલ. બી.માં છે. તમે જો સૂર્યાને આગળ નહિ વધારો તો આજથી તમારા ગોળાનું પાણી હરામ છે!'

'અરે! પણ મુરબ્બી!' અમરજીએ કહ્યું, 'તમે એમ કાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધાગધાગાં થઈ જાઓ ? મારી સ્થિતિ તો જુઓ ! કોલેજ એટલે વાર્ષિક રૂપિયા પાંચસો એ તમને કયાં ખબર નથી ? મારી પચાસ રૂપરડીમાં હું સૂર્યાને કોલેજમાં મોકલવાનો હતો ?'

'તે અમે કાંઈ ન જાણીએ મહેતા ! અમે તો અમારી વાતની ચોખવટ કરી નાખી. અમે છીએ સંસ્કારી, અમારે ત્યાં સંસ્કાર વિનાનું માણસ એક દિ'નહિ ચાલે. પછી તમે મને કહેતા નહિ કે તમારી દીકરી દુઃખી થઇ. છોકરાને હું વારવા નહિ જાઉં. ને આજના છોકરાં !'

જમાનાએ જે સમજણ ફેલાવી હતી કે ભણતર ને સંસ્કાર પર્યાય જેવા છે, ને એકને બદલે બીજું ચાલી શકે, અને ભણતર એટલે પરીક્ષા પરીક્ષા ને પરીક્ષા, એનો જ આ જવાબમાં પડઘો હતો ! પણ માણસ પોતાના જમાનાનો ઢોલ નથી તો બીજું શું છે ? એ જમાનો હતો જયારે અમારે ત્યાં એક કન્યાનો ખપ હતો ને દસ કન્યાની અરજીઓ હતી. એમાંથી આ સૂર્યાને મેં પસંદ કરી હતી. એનો બાપ તો આ ઉપકારના બદલામાં ઓછો ઓછો થઇ ગયો હતો. એટલે એણે મૂંગે મોંએ, પૈસા કરજે લઇને પણ, અમને રાજી રાખવા છોકરીને ભણાવ્યે જ રાખી. અમે માન્યું કે અમારે ત્યાં હવે સંસ્કાર આવ્યો, સંસારે માન્યું કે આને ત્યાં બહુ ભણતર આવ્યું, સૂર્યાએ માન્યું કે એણે બાપને જીવતાં જીવત ચિંતામિ આપ્યો, પિતાએ માન્યું કે એનો હાથ ઉપર રહ્યો. મેં માન્યું કે અમારા ઘરનો વટ રહ્યો. ખરી રીતે અમે સૌએ જીવનસમાધાનનું બળ ગુમાવ્યું !

પણ એલ. એલ. બી. થયા પછી થોડા વખતમાં હું, સીતારો ચડતો કે કોણ જાણે કેમ, એક નાનકડા જાગીરી ગામનો કામદાર થઈ ગયો. ગામ તો ત્રણ હતાં. પણ અમારો રોફ ત્રણસો ગામના દરબારનો રહેતો !

ત્યારથી પછી મારી ચડતી થતી જ ગઈ. સૂર્યાના દિલમાં મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિષે શું હતું એ જાણવાની મને કોઇ દિવસ જરૂર જણાઈ ન હતી. છેવટે તો અમે એને લાવ્યા એમાં પણ એક પ્રકારની મહેરબાની તો જ હતી.

પણ નારી માત્રને પ્રભુએ પ્રેમની જે બક્ષિસ આપી છે એ બક્ષિસ સૂર્યાને ઈશ્વરે છુટે હાથે આપી હતી. એણે મારા ઘરનો તમામ ભાર ઉપાડી લીધો. અનેકોનો ચાલે છે એમ અમારો સંસાર ચાલતો થયો. સવારે અમે ઊઠવા માંડયા. નોકરો ફરવા માંડયા. કામની ગરજવાળા ધક્કા ખાવા માંડયા. મગફળી, શેરડી, ઓળા, ગોળ, ઘી, તેલ દૂધ તમામ ચીજો ઘર આંગણે ઠલવાવા માંડી. રિદ્ધિ ને સિદ્ધિ બન્ને ત્યાં રમવા માંડી. અને એમને રમાડવા માટે બાળકો પણ આવવા માંડયાં અને એ બાળકો મોટાં થવા માંડયાં. તમામ જીવન જેવું આ જીવન હતું.

અને દુનિયા આખીની સામાન્યકથા જેવી જ આ કથા રહી ગઈ હોત ! પછી એક દિવસ અમે ચાલી નીકળ્યા !

પણ ના, આ કથા ફરવા માંડી.

મેં એકાએક ભાગ્યોદય નિહાળ્યો. અમારા દરબારની કુંવરીનાં લગ્ન આવ્યાં.

જે મોટા રજવાડાએ અમારી કુંવરીને પસંદ કર્યાં હતાં, તેમાં રૂપનું આકર્ષણ જબરું હતું.

ત્યાં મારે કામદાર થઇને જવું પડયું. હોદ્દો, અધિકાર, સિફારસ, લાગવગ વધ્યાં. ધીમે ધીમે એ કુંવર ગાદી ઉપર આવ્યા. હું કામદાર મટી ગયો. દિવાન થયો.

ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મારા છોકરાને મળે માટે મેં કેટલા કેટલા પ્રયત્ન કર્યા ! પણ તમામ કોણ જાણે કેમ ફળ્યા નહિ. એક પણ છોકરો મેટ્રિક પાસ થયો નહિ. પાસ થઇ શકયો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

ત્યારપછી આ ચિત્રપટ જેવી જીવનકથાએ નવો તબક્કો શરુ કર્યો. સૂર્યા માંદી પડી. બે પુત્ર અને એક પુત્રી, અને હું અમે ચાર જણાં રાતદિવસ એને બચાવવા મથ્યા. ડૉકટરો માથાકૂટ કરીને થાકયા. સારું થયું નહિ.

મરવાની આગલી રાતે સૂર્યાએ મને બોલાવ્યો. મને ત્યારે જ ખબર પડી કે સૂર્યાના સ્વભાવમાં પરિમલ જેવી કોઈ અદ્ભુત વસ્તુ હતી. આજ દિવસ સુધી એણે પોતાના શાંત વાતાવરણથી જ અમને પિતા અને પુત્રને એક રાખ્યાં હતાં. બાકી મારો સ્વભાવ કેવો આકરો છે એ હું જાણતો હતો. ભણતર અને સારી સ્થિતિ અને આગળ પડતી પરિસ્થિતિ એ બધાંએ એ આકરાપણાને બીજા માટે અસહ્ય બનાવ્યું હતું. પણ સૂર્યાએ કોઇ દિવસ એ કળાવા દીધું ન હતું. આજે હવે છેલ્લી વિદાયઘડી હતી, ત્યારે એણે મને મારો જીવનપંથ સરળ બને માટે કાંઇક કહેવા બોલાવ્યો હતો.

'જુઓ !' સૂર્યાએ કહ્યું: 'મારે તમને બે વેણ કહેવાં છે. તમારો સ્વભાવ ઘણો આકરો છે. અથવા ઉત્તરોત્તર મળતા વિજયે એને આકરો બનાવ્યો છે. એ ગમે તેમ હો–પણ છોકરા તમારા કાંઇ ભણ્યા નહિ, એના અફસોસે તમે એમનો માણસાઇ સંબંધ તોડી નાખો છો, એ ઠીક નથી. આપણે જે દુનિયામાં રહીએ છીએ તેમાં ભણતરનું ખોટું મૂલ્યાંકન સરકારથી માંડીને સાધારણ માણસ સુધી સૌ કરતાં શીખ્યા છીએ. આ ભણતર કે જે ગોખણપટીનું બીજું નામ છે, એને મહત્ત્વ આપનાર આપણે, જીવનને એ રીતે જ ગુમાવીએ છીએ, એટલે તમે એ ઘા ભૂલી જઈ, કોઈ બીજે ખૂણેથી, આ છોકરાંનાં દિલ તપાસશો તો, એમાંથી કાંઇ ને કાંઇ હજી મળશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજું, તમને ખબર છે ? તમને પરણવા માટે મેં જે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો એનો ભાર આજ દિવસ સુધી મારી સાથે હતો. આપણે વિદ્યાના આનંદને નહિ, વિદ્યાના ભારને વેંઢારીએ છીએ ને એને વિદ્યા માની રાચીએ છીએ. અને એમાં ને એમાં જીવન ગુમાવતા જઈએ છીએ. એ વિદ્યાના ભારે મારા પિતાને જે ભાર આપ્યો તે હજી એના માથા ઉપર છે, માનશો ? હજી એમના ઉપર દેવું છે !'

'હેં ? પણ ત્યારે તું એ વાળી દઈ શકતી હતી !' મેં કહ્યું: 'હવે હું વાળી દઈશ !'

'ના ના, વાળતા નહિ. તમને કયાં ખબર નથી કે આપણા સંસારમાં કેવી કેવી ગાંઠ આપણે બાંધી રાખીએ છીએ ! પણ તમે એક વસ્તુ માનજો. જો આ છોકરાઓના જીવનમાં તમને રસ હોય તો બીજી કોઇ બાઇ લાવતા નહિ—બસ.'

સૂર્યા ત્યાર પછી મરણ પામી. અમે પિતા પુત્ર પુત્રી એકલાં એકલાં થઇ રહ્યાં. મેં થોડા દિવસ મારા સ્વભાવને કૃત્રિમ રીતે શાંત કર્યો. પણ એનામાં જે પૂર્વગ્રહો હતા, સમાજે જે ધોરણ બાંધ્યાં હતાં, તે છેવટે આગળ આવ્યાં. મેં જેમ વધુ મહેનત કરી તેમ છોકરાઓએ નાપાસ થવામાં પણ વધુ ચીવટ રાખી.

પરિણામ–વર્ષોના પ્રયત્નને અંતે શૂન્યમાં આવ્યું, અને અમારી વચ્ચે અંતર વધ્યું એ નફામાં. હવે આંહીં જ મને એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ! આપણી આ મગજની અસમાનતા કોણ પેદા કરે છે ? ભવભૂતિએ પણ એ ગાઇ હતી. અને આજ આપણે પણ ગાઇએ છીએ. એ જોતાં એ બહુ વખતની વસ્તુ છે એ ચોક્કસ. એટલાં બધાં વર્ષો ગયા છતાં એમાં કોઈ સમાનતા કોઇ લાવી શકયો નથી. આટલું બધું છતાં એમાં ફેરફાર થઈ શકયો નથી. તો એમાં ફેરફારની શક્યતા જ નહિ હોય કે વિજ્ઞાન હજી ત્યાં બાલ્યાવસ્થામાં હશે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જે હોય તે. અમારી અસમાનતાએ ભયંકર પરિણામ આણ્યું. એક દિવસની વાત છે. હું હવે ઠીક પૈસાદાર હતો એ બધા જાણતા હતા. છોકરા પણ જાણતા હતા. એમણે માગણી મૂકી. "પૈસા વહેંચી આપો તો અમે અમારો રસ્તો શોધીએ. આમ ને આમ અમારું જીવન કંટાળાજનક થઇ પડશે."

મને લાગ્યું કે આમના અનુભવમાં જ્યાં સુધી દુનિયાની મુશ્કેલીઓ નહિ આવે ત્યાં સુધી એ સુધરવાના નથી. મારું માનવાના નથી.

મેં પૈસા વહેંચી આપ્યા. છોકરી પરણી સાસરે ગઈ. છોકરા પરણ્યા. સંસાર ચાલ્યો.

મને ઘણી વખત થાય છે મારું જીવન ત્યાં પુરું થઈ ગયું હોત ! અમસ્તું પણ માણસ જીવનમાંથી જીવવા સિવાય બીજું કાંઈ મેળવી શકયો છે ખરો ? પણ મારા ભાગ્યમાં વધારે રંગ જોવાનું નિર્માણ હતું !

મારા બન્ને છોકરાઓ ધીમે ધીમે એક પછી એક એવાં પગલાં લીધાં કે જે કાંઇ એમને મળ્યું હતું તે ખલાસ થઇ ગયું. બીજી કોઇ શક્તિ તો એમની પાસે હતી નહિ. ખૂબી તો આ હતી કે જીવનભર જે માણસે એમને છાયા છત્ર કર્યાં હતાં એ માણસને લીધે પોતે અશક્ત રહ્યા છે ને આગળ વધી શકયા નથી એમ એ માનતા થયા.

એમની આ માન્યતાને આ નિષ્ફળતાએ દ્વિગુણીત બનાવી. એમને મારો જ દોષ મનમાં વસવા માંડયો. નબળી ઈચ્છાશક્તિએ એ માન્યતા વધુ બળવાન થઈ. અમે જુદા હતા, હું મારો રોટલો રળી ખાતો. એ વસ્તુ એમને આકરી લાગવા માંડી.

એટલે એમણે અનાડીવેડા આદર્યાં. મારે નામે ખોટાં નામાં શરૂ કર્યાં. ખોટી વાતો વહેતી મૂકી ખોટા રસ્તા શોધવા માંડયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એ ઘર પણ એમને આપી દીધું. નોકરી વ્યવહાર બધું તજી દીધું. કોઈ દૂરદૂરના ગામડામાં એક માસ્તરું શોધી કાઢ્યું. મનમાં એમ આશ્વાસન લીધું કે હવે શાંતિથી આંહીં રહેતાં હું કાંઇક વિચાર કરતાં શીખીશ.

પણ મને મોટામાં મોટો વિચાર આ આવતો હતો. 'આ આખા મેળાપમાં કોઇ યોજના છે? એ પણ એક અકસ્માત છે? કે આ બધું કેવળ અંધકાર છે?'

તારાંકિત રજનીમાં હું બેઠો આ પ્રશ્ન વિચારી રહ્યો. મને એનો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો.

[૩]

પણ કુદરતને મારી આ મનની પ્રશ્નમાળાની પણ જાણે કે અદેખાઇ આવી.

એક રાત્રે હું શાંત બેઠો આ આખા જીવનક્રમમાં કાંઈ ક્રમ શોધવા યત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યાં મારા ધૂળિયા ઘરના બારણાની સાંકળ ધીમેથી ખખડી.

'અત્યારે કોણ હશે? આંહી જ્યાં કોઇ નથી આવતું ત્યાં કોણ આવી ચડયું હશે?' મને આશ્ચર્ય થયું. મેં ઊઠીને ધીમેથી સાંકળ ઉઘાડી. ફાનસ તેજ કર્યું.

ફળીમાં ત્યાં બે નાનકડી બાળાઓ ઊભી હતી.

હું તેમની સામે જોઇ રહ્યો. હું આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો: 'અરે! હરગોવિંદની છોકરીઓ કે શું?' મને મનમાં ધ્રાસકો પડયો.

ત્યાં તો એ બન્ને ગળગળ સાદે બોલી ઉઠી: 'બાપુ! અમે આંહીં આવી. મારા બાપુ તો ડૂબી ગયા!'

'હેં? ડૂબી ગયો? કોણ હરગોવિંદ? કેમ કરતાં?'

'એણે કૂવો પૂર્યો બાપુ! તમે પૈસા મોકલ્યા નહિ—ને એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે કાંઈ હતા નહિ !'

હું તો દિઙ્મૂઢ બની ગયો. મેં સર્વસ્વ આપી દીધું. જે પોતે કુદરતી રીતે અશક્ત હતા, એમને આગળ લાવવા આટલો પ્રયત્ન કર્યો, છતાં આ બીજી પેઢીમાં પણ, એવી જ મારા પ્રત્યેની ઘૃણા ઉતરી હતી. આ તે શું ?

વૈરથી વૈર શમતું નથી એવા તથાગતના વાક્યને આપણે અક્ષરશઃ લઇને વૈર શબ્દ પ્રત્યે જ એનો ઉપયોગ કરીએ છીએ, પણ જીવનની તમામ નાની મોટી ક્રિયાઓ–એક વાક્ય બોલવા જેટલી પણ—કેટલી કેટલી શુદ્ધિ માગી લે તેમ છે—એવું વ્યાપક અર્થદર્શન ક્યારે કરીશું ? હરગોવિંદને સુધારવા જેટલું પ્રેમબળ મારામાં ન હતું એ વાત આમાંથી સ્પષ્ટ થતી હતી.

પણ મારે મારી તમામ જીવન ફિલસૂફીને એક તરફ મૂકીને આ બન્નેને એકડે એકથી જીવનપાઠ આપવા બેસવાનું હતું !

મારી મનચક્ષુની સમક્ષ પેલી સાહેબી, રિદ્ધિસિદ્ધિ, ભભકો આવીને ઊભાં રહે છે—મને એમ થાય છે કે પેલું ખોટું, આ ખોટું, બન્ને ખોટાં કે કાંઈજ ખોટું નહિ ?

આ પ્રશ્નનો કોઇ ઉત્તર હશે ? ક્યાંય હશે ? અને આવા આ જીવનક્રમનું કોઈ સંયોજન હશે કે બધું ગપેગપ હશે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મૂંગો ગૂંગો !

એનું નામ શું હતું એ આખા ગામમાં કોઇને ખબર નહતી. સૌ એને મૂંગો કહેતા. મૂંગો કહેતાંની સાથે પાતળી, સુકલકડી, ઝીણી આંખવાળી કાંઈક કઢંગી ગણી શકાય તેવી એક માનવમુર્તિ આંખની સમક્ષ ખડી થઈ જાય છે. કોઇ દયાળુ માણસને એમ લાગ્યું હશે કે આ તદ્દન અજાણ્યા અને અપંગ જેવા માણસને એકલો મૂંગો કહ્યા કરવો તે ઠીક નથી, એટલે પછી એનું નામ દઇને એને બોલવાનું શરૂ કર્યું. એનામાં કાંઇક કવિતાની સમજણ હશે એટલે પ્રાસાનુપ્રાસના રમણીય મેળમાં શોભી ઉઠે તેવું 'મૂંગો ગૂંગો' એવું નામ એને આપ્યું. ત્યારપછી એ આખા ભંડેરીયા ગામમાં 'મૂંગો ગૂગો' એ નામે જ પ્રસિદ્ધ થયો,

પહેલા તો મૂંગો ગૂંગો પોતાનું ગુજરાન માગી ભીખીને ચલાવતો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે ભંડેરિયા ગામના વિશાળ ભાડમાં ભર ચોમાસે સમુદ્રની માફક પાણી રેલી રહ્યાં હતાં. એક તરફ કાંઠાના થોડા ભાગમાં થોડું છીંછરૂં પાણી હતું. ત્યાં કેટલાક ટીખળી છોકરાઓ ખોટી ડુબકીદાની રમત રમતા હતા. મૂંગા ગૂંગાને તો બીજું શું કામ હતું! એ તો જ્યાં જાય ત્યાં એ ચાર કલાક બેઠો રહે. આજ પણ એ જ પ્રમાણે એ બેઠો બેઠો છોકરાંઓની રમત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયા કરતો હતો.

એવામાં એક મોટા ટીખળી છોકરાને આ મૂંગા ગૂંગાનું કાંઈક અટકચાળું કરવાનું મન થઇ આવ્યું. એટલે કાંઠે બેઠેલા મૂંગા ગૂંગા ઉપર પાણીનો વરસાદ વરસ્યો. મૂંગો આખો ભીંજાઇ ગયો. ને છોકરા બધા ખડખડ હસી પડયા.

પણ એમ તો મૂંગો પાછો રીસાળ પણ ઓછો ન હતો. એને વાણી તો હતી નહિ, એટલે એનો ક્રોધ પ્રાણીના જેવી ન સમજાય તેવી ગડબડીયા અસ્પષ્ટ ચીસાચીસમાં પરિણમતો. મૂંગાએ આજે તો એ કીકીયારીને થોડાક કાંકરા ફેંકાનો પણ સાથ અપાવ્યો. પરિણામે સાત આઠ છોકરા પાણીમાંથી બહાર નીકળ્યા, ને મૂંગાને પકડવા દોડયા. મૂંગો આગળ ને છોકરા પાછળ! એક જોણું થઈ પડયું.

ગૂંગાને ધ્યાન ન રહ્યું ને રસ્તામાં એક ખાડો આવતાં એમાં એ પટકાણો. ખાડામાં પાણી કેડ સમાણાં હતાં. એટલે એને ઠીક ઠીક ભીંજાવાનો લાભ મળ્યો. છેવટે તો છોકરાઓએ એને પકડીને ભાડનાં પાણીમાં નવરાવ્યો ત્યારે જ એનો કેડો મુકયો.

[૨]

પણ તે દિવસે સાંજે એક વસ્તુ બની. મૂંગો મોડે સુધી. આકાશી અંધારા પૃથ્વી ઉપર ઊતરવા માંડયાં ત્યાં સુધી, પેલા ભાડને કિનારે બેઠો રહ્યો હતો. ભાડનાં ડોળાં હીલોળે ચડેલાં પાણી ધીમે ધીમે શાંત નિર્મળાં થતાં જતાં હતાં. મૂંગો બેઠો બેઠો કોણ જાણે શું વિચારમાં પડયો હતો। પણ એ ત્યાં બેઠો જ રહ્યો.

આજે પેલા ટીખળી છોકરાઓએ એની પાછળ પડીને એને પકડી પાડયો હતો. અને પછી વળી એમાંના કોઈએ સૂચન કર્યું અને બીજાઓએ હર્ષભેર એ ઉપાડી લીધું પણ ખરું. એટલે ટીંગાટોળી કરીને ભાડના છીછરા પાણીમાં ઠીક વાર સુધી ઝબોળવાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમત કરી. મૂંગાએ પાણીમાં તરફડિયાં તો બહુ માર્યાં, છૂટવા સારુ, પણ બે છોકરાઓએ અને ગોઠણેથી પકડયો. બે જણાએ ખભેથી પકડયો. બે જણા પડખે ઊભા રહ્યા. ને "તરો મૂંગાજી ! તરો ! નહિ-તર બૂડી મરશો." એમ મશ્કરીમાં બોલતા બોલતાં સારી વાર સુધી મૂંગા ગૂંગાને પાણીની સૃષ્ટિનો સ્વાદ ચખાડયો. ગૂંગો બહાર નીકળ્યો ત્યારે ધ્રૂજતો હતો. પછી તો પાછો છોકરાઓએ જ કરગઠીયાં વીણીને તાપ કરી દીધો. કોઈએ કાંઈ ને કોઈ એ કાંઈ એમ કરીને એને લુગડાં પણ બે ત્રણ દીધાં; પણ ગૂંગાને કોણ જાણે શું થયું તે બધા ચાલ્યા ગયા પછી પણ એ તો ભાડને કાંઠે પાણી નિહાળતો બેઠો જ રહ્યો. એની પાસે વાણી તો કાંઈ હતી નહિ એટલે એને શું થતું હતું એ કાંઈ કોઈને કહેવાનું તો બને તેમ હતું નહિ. ને વાણી હોય જેવી તેવી તો પણ ગૂંગાને કોઈ કહેતાં કોઈ આખા ગામમાં સગું કહેવાય એવું કોઈ સ્વજન હતું નહિ. એટલે એ પાણી પાસે બેઠો રહ્યો. ભાડનાં પાણી એની મન વાત સમજતાં કે નહિ એ એ જાણે; પણ મૂંગાએ ઘણીવાર સુધી, તે દિવસે, એના શાંત થતા જતા તરંગોને દિલની કેં કેં વાણી સંભળાવી હોય તેમ લાગ્યું. એણે પછી પાણીને ઠપકો આપ્યો હોય, પોતાના જેવા અપંગની મશ્કરી કરવા માટે, કે પ્રાર્થના કરી હોય એને પાણીમાં રહેલી કવિતા બતાવવા માટે, કે પછી વિજ્ઞપ્તિ કરી હોય પોતાનામાં એના રસહીન જીવનને સમાવી લેવા માટે, કે પછી કેવળ ભક્તવિનમ્ર ભાવે પાણીને એ નમતો જ રહ્યો હોય એણે શું કર્યું, એણે શું અનુભવ્યું, એણે શું જાણ્યું કે એને શું લાગ્યું, એ એના અંતરની વાત એ જાણે, પણ ત્યાર પછી એ ભાડને કાંઠે ઘણી વખત દેખાતો. છોકરાઓ તરવા પડયા હોય ત્યારે પોતે પણ જાણે તરવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડતો. ને બધા એના વ્યર્થ પ્રયત્નને હસે તો પણ એ તો ફરી ફરીને મથામણ કર્યા જ કરતો. છેવટે તો એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક તુંબડું પણ લાવ્યો'તો.

[૩]

ગૂંગાની ખ્યાતિ ત્યાર પછી ધીમે ધીમે એક અઠંગ તરવૈયા તરીકેની થઈ ગઈ હતી. એને પાણીએ સાંભળ્યો હોય કે ગમે તેમ પણ મૂંગો પાણીમાં પડે એટલે જાણે કે અજવાળું થઈ જાય. એટલું જ નહિ એ સારા શુકનનો ગણાવા માંડયો. એણે એક બે જણાને આ ભાડમાંથી જ આંખમાંથી કણું કાઢે તેમ કાઢી દીધા હતા. પછી તો કોઈની ગાગર પડી પાણીમાં કે "ચાલો ગૂંગાભાઈ!" એમ વરધી આવે. કોઈનો લોટો પડી જાય કે ગૂંગાની શોધ થાય! એક વખત તો એ કૂવામાંથી એરીંગ શોધી લાવ્યો હતો. ગૂંગાની કીર્તિ હવે ગૂંગા તરવૈયા તરીકેની થઈ ગઈ.

આ અપંગ માણસના અર્થહીન જીવનને આ પ્રમાણે જ્યારે અર્થ મળ્યો ત્યારે એના મૂંગા જીવનમાં પણ, સૂતેલી તમામ અભિલાષાઓ બેઠી થઈ. એને પણ ઘર માંડવાનું, ગૃહસ્થી થવાનું, ઘર કરવાનું, જીવન ગોઠવવાનું મન થઈ આવ્યું. એણે એક નાની સરખી ઓરડી કરી પણ કરી. પછી તો ગૂંગાને ગમે ત્યાં શોધવાની કડાકૂટ મટી ગઈ. ગૂંગો એની ઓરડીએ તો સાંજ સવાર મળે જ મળે. આ પ્રમાણે ગૂંગો એ નાનકડા ગામનો ગ્રામવાસી થયો. અને કારીગરમાં ખપવા લાગ્યો.

[૪]

પણ બોલનારા માણસોના જીવનમાં કીર્તિનું જે સ્થાન હોય તેનાથી કોઈ જુદું જ સ્થાન આ અપંગ માણસના જીવનમાં કીર્તિનું હશે. કોઈ વખત કોઈ નો એકનો એક છોકરો એ પાણીમાંથી જીવતો બહાર લાવી શકતો, ત્યારે જે સેંકડો અમીભરી આંખો એના ઉપર મંડાતી, છોકરાની મા એના પગ પાસે પડી જતી, ને એના કઢંગા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેહને જે પ્રેમભર્યા ધબ્બા ઉપરાઉપરી માણસો તરફથી મળતા, એ બોલી શકતો નહિ, પણ એનો અંતરઆત્મા પાંચ–પચીસ રૂપિયાનું જે ઈનામ મળતું તેના કરતાં ખરી રીતે આનાથી અંદર ને અંદર, એ પોતે સમજી શકે પણ કહી ન શકે એવી, આત્માનંદની મહા-મોલી તૃપ્તિ જાણે અનુભવતો જણાતો! મૂંગા ગૂંગાને જાણે એની કારીગરી હવે ઘડી રહી હતી. પેલું એક વાકય નથી આવતું? 'કલાકાર કૃતિ ઘડી રહ્યો હતો, પણ કૃતિ કલાકારને ઘડી રહી હતી.' —એવી આ એક વિરલ પરિસ્થિતિ હતી.

એક વખત આ પ્રમાણે મૂંગો ગૂંગો બેઠો હતો, ત્યાં પડખેને પાણીશેરડે એણે બૂમાબૂમ સાંભળી. એ એકદમ એમ ને એમ દોડયો. ત્યાં ગયો તો ખબર પડી કે એક છોકરો પાણીમાં પડયો'તો. ગૂંગાને જોયો ને સૌને આશા બંધાઈ ગઇ. એકદમ જ, ગૂંગાને પાણીમાં આંગળી વતી બતાવીને છોકરો કયાં પડયો હતો તે કોઇએ દેખાડયું. ને બીજી જ ક્ષણે ગૂંગો પાણીમાં અદશ્ય થઇ ગયો.

ગૂંગો ગયો એટલે છોકરો આવવાનો જ છે એવી સૌને આશા બંધાઈ ગઈ. કૂવાને કાંઠે આતુરતાથી અંદર જોતી સેંકડો સ્ત્રીઓ ઊભી રહી ગઈ હતી. માણસોનો મેળો થયો હતો. સૌ કોઈ એકીટશે પાણીમાં જ જોઈ રહ્યા હતા.

પણ કોઈ દિવસ નહિ ને તે દિવસે ગૂંગો અફળ થયો. એ પાણી ઉપર આવતો દેખાયો ને પ્રશંસાની એક જબરજસ્ત ગર્જના ઉપડવાની તૈયારી થઇ, પણ તેના હાથ ખાલી જણાયા ને સૌના પેટમાં ધ્રાસકો પડી ગયો. અરે! ગૂંગો ખાલી?

કોઈ માની શકયું નહિ, પણ ગૂંગાની લાલ આંખમાં અકથ્ય વેદના બેઠી હતી–તે ફરીને અદશ્ય થઈ ગયો.

થોડી વાર પછી ફરીને એ દેખાયો, પરંતુ આ વખતે પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના હાથ ખાલી હતા!

છોકરાના જીવનની હવે સૌએ આશા છોડી દીધી. ચારે તરફ રોકકળ શરૂ થઈ ગઈ. બૈરાંઓ મોટેથી હૃદયફાટ રોવા માંડયા. છોકરાનો બાપ માથે હાથ મૂકીને ત્યાં ભાંગી ગયો હોય તેમ બેસી જ ગયો. જાણે કે એ પ્રાણ વિનાનું પૂતળું હોય!

પણ ગૂંગો ત્રીજી વખત પાણીમાં ગયો.

હવે એ બાજી હારી ચૂક્યો હતો, પણ એના હૃદયની અપાર વેદના એના ચહેરાંમાં દેખાઈ આવતી હતી. આ વખતે ગૂંગો ગયો છે તે છોકરો કદાચ હાથ આવશે, પણ હવે એ છોકરાનો જીવ બચે એ આશા કોઇને ન હતી.

ત્રીજી વખત ગૂંગો, જેમ પાણીમાંથી કોઈ ધોધમાર પ્રવાહ ઉપર ચડતો હોય તેમ આવી રહેલો, ચોખ્ખા પાણીમાં જણાયો, ને એના હાથમાં માથાની ચોટલી પકડીને ઉપાડેલો, છોકરાનો દેહ દેખાયો અને આકાશ પાતાળ એક કરી નાખે એવી જબરજસ્ત પ્રશંસાગર્જના ચારે તરફથી ઉપડી. ગૂંગાએ એ સાંભળી હોય કે કોણ જાણે કેમ, પણ પાણીમાંથી બહાર આવતાં જેવો એણે છોકરાનો દેહ ઉંધે માથે લટકાવીને ત્યાં ઊભેલા ગામડાના વૈદ હકીમના હાથમાં સોંપ્યો અને એની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી નીકળી! એને શું થતું હતું તે કાંઇ જાણી શકાય તેમ ન હતું, પણ એ બે હાથ જોડીને સૌને નમી રહ્યો હતો. વારંવાર નમી રહ્યો હતો. અને વધુ તો પેલાં ગંભીર, ઊંડાં, નીલાં, ઘેરાં જળને માથું નમાવીને જાણે એમ કહેવા માગતો હોય કે, "આજ તો તમે મારી આબરુ રાખી છે," એમ ઘણી વાર સુધી નમી જ રહ્યો!

છોકરાની તરત સંભાળ લેવાવા માંડી. દવાદારૂ શરૂ થયાં. પાણી કાઢવા માંડયા. પણ એનામાં કાંઇ જીવ જણાતો ન હતો. લોકો આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યવહારમાં મશ્ગુલ થયા ને ગૂંગો એ વખતે પછી તક જોઈને છાનોમાનો ચાલ્યો ગયો.

[૫]

બીજે દિવસે સવારે તો ગૂંગાની ઓરડી પાસે દિવસ ઉગ્યામાં મોટી માનવમેદની ભેગી થઇ ગઈ હતી. કોઈ મહાન ઉત્સવ હોય તેમ ઢોલ, ત્રાંસા, શરણાઈ વાગી રહ્યાં હતાં. ગામની સ્ત્રીઓએ ગીતોની રમઝટ ઉપાડી હતી. " શેરી વળાવી " એ ગુજરાતણોનો ગરબો વર્ષા-હેલી જેમ વરસી રહ્યો હતો.

પેલો છોકરો બચી ગયો હતો; એના માબાપનો એકનો એક લાડકવાયો પુત્ર હતો એટલે એના બાપે આખા ગામને નિમંત્રીને ગૂંગાને, પોતાની રીતે બહુમાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગૂંગો જાણે તે પહેલાં આંહીં સૌ અત્યારમાં આવી ગયાં હતાં.

પણ કાલના થાકથી હોય તેમ ગૂંગાની ઓરડી હજી બંધ હતી.

ગૂંગો જેમને ઊઠતાં વેંત કટકું બટકું નાખીને સત્કારતો તે એક બે રખડું કૂતરાં પણ ગૂંગાની ઓરડી ઉઘડવાની રાહ જોતાં ત્યાં ઊભાં હતાં.

અને ગૂંગાના જેવી જ એક જુવાન ભીખારણ પણ ત્યાં જાણે ગૂંગાના પરાક્રમથી ખુશ થઈ હોય તેમ અત્યારમાં આવીને ઊભી રહી હતી. એ પણ મૂંગી હતી. એને કોઈ ઠામઠેકાણું ન હતું. ગૂંગાને કોઈ રોટલો ઘડી દે એમ ન હતું. આ અકસ્માત સંજોગે તો ગામ-લોકના હર્ષમાં વધુ હર્ષનો ઉમેરો કર્યો. મીઠા વિનોદ સાથે ગૂંગાને બહાર લાવવા માટે વધુ ઢોલ-ત્રાંસાં શરૂ થયાં.

થોડી વાર સુધી કોઈ આવતું નથી એ જોઈને એક અધીરા પ્રેક્ષકે ગૂંગાની ઓરડીના બારણાને ધક્કો માર્યો.

જવાબમાં ઓરડી ઉઘડી ગઇ. ગૂંગાની આખી રિયાસત ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી હતી. એક ચટાઈ હતી. એક તૂટેલ પાટલુન લટકતું હતું. એક બે લુગડાં ત્યાં લટકતાં હતાં. ચૂલા ઉપર એલ્યુમિનીયમનું એક તપેલું હતું. એક લોટો માટલા પાસે ઊંધો પડયો હતો. એક થાળી ને વાટકો રાખમાં સાફ થવાની રાહ જોતાં બેઠા હતાં!

પણ અંદર હડુડુ ધસતા માણસો આશ્ચર્યમાં હોય તેમ તરત પાછાં હટી ગયાં. જેને માટે આ ઉત્સવ યોજ્યો હતો, જેને મળવા માટે સૌ આતુર હતા, જેને પેલા છોકરાનાં માબાપ નવાજવા આવ્યાં હતાં, તે ગૂંગો જ ત્યાં ન હતો!

સૌના મનમાં સવાલ જાગ્યો. 'ગૂંગો ક્યાં હતો?'

—પણ એનો પ્રત્યુત્તર ત્યારપછી એ ગામમાં કોઈને કોઈ દિવસ મળ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કીર્તિ, કનક અને કલા

દેવમહારાજ અને હું–અમે બન્ને–એક જ પંથના મુસાફર હતા. પણ દેવમહારાજે જૂના ભજનિકોની અમરવાણીને સ્વર દેહ આપવામાં જાણે પોતાની જાત ગુમાવી દીધી હતી. એમણે સ્વરદેહ આપેલાં એ ભજનો જ્યારે હવામાં ઊભાં થતાં ત્યારે ઘડીભર તો માણસ સંસાર અને સ્વર્ગ બન્ને ભૂલી જતો. એ કેવળ સ્વરમાં તન્મય થઈ રહેતો.

દેવમહારાજે એવી મધુર સ્વરાવલિ આ ભજનોને ને પદોને આપી હતી. ત્યાર પછી તો એ વિખ્યાત થયા. નગરમાં ગયા. હું જ્યાં હતો ત્યાં જ મારી મહેનત ને મથામણ કરતો રહ્યો. પણ મારા ભાગ્યમાં મથામણ હતી. દેવમહારાજને તો પ્રતિભા વરી હતી. આજ હું એમનું મકાન શોધી રહ્યો હતો.

શોધતાં શોધતાં એમના મકાનનો માંડ પત્તો લાગ્યો. મોટા રસ્તાનો વળાંક જ્યાં વળતો હતો ત્યાં એક આલીશાન મકાન ઊભું હતું. એક પાટિયું પણ ત્યાં લટકતું હતું. મેં દેવમહારાજનું નામ વાંચ્યું. હું છક્ક થઈ ગયો. એમણે નગરમાં આવીને કીર્તિ મેળવી હતી. અને આ કનક પણ આંહીં દેખાતું હતું. એમના એ આલીશાન મકાનમાં અંદર રહેનારા ભાડુતોની નામાવલિ બહાર દરવાજે વાંચી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંદર વર્ષ પહેલાં તો દેવમહારાજ ઘેર ઘેર પચીસ ત્રીસ રૂપિયામાં સંગીત 'ટ્યુશન' આપવા જતા હતા.

આજીવિકા પૂરતી કમાણી કરીને એ પોતાની સ્વરાવલિમાં ભૂલા પડી જતા.

પણ એ ઘેર હશે કે નહિ એ શંકા તો તરત ટળી ગઈ. એણે જ મને બોલાવ્યો. ઉપરની બારીએથી એક સાદ આવ્યો: 'એ, એ ભાઈ ...આમ આવો, આમ આવો, પાટિયાં પછી વાંચજો . . .' એણે મને ઓળખી કાઢ્યો હોય એમ લાગ્યું.

એનો ઉત્સાહભર્યો આવકાર સાંભળી મને મનમાં આનંદ થયો.

એ અવાજમાં એ ના એ જુના સંગીતજ્ઞ દેવમહારાજનાં દર્શન મને થયાં! હું દાદરેથી ઉપર જવા ઉપડ્યો.

મારા મનમાં ભૂતકાળની એક સ્મૃતિ તાજી થઇ ગઇ. આ દેવ-મહારાજ, તે વખતે પોતાની ઉપાસનામાં ચોવીસે કલાક તલ્લીન રહેતા. સ્વરોની સૃષ્ટિમાં જ એ જાણે કે આખો દિવસ રમમાણ હતા. આજીવિકા પૂરતાં એક બે 'ટ્યુશન' કરવાં પડે તે કરીને એ પાછા પોતાની મનોસૃષ્ટિમાં બેસી જતા. એ દેવમહારાજ આજે નહિ નહિ તો પાંચ લાખની સ્થાવર મિલ્કતના ધણી હોય એમ જણાતું હતું. દાદરે ચડતાં ચડતાં અંદરના ભાડુતોનાં નામ વાંચતો વાંચતો હું ઉપર ગયો!

દેવમહારાજ ત્યાં મને આવકાર આપવા સામે જ ઊભા હતા. એના દીવાનખંડની સજાવટે પણ મારી નવાઇને વધારી મૂકી. મોટા મોટા અરીસાવાળાં કબાટ ત્યાં ઊભાં હતાં. એક ખૂણામાં એક મોટા કબાટમાં અનેક પ્રકારનાં વાજિંત્રો મૂકયાં હતાં. બારીએ રેશમી પડદા લટકતા હતા. સામે જ દેવમહારાજનો છેલ્લામાં છેલ્લો ફોટો હતો. 'તમે બેસો. હું હમણાં આવ્યો' કહીને દેવમહારાજ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંદરના ખંડમાંથી એમનો અવાજ 'ફોન' ઉપર વાતચીત કરતો સંભળાયો:

'આજે? ના, આજે તો ન બને. હા. સાડાસાતે બહાર જવાનું છે.'

દેવમહારાજ થોડીવારમાં પાછા આવ્યા. આવીને મારી સામે બેઠા. હું એમની વૈભવ મોહિનીમાંથી હજી મુક્ત થયો ન હતો. એમણે એ જોયું લાગ્યું. એમનું મન ક્રાંઈક ખુશી અનુભવી રહ્યું.

'બહુ વર્ષે મળ્યા કાં? કેટલાં સાત આઠ તો થયાં હશે?

'આઠ હોય? આઠ તો આ મોહિનીને થયાં...' એમની દીકરી પડખામાં આવીને ઉભી રહી હતી એમના માથા ઉપર હાથ મૂકતાં તેમણે કહ્યું: 'અને એ વખતે તો આ નહિ. એટલે દસ બાર તો ખરાં. કાં કેમ છો બોલો, શું કરો છો?'

'ટૂંકુ ચાલે છે.' મેં કહ્યું.

એટલામાં એક નોકર અંદરથી આવ્યો. સુંદર પ્યાલા રકાબીમાં. અને એક રૂપાની નાની થાળીમાં નાસ્તો લઇને, તે આવ્યો, એની પાછળ જ દેવમહારાજનાં વહુ આવી રહ્યાં હતાં. હું એમને ઓળખતો હતો. મેં ઊભા થઇને એને 'જે જે' કર્યાં.

ત્યાર પછી તો અમે સૌ જૂના વખતની વાતોમાં પડી ગયા. પણ આ બધી આનંદ સંતોષસામગ્રી વચ્ચે હું દેવમહારાજને જોઈ રહ્યો હતો! કાંઇક વિસ્મરણની ભૂમિમાં પડી ગયેલા જણાતા હતા. જાણે એ પોતે કાંઇક શોધવા મથી રહ્યા હતા! કેમ જાણે એ કાંઇક ભૂલી ગયા હોય!

એમની આ મનસ્થિતિનો તાગ ત્યારે તો મળ્યો નહિ. મેં રજા લીધી, પણ અમે ઘણે વખતે મળ્યા હતા એટલે એણે આગ્રહ કરીને મને રોકયો. રાતે અમે પાસે પાસે પથારી કરીને સૂતા.

ભૂતકાળની વાતોએ ચડયા. દેવમહારાજની પાસે જ્યારે બાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુણ્યા દસની એક નાની ઓરડી હતી, જ્યારે એ તમામ દુનિયાને પોતાની સ્વરસૃષ્ટિમાં ભૂલી જઇ શકતા હતા—ત્યારની વાતો ઉપડી.

એમને બહુ આનંદ પડયો લાગ્યો. અચાનક એ બોલી ઉઠયા : 'પણ અરે ! એ બધું હવે કયાં છે ?'

દેવમહારાજની એ વાણીનો મર્મ તે વખતે તો પકડી શકાયો નહિ. 'એ બધું ક્યાં છે ? એ શા વિષે હતું તે સમજાયું નહિ ! પણ એ ચાર દિવસ એમણે મને જવાની રજા જ ન આપી. એટલે એ દરમ્યાન એક વસ્તુ મારા જોવામાં આવી. પોતે જે ગીતના રાગ બેસાર્યા હતા—જેમાંથી મધુરતમમાં મધુરતમ સ્વરાવલિ એમણે પોતે કરી હતી, જે ગીતના શબ્દોમાં છુપાયલા સ્વરોને એમણે મીઠી નિદ્રામાંથી જાણે જગાડયા હતા, એ રાગમાં એ ગીતો મેં એમની પાસે ગાયાં—ત્યારે જાણે, કાંઇક સંભારતા હોય તેમ, એ મારી સામે જોઇ જ રહ્યા હતા: 'વિનાયકજી !' એ અચાનક બોલ્યાઃ ' આ કોણે—આટલી સુંદર રીતે બેસાર્યાં છે ? ખરેખર આ સ્વરાવલિ અદ્ભુત છે ! કોણે એ બેસારી હશે ?'

હું તો આભો બનીને સાંભળી જ રહ્યો મનમાં જ વિચારી રહ્યો. 'આ હો હો ! આણે પોતાના સ્વરોની પિછાન પણ છોડી દીધી લાગે છે ! જે રાગો એમણે પોતે બેસાર્યા છે, એમાં રહેલી મધુર સ્વરાવલિનું એમને જાણે કે હવે ધ્યાન જ નથી ! આ તે શું કહેવાય ? અંધકાર કે વ્યગ્રતા ? વિમુખતા કે વિસ્મૃતિ ?'

પણ મેં એ વાત એમની પાસે એકદમ પ્રગટ કરી નહિ. કદાચ એમના દિલને આઘાત લાગે. પણ પોતે ચોક્કસ કાંઇક ખોઈ નાખ્યું છે એનું તીવ્ર ભાન એમને હોય તેમ લાગ્યું. તે બોલ્યાઃ ' વિનાયકજી ! હું હવે આની પાછળ જ પડયો છું. એ મારાં પ્રિય સ્વજનો જેવાં છે !' એમણે ચારે તરફ પડેલી સ્વરોની રમ્ય વાજિંત્ર સૃષ્ટિ તરફ હાથ ફેરવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું એમને ન તજું–એ મને ન તજે–' અને પછી એ નીચે નેણે પૃથ્વીને નિહાળી રહ્યા.

[૨]

ત્યાર પછી તો દેવમહારાજ મને ઘણી વખત પોતે જાતે મળવા આવતા. હું એમની પાડોશમાં નવી પરિસ્થિતિમાં રહી ગયો હતો. મારે એક વાજિંત્ર ઉપર કાબુ મેળવવો હતો. તેનો જાણકાર ત્યાં હતો. એટલે એકાદું જીવનનિર્વાહી કામ મળતાં જ હું ત્યાં રહી ગયો હતો. એક દિવસ દેવમહારાજ અચાનક મારે ત્યાં આવ્યા. હું એ વખતે મારા વાજિંત્ર ઉપર બેઠો હતો. પોતે કેટલી વાર બહાર ઊભા રહ્યા હશે તે કોણ જાણે, પણ અંદર આવ્યા ત્યારે મારે ખભે પ્રેમથી હાથ મૂકતા જ આવ્યા: 'વિનાયકજી! હું પણ તમને મારું–આ . . . સોંપી જઈશ. મફતનું બીજાને હાથે જઈને એ રુદન કરશે. વાજિંત્રોનાં રુદન સાંભળીને ગવૈયાને શું થાય એ તમે સમજી શકશો. મારાં વાજિંત્રોનું રુદન તો હું મૃત્યુ પછી નહિ સાંભળી શકું!'

'દેવમહારાજ! . . .' હું એમની સામે જોઈ રહ્યો. એ મારા ગુરુ જેવા હતા. એમની પાસે કોઈ ચીજ હતી. પણ એ ખોવાઈ ગયાનો એમને જાણે કે ભય લાગતો હતો. એમની આંખમાં કરુણતા હતી. મેં બે હાથ જોડયા: 'દેવમહારાજ! તમે આમ બોલશો? વાજિંત્રો તો, પૃથ્વી ઉપર કેટલા ય વખત સુધી તમને જ સંભાર્યા કરશે! અને અનેક ગીતો પણ તમારી પાસેથી જાણે સ્વરરચના મેળવવા માટે ટોળે વળીને ઊભાં રહ્યાં છે! રાહ જોતાં કે અમારો વારો કયારે આવશે? અમને અમારી નિદ્રામાંથી કોણ જગાડશે?'

દેવમહારાજ ફીકકું દર્દભર્યું હસ્યા: 'વિનાયકજી! આજે હું રેડિયો ઉપર જાઉં છું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'રેડિયો ઉપર ?' મને નવાઈ લાગી. એમાં એવું શું નવીન હતું તે મને સમજાયું નહિ.

'તમે સમજ્યા નહિ. ઘણા માને છે મેં શ્રેષ્ઠતમ સ્વરાવલિ ગુમાવી દીધી છે. કારણ કે ફરમાસુ માણસોની તહેનાતમાં હું પડી ગયો છું. પણ તે સાચું નથી. એ બતાવવાનો આ મોકો મેં પકડ્યો છે. આજ તમે મને સાંભળજો ! અને પછી તમારો અભિપ્રાય આપજો !'

બસ એટલું બોલીને દેવમહારાજ ચાલ્યા ગયા,

[૩]

પણ તે દિવસે મને પોતાને રેડિયો બંધ કરવાનું વારંવાર મન થઇ આવતું હતું. 'આ દેવમહારાજ ?' ઘડીભર તો હું માની જ શક્યો નહિ. આ એક વખતના દેવમહારાજ ગાય છે ! પણ એ જ હતા એની શી રીતે ના પાડી શકાય ?

પોતાની અદ્દભુત સ્વરાવલિ જાણે એ પોતે જ ભૂલી ગયા હતા ! જે સસ્તી ફરમાસુ ચીજો એ મેહેફીલમાં જમાવી શકતા હતા, જે એમને વાહવાહ અપાવતી હતી, સિક્કાનો વરસાદ આપતી હતી, તે ચીજો કોણ જાણે કયાંથી એમના સ્વરની સુંદરતા હણતી અંદર આવી જતી હતી ! જાણે કેમ એ એમની પાછળ રખડતી હોય !

બીજે દિવસે સાંજે દેવમહારાજ મારા ઘર તરફ આવી રહ્યા હતા. એમનાં પગલાં ધીમાં ભારે હતાં. તે બારણે આવ્યા. બે પળ ઊભા. બે ટકોરા માર્યા. મેં તરત બારણું ઉઘાડયું. એમના મોમાં પહેલો જ શબ્દ આવ્યો: 'કાલે તમે મને સાંભળ્યો ?'

મારાં ઘરણ મરી ગયાં.

'હા, દેવમહારાજ ! બરાબર . . .' તે પછી હું કાંઇ બોલ્યો નહિ.

'કેમ લાગ્યું ?' એમણે મને મૂંગો જોઈને પૂછ્યું.

'ઠીક હતું . . .' મેં કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ખરાબ તો નહિ નાં?'

'અરે! હું કોણ તમારો પરીક્ષક? મધુરતા તો એ જ હતી. સ્વરાવલિની સુંદરતા કોઈ વખત લથડે–પણ એ તો 'મશીન' પર ઘણો આધાર છે...' તે સાંભળી રહ્યા. બોલ્યા નહિ. ધીમે પગલે પાછા ચાલ્યા ગયા.

[૪]

ત્યાર પછી હું તો મારા કામમાં પડી ગયો હતો. દેવમહારાજને ત્યાં જાતો આવતો. એમને ફરમાસુ ચીજો આડે ભાગ્યે જ વખત રહેતો. એ એમની કીર્તિ જમાવ્યે જતા હતા. પહેલાના કરતાં વૈભવ વધતો હતો. વખત એમને ભાગ્યે જ મળતો–મને મળવાનો પણ.

હું પણ મારા પંથે પડી ગયો હતો. ઘણા પ્રયત્ને મેં એક બે વાજિંત્રને મારાં બનાવ્યાં હતાં. એમની મેં દોસ્તી બાંધી હતી. મારી એ આનંદલહેરીએ મને જીવનમાં કાંઈક અનોખી વસ્તુ બતાવી હતી. મારી એકસરખી સ્વરસૃષ્ટિમાં હું મને પોતાને ડૂબાડી રહ્યો હતો!

એક વખત હું એ પ્રમાણે મારી મોજમાં બેઠો હતો, એટલામાં એક માણુસ આવ્યો. એના હાથમાં એક વાદ્ય હતું. મેં તરત એ ઓળખી કાઢયું. 'અરે આ તો દેવમહારાજનું...' હું આવનાર સામે જોઈ રહ્યો.

તેણે મારી સામે એક ચીઠ્ઠી ધરી રાખી હતી. મેં એ લીધી. એમાં દેવમહારાજે લખેલા ત્રણ જ શબ્દો હતાઃ 'કનક અને કીર્તિથી છૂટીને કલા તારે ત્યાં આવે છે. તેને સાચવજે. ને સોંપણી કરતો જાજે! આ ચીજ સોંપવાની છે–સોંપવા માટે મોકલી છે!' હું પેલાની સામે જોઈ રહ્યોઃ 'કોણે મોકલ્યો છે?'

'દેવમહારાજે!' તેણે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો.

'આવે છે પોતે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ તો ગયા!' એણે કહ્યું.

એ એવી રીતે બોલતો હતો કે મને ધ્રાસકો પડયો: 'હેં કયાં? કયાં ગયા?'

'ખબર નથી તમને? કાલે રાતે એમનું તો હૃદય બંધ પડી ગયું. છેલ્લું આ લખ્યું – આ સોંપ્યું ને પોતે ઢળી પડયા!'

કેટલીએ વાર સુધી હું દેવમહારાજની ચીઠ્ઠી તરફ જોઈ જ રહ્યો: મારે એમને ત્યાં જવું જોઈએ એ ભાન પણ ન રહ્યું. મારા મનમાં દેવમહારાજના મધુતમ સ્વરો જાગ્યા હતા. હું વિચારતો હતો: 'અરેરે! સોંઘી ઉતાવળી અર્થહીન સ્વરાવલિમાં સંગીત તો મરી રહ્યું છે! આવા જાય છે, પછી કદાચ જીવશે જ નહિ. એવા ભવિષ્ય સામે આ કેટલી મોટી સાવધાનતા ભરી વાણી હતી.

'અને 'સોંપણી' કરતો જાજે!' દેવમહારાજના શબ્દો જાણે હજાર અર્થને ધારણ કરતા મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા!

ખરેખર 'સોંપણી વિના એ શી રીતે રહેશે?'

'અને સોંપણી કરતો જાજે...!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારવટિયામાંથી બહાદુર સૈનિક

એ વખતે સરહદી પ્રાંતો એક બહારવટિયાના નામથી ધ્રૂજતા હતા. દિલાવર એનું નામ. એના માથા ઉપર મોટું ઈનામ હતું. હજી એ પકડાયો ન હતો. પકડાવાનો સંભવ ન હતો. એ વખતે પોતાની રાવટીમાં બેઠેલા યુરોપિયન અફસરને એક ઉડતો વિચાર આવ્યો: 'આ દિલાવરને પકડવા માટે એક વરસ થયાં આકાશ પાતાળ એક કરતા, એક સો માણસો ઘૂમી રહ્યાં છે, પણ એ હાથ-તાળી દઈને દર વખતે નાસી જાય છે. ત્રણ દિવસ પહેલાં એ પેલી ભયંકર નદીની ખીણમાં બેઠેલ હોવાના સમાચાર મળ્યા. ચારે તરફથી ચોર પગલાંનો ઘેરો નાખ્યો. ધીમે ધીમે ગોળાકાર ઘેરાને સાંકડો કરતા ગયા. બંદૂકો નહિ નહિ તો દોઢસો એના ઊપર મંડાણી હતી. પણ વર્તુલ સાંકડું થતાં થતાં, જ્યાં બરાબર એ હાથમાં આવ્યાનું જાણીને, તાસીરો કર્યો, ત્યાં થોડાંક તેતર માત્ર ત્યાંથી ઉડી ગયાં અને બહારવટિયો તો ત્યાં હતો જ નહિ! એ કયાં અને કેવી રીતે અલોપ થઇ ગયો એની સમજણ હજી સુધી પડતી નથી, જશવંત-સિંહે કહ્યું તે સાચું લાગે છે. એ આ પ્રદેશની નદીએ નદી, ખીણે ખીણ, ગુફાએ ગુફા, ખાડે ખાડો, ડુંગરે ડુંગરો ને રસ્તે રસ્તો જાણે છે. એ પકડાશે તો દગાથી જ. બાકી એ પકડાઈ રહ્યો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ગોરો અનેક જુદ્ધ જોઇને બહાદુર બનેલો, અસલ ખાનદાની સૈનિક હતો. આવી દૂંદૂ યુદ્ધની મેદાની ને મર્દાનગી રમ્મતમાં, સો માણસ છતે દગો રમવો પડે તો કદાચ દિલાવર પકડાઈ તો જાય, પણ એ એક બહાદુર માણસનું ખૂન કર્યા બરાબર ન કહેવાય? એક વખત આવેશમાં આવીને એણે એક ખૂન કરી નાખ્યું. પછી એ ભાગ્યો. પછી એ બહારવટે ચડ્યો. આવેશમાં આવીને ખૂન કરનારા, ખૂની. જ્યારે ઠંડી કાતિલ ગણતરીથી, લિમિટેડ કંપનીઓ કાઢી, પછી એમને લીકવીડેશનમાં લઈ જાય, સેંકડો માણસોની અર્થપાયમાલી ને એ રીતે ઠંડી ખૂનરેજી સરજી કાઢનારા એવા માણસો, બાહોશ વકીલની વાચાળતાથી છુટી જાય, સમાજમાં છુટ્ટા ફરે, અને આવી વાતને જ્યાં ન્યાયનો વેષ પહેરાવવામાં આવે, ત્યાં આ એક દિલાવર થાય છે એ જ નવી નવાઇની વાત નથી લાગતી? આંહીં તો ખરી રીતે સેંકડો દિલાવર ઊભા થવા જોઈએ અને ઘેર ઘેર ઊભા થવા જોઈએ! જ્યાં ન્યાય મેળવતાં નેવનાં પાણી મોભે ચડે ત્યાં દિલાવર જેવા બહારવટે ન ચડે તો બીજું કરે શું?

પોતાની સૈનિક વિચારસરણીમાં એને લાગ્યું કે આ દિલાવરને જ શા માટે એક બહાદુર સૈનિકમાં ફેરવી ન શકાય? તેણે કાગળિયાં બગલમાં સાર્યાં. પોતાની ચીરૂટ સળગાવી. રૂપેરી મુઠની તલવાર કેડે લટકાવી. તે પોતાના મોટા અફસરને મળવા ઉપડ્યો.

[૨]

ગોરામાં તુમાખી હતી. પણ શાંતિ અને વ્યવસ્થિત વિચાર કરવાની શક્તિ પણ હતી. અફસરે વાત સાંભળીને કહ્યું: 'જો લમ્સડેન! એક વાત નોંધી લે. આ માણસ ખટસવાદીઓ હશે ને બહારટું કરતો હશે તો એ તને ને મને બે'યને વેચી ખાશે. મશ્કરી આપણી થશે ને મજા એ કરશે. પછી જેમ તને તારી અકકલ સુજાડે તેમ કર. મુદત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચ્રણી ગઈ છે ને હવે આપણી નાલેશીનો વખત નજીક છે. ભૂલભરેલું પગલું ભરીશ તો આપણે બે'ય નોકરી ખોઈશું ને ભેગા પડીશું !'

'પણુ મેં એને જોયો છે સાહેબ ! એનામાં ખમીર છે. ને અમીરાત પણ છે !'

'તો ત્યારે કરી જો એક નવો નુસ્ખો. બાકી આ કાંઈ ઈંગ્લંડનો 'ડીક'* ન હોય!'

લમ્સડેને એક વિશ્વાસુ માણસ શોધી કાઢયો. સારી આપ્યાની ચીઠ્ઠી, સારી નોકરીનું વચન, અને વિશ્વાસ આપ્યાં. લશ્કરી જીવનને ધોરણે નોકરીમાં આગળ વધારશે એ વાત પણ મૂકાવી. એ બધાં પ્રલોભન, ને ગંભીર વચનથી દરેક શબ્દેશબ્દ પાળવાની બાઈબલશપથી વાત, એના મારફત એને પહોંચાડી. અને છેવટે એટલું પણ કહેવરાવ્યું કે 'એક વખત તું આવી તો જા ! ન ફાવે તો તને સહીસલામત પાછો તારા ડુંગરાઓમાં જવા દેવામાં આવશે !'

એને છાવણીમાં આવી જવા માટે એક ખાસ સંકેત પણ મોકલાવ્યો.

વચનની એ વખતે આજના જમાના કરતાં ઘણી વધારે કિમ્મત અંકાતી. શબ્દ તમામની શક્તિ અને પવિત્રતા બન્નેનું હરણ કરનારા ન્યાયાધીશો ને વકીલોનાં ભૂખ્યા ટોળાં હજી દેશમાં એટલાં વ્યાપક બન્યાં ન હતાં. એટલે દિલાવરે કહેવરાવ્યું કે 'એક વખત હું અચાનક આવી જઇશ. પણ જો જો તમારું વચન ફરે નહિ !'

[૩]

એક દિવસ મધરાત ભાંગ્યે એક માણસ સાહેબને મળવા આવ્યો. એ વખત તો કજ્જલઘેરી વાદળાંની ઘેરાયેલી ભયંકર રજની

---

*ઈંગ્લંડનો પ્રખ્યાત બહારવટીઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. દગો રમનાર માટે આના જેવી બીજી રાત શોધવી મુશ્કેલ હતી. એક પળભર તો ચોકીદારો પણ ચમકી ગયા. આવનારનો કરડો ગર્વીલો ને ડંખીલો ચહેરો એમને સ્થાન છોડવાની જાણે ના પાડી રહ્યો હતો. છતાં ચોકીદારોને સાહેબે કહી રાખેલો પેલો સંકેત શબ્દ એણે કહ્યો, એટલે સાહેબને સમાચાર પહોંચાડ્યા. સાહેબ હજી જાગતા ઉંઘતા પડયા હતા.

સાહેબ શયનખંડમાંથી બહાર આવ્યા. પોતાના તંબુમાં પેલા માણસને બોલાવ્યો. તે ધીમે ચોર પગલે સાવધાનતાથી અંદર આવ્યો. લમ્સડેને એને જોયો. એકદમ ઓળખ્યો નહિ.

'કેમ? શું કામ છે?'

'સાહેબ! તમે મને તેડાવ્યો હતો. મારું નામ દિલાવર!'

'ઓ...હો!' કહેતો લમ્સડેન ઊભો થયો. તેના હાથને હાથમાં લીધો. પાસેની ખુરશી ઉપર તેને લઈ ગયો. ધીમે ધીમે બન્નેની વચ્ચે વિશ્વાસુ વાતો ઉપડી.

પણ તમામ બુદ્ધિશાળીઓ માટે, શૂરવીરોના મનમાં જે અવિશ્વાસ હોય છે, એ અવિશ્વાસ દિલાવરના દિલમાં બેઠો હતો. તેને શંકા હતી. કયાંક એ સપડાઇ જાય નહિ! મરવાથી એ ડરતો ન હતો. પણ દગાથી મરવું એને ભયંકર જણાતું હતું.

પણ ગોરો જેવો બહાદુર હતો તેવો વિચક્ષણ પણ હતો. એને ખબર હતી. આ આખો વર્ગ—ભલે ક્રૂરતા ને ચપળતા વાઘની ધરાવે, પણ સમજણ તો એમની પાસે બાળકની જ રહેતી. એટલે એણે વિશ્વાસ પ્રેરે તેવા પણ મક્કમ અવાજમાં કહ્યું: 'જો દિલાવર! આંહીં, દગાની વાત નથી. પણ તારી બહાદુરીનો ઉપયોગ કરીને તને સારો સૈનિક બનાવવાનું મેં મોટા સાહેબ પાસે બીડું ઝડપ્યું છે. વેણ મારું માને તો અમારામાં ભળી જા. અમે તને પકડી શકયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. પણ પકડી નહિ જ શકીએ એવું બનવાનું તો નથી. તે દિવસે તારા પસ્તાવાનો પાર નહિ હોય. જિંદગી તેં હોડમાં મૂકી છે. અમારી સાથે લડાઈના મેદાનમાં એને હોડમાં મૂકી દે તો એમાં તને ફાયદો થશે. તારાં બૈરી છોકરાં તને મળશે. શાંતિનો રોટલો તું રળશે. ભાગ્યયોગે વૃદ્ધાવસ્થા આવશે તો ટાઢે છાંયે બેઠો કાવા કૉફી પીશે. હુક્કો ગગડાવશે, ને કેટલા માનપાનનું મૃત્યુ મળશે! વિચાર કરી જો દિલાવર!'

દિલાવરની નજર સમક્ષ એક શાંત સ્વસ્થ પણ બહાદુરી ભર્યા સૈનિક જીવનનું ચિત્ર ખડું થઇ ગયું. પોતે જો સાહેબની વાત સ્વીકારે તો પોતાની રૂપભંડારી રાણીને એ સલામત બનાવતો હતો. છોકરાં બાપને જોતાં હતાં. શાંત સ્વસ્થ જીવન મળતું હતું. પણ એનું સ્વમાન ઘવાતું હતું.

'અને જો...તારૂં માન, છે તેવું ને તેવું રહેશે. તારા તરફ કોઈ આંગળી ચીંધે એ વાતમાં માલ નથી!'

પણ જવાબમાં ગોરાએ એક નિર્ભય, ઉપક્ષા ભરેલું, મોટું, પડઘા પાડતું હાસ્ય સાંભળ્યું: 'હું અંગ્રેજનો સિપાઇ? ના, ના, ના. આ જન્મારામાં તો નહિ. સો જન્મારામાં પણ નહિ! અંગ્રેજનો હું સિપાઇ?'

અને એ જવા માંટે ઊભો થઈ ગયો. પણ જેવો તે રજા લઇને ચાલ્યો કે પાછળ ગોરાનો નિર્ણયાત્મક અવાજ આવ્યો: 'તને કોઈ રોકશે નહિ, જતી વખતે. પણ હવે પછી હું તને પકડીશ ત્યારે આટલું નોંધી રાખજે. તને કોઈ બચાવી નહિ શકે. અમે પાંચ પચીસ નાસીપાસ થઈશું, પણ સૈન્ય આખું પડયું છે. જા હવે તું જવું હોય તો, પણ કોઈ વખત દિલ ફરે તો હજી આવજે—લે.' ગોરાએ પોતાનો હાથ એના હાથમાં આપ્યો: 'આ હાથ તારો હાથ પકડી લેશે. તને ખબર લાગતી નથી. તારા બાપના બાપે અમારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપને ૧૮૫૭ માં બચાવ્યા હતા. આવજે દિલાવર ! આંહીંનાં બારણાં તારે માટે જ્યારે આવીશ ત્યારે ખુલ્લાં હશે ! જા, કોઈ જાતની શંકા ન રાખતો. ક્યાંય દગો નહિ હોય. ક્યાંય નજર તપાસ પણ નહિ હોય, તું તારે ખુશીથી જા!'

દિલાવર સીધો ને ટટ્ટાર જેવો આવ્યો હતો તેવો ચાલ્યો ગયો ડુંગરાંનાં શિખર કોઈ દિ નમ્યાં છે? બહારવટું લેનાર નમે ખરા? એ તો મરે ને સ્વર્ગે ચડે. એની આ સમજણ એને દોરી રહી હતી.

[૪]

છ અઠવાડિયાં એ વાતને વીતી ગયાં. દિલાવરનો કોઈને કાંઇ પત્તો લાગ્યો નહિ. પણ ત્યારપછી એક વખત એ આવી ચડ્યો. એ જ પ્રમાણે અકસ્માત ને અધરાતે. આ વખતે તો એની પાસે સંકેત પણ ન હતો. પણ દિલાવરની રીત દિલાવરની હતી. એ જાણે જમીનમાંથી જ નીકળી આવતો !

એને આવેલ જોઈને ગોરો આશ્ચર્યથી એની સામે જોઇ રહ્યો: 'કેમ ? દિલાવર ! શું છે હવે? વિચાર તેં કર્યો મારી વાતનો ? તારા ઉપરની જૂની પ્રીતિ મારે હાથે આ બધું કરાવી રહી છે ! હજી માની જા ! તારો વાળ વાંકો નહિ થવા દઉં !'

'સાહેબ ! હું આવું તો ખરો, પણ એક વાત હું નહિ કરું !'

'શું ?'

ગોરાને થયું કે હવે એ કાંઈક અશક્ય માગણી મૂકશે, 'મને સાહેબ ! સપાઈડાં હારે 'પરેટ' માં ઊભા રહેવાનું નહિ ફાવે. એ અક્કરી મને મારી નાખે! વળી મારે ભાણવું પડે !'

'અરે ! જા રે ઘેલાભાઈ! 'પરેટ' તો પંદર દિની. એમાં તે શું ? પણ જો હંમેશાં એકડા વિના બગડો ન આવડે. તને ઊભા રહેતાં આવડશે તો લશ્કરનાં લશ્કર દોરતાં આવડશે. હું એ રીતે જ

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગડી
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંહીં બેઠો છું! તારા જેવો જુવાનજોધ ડરીડરીને આનાથી ડર્યો? સિંહને મારનારો શિયાળથી ભાગે એવી આ વાત થઈ!'

એવી રીતે હસતાં હસતાં દિલાવરનું દિલ જીતાઇ ગયું. સૈન્યમાં એક વિશ્વાસુ સૈનિક તે થઈ રહ્યો.

[૫]

પરંતુ એ જમાનો જુદ્ધથી જાગતો હતો. એ વખતે ચિત્રાલનું જુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. ત્યાં માહિતી મેળવવા માટે એક એવા માણસને, મોકલવાનો હતો, જે બુદ્ધિશાળી હોય, અને બહાદૂર તો હોય પણ ડુંગરી જીવનનો એવો તો જાણકાર હોય કે એને પોતાને અનોખે માર્ગે એ રસ્તો કાઢે.

એ વખતે દિલાવર ઉપર સૌની નજર પડી. એ ચિત્રાલ જવા ઉપડયો. સાથે એનો એક સાથીદાર હતો.

બન્ને માહિતી મેળવવા ઉપડયા હતા. મૃત્યુ એમના કપાળમાં હતું. માત્ર વજ્જર છાતી જ એમાંથી એમને ઉગારે તેમ હતી. વજ્જર છાતી લઇને બન્ને સાથે ચાલ્યા.

પણ એ બન્ને આવી રહ્યા છે એ ખબર પહેલાંથી જાણે પહોંચી ગયા હતા.

ત્યાં એ પ્રદેશમાં બધે એક કહેવત ચાલુ હતી: "પહેલાં અંગ્રેજનો એક માણસ આવે છે. શિકાર કરવા. પછી બે આવે છે. નકશો કરવા. પછી ત્રણ આવે છે, દેશ સેવા કરવા માટે. જે પહેલો શિકાર કરવા આવે તેનો જ શિકાર કરી નાખવો."

એટલે દિલાવર પકડાય તો મૃત્યુ અનિવાર્ય હતું. હવે આ બન્ને બહાદુરોએ જોઈતી માહિતી તો મેળવી. પણ એમના આંહીં હોવાના શંકા સમાચારે એમને કઠિનમાં કઠિન માર્ગ લેવો પડયો. ચોવીસ હજાર ફીટ ઊંચી હિમાદ્રિની ગગનચુંબી ટેકરીઓ હિંદ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિત્રાલને વિભક્ત કરતી ત્યાં ઊભી હતી. માત્ર એક જ માર્ગ હતો. અને એ મૃત્યુમાર્ગ જ કહેવાતો. એ માર્ગે જ પાછા ફરાય તો ફરાય. બીજો કોઈ રસ્તો ન હતો.

પાછું ન ફરાય તો આવ્યું અફળ જાય. એક વખતનો બહાદુર બહારવટિયો જીવનના જોખમે આ માર્ગ ઓળંગવાનું સાહસ કરવા તૈયાર થયો.

પણ ચારે તરફના માર્ગને રક્ષતી ટેકરીઓમાં બંદુકો બેઠી હતી. વિંધી નાખે તેવી.

એ માર્ગ ઓળંગતાં, પહેલો એનો દોસ્ત ગોળીનો ભોગ થઈ પડયો. ચૂં ચાં નો વખત ન હતો. થોભવાનો પણ સમય ન હતો. એને ત્યાં પડતો મૂકીને ચાલવાનું જ રહ્યું !

અનંત જંગલમાં એને રાખી દઈને વજ્જર દિલ કરી દિલાવર ચાલી નીકળ્યો. પણ બહારવટિયામાંથી સૈનિક બનેલા માણસે ખંગ વાળી દીધો. પોતાની સ્વજન લાગણી એણે કર્ત્તવ્યની વેદીને અર્પી દીધી. એને કામ પાર પાડવાનું હતું. રડવાનું સદ્‌ભાગ્ય બીજા માટે હતું. પણ આટલું છતાં એના નશીબમાં વિ જ ય લખાયો ન હતો. મૃત્યુ લખાયું હતું. સૈનિક જીવનમાં ઘણાના નશીબમાં પરાજય હોય છે. વિજય કોઈકને વરે છે. દિલાવર પણ ચોથે દિવસે લગભગ હિંદી સરહદને પહોંચતાં જ એક ગોળીથી વિંધાઈ પડયો.

પણ એને આપવાનો સંદેશો, એણે એક ખચ્ચરવાળાને આપી દીધો હતો! એના દિલને હવે મોટી નિરાંત હતી. કામ થઈ ચૂકયું હતું. અને પછી મૃત્યુ આવ્યું હતું ! સંદેશા સાથે આટલું વધારે એણે કહેવરાવ્યું હતું: ' હું દિલાવર, ખ્વાબમાં જે મરણ માણી રહ્યો હતો, તે જીંદગીમાં માણી શકયો. આથી વધારે મોટું નશીબ ભાગ્યે જ કોઈને મળે ! જે આનંદ મેં માણ્યો છે તે સૌને મળજો ! એટલું જ

૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારે છેલ્લે કહેવાનું છે!'

જેને બહારવટિયા તરીકે ફાંસીએ ચડાવવો પડત, એણે સૈનિક તરીકે જીવન જીવી દીધું હતું–અને તે પણ એક મહાન કર્ત્તવ્ય તરીકે!

***

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈસાની આંટી ઘુંટી

ગોપાની વહુએ કહ્યું: 'નાંદમાં તે ક્યાંય મુકાતી હશે ? તમે છો જ ઈવા ઢોર જેવા. જવલકાકીએ ચારસો દપટીને નો'તા મૂક્યા નાંદમાં ? ઉપર લીંપણગુંપણ કરી રાખ્યું'તું, પણ જાત્રાએ જઈ ને આવ્યાં, ત્યાં કેવા રૂપિયા ને કેવી વાત! નાંદમાં તે મુકાય ? ઈ તો કોક ને કોક કળી જાય.'

'કોણ એવો જાણભેદુ મળ્યો હશે ?'

'જાણભેદુ તો મળે ને મળે. જમીન જ વાત કઇ દે.' ગોપાની વહુ બોલી.

'તો તંઇ તું કે' લે, કયાં મૂકવી છે? આ કયાં રૂપિયા છે? આ તો ગની છે!'

'હા હા પણ, હવે મૂકશું કયાં? એક વીશું ને એક છે. ચાર મારા કાપડાની બેવડમાં પડી છે. કેટલી થઇ ?'

'એક વીશું ને એક એમાં ચાર નાખીએ તો એક વીશું ને એક, એક નાખીએ અટલે બે ને બે બીજી ને એક બીજી, કેટલી થઇ ? એક વીશું ને પાંચ નઈ ?'

'તમે મને પૂછો ને હું તમને પૂછું!' ગોપો ને એની વહુ ફરીને એક વીશું ને એક ગીનીમાં, ચાર ગીની નાખતાં કેટલી ગીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય એનો હિસાબ કરવા બેઠાં. એક વીશું ને પાંચ ગીનીને આ પોતાના ભંડકીયામાં સંઘરવી કયાં એ એક મોટો સવાલ થઈ પડયો'તો.

શેરડીના વાડે, ઠીક એક રાંગમાં, રૂપિયા આપી દીધા હતા. ગોપાએ સાચવણમાં ઠીક પડે માટે એની પચીસ ગીની લઈ લીધી હતી.

પણ હવે એને મૂકવી કયાં? પહેલાં તો બળદની ગમાણનો વિચાર કર્યો. પણ સાથી જાગલો ચોર જેવો હતો. એટલે એ વિચાર પડતો મૂકયો. પછી ઘરમાં નાંદ ઉતારી'તી એમાં દપટવાનો વિચાર કર્યો. એ પણ ઠીક ન લાગ્યું. છેવટે ઊભો થયો: 'ઊભી રે,' હમણાં હું, ઈનો પત્તો ન લાગે, મરને આખું ઘર ખોદે તોય, એવું કરી દઉં'. બોલીને એ ઉપર મેડે ગયો. થોડી વારમાં નીચે ઊતર્યો. એના હાથમાં વાંસની એક ભુંગળી હતી.

ગોપાની વહુ પોતાના ધણીની આ હોંશિયારીથી છક્ક થઇ ગઈ હોય તેમ બોલી: 'હા... તમે ય પણ ચોરને માથે પછાડવા જેવા છો હો!'

'નો'ય તંઇ? રાતદિ ઢાંઢા કોહે માર્યા છે, તંઈ માંડ પતિકા જેવી ભાળી છે!'

ગોપાએ વાંસની ભૂંગળી એની સામે ધરી: 'લે. મારો બેટો ભલેને આખું ઘર ખોદે; ખોદામણી માથે પડે એવું કરી દઉં!'

ગોપાની વહુએ વાંસની પોલી ભૂંગળી હાથમાં લીધી. એમાં એક ગીની મૂકી જોઇ. વાંસનું વેહ ઠીક પહોળું હતું એટલે જરાક કોર ઉપરથી હાથ ખસતાં જ ગીની સોંસરવી જઇ બેઠી તળીયે.

ગોપાની વહુ તો ગભરાઈ ગઇ: 'લ્યો હવે!'

'શું હવે? આપણે એ જ કરવું છે ગાંડુ! માંડય એક પછી એક સરકાવવા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ પછી કાઢશું શી રીતે?'

'અરે આને તે કાઢવાની હોય બાપ દાદે? લાવ, મારી પાસે.'

ગોપાએ એક પછી એક ગીની સરકાવવા માંડી. બીજી બાજુ બંધ હતી, એટલે ગીની એક પછી એક અદૃશ્ય થવા માંડી!

એમ ને એમ એક વીશું ને ચાર સરકાવી તે ગોપે ગણી. એક બાકી રહી. ગોપાની વહુનો જીવ ન ચાલ્યો: 'હવે આને છોડતાં તો જીવ હાલતો નથી.' ગોપાની વહુએ કહ્યું: 'ભર મારી પાસે રહી!'

'અરે! પણ તું ક્યાં હાચવીશ? ઈના કરતાં તો આમાં નાખને. શું કરવા મફતની નોખી તારવે છે?'

'આ એક તો હાચવવી છે. ચનકો વીંધું પાડી દેશે, તો ભનકાની ડોક બાંધવી છે!'

'આને?'

'તંઈ નંઈ? પાવલીનો હારડો ઝમકુ કાકી નથી પહેરતાં? આ ગનીનું ચગદું!'

ગોપાએ, ભુંગળીને લુગડાંથી જડએસલાખ કરી, ઉપર પાછો દાટો દઈ દીધો. પાછો એ મેડે ચડી ગયો. ખાંખાંખોળાં કરીને ભુંગળીને દેખાય નહિ એવે ઠેકાણે ક્યાં રાખવી તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો. અંતે મોભારમાં એણે સહીસલામતી જોઈ. મોભારની પહોળાઈ ઘણી. એટલે એમાં એક તરફ સરકાવીને એણે ભૂંગળીને પાછી ઢાંકી દીધી. નીચે જઈને પાછો ખપાટના બે ચાર કકડા લઈ આવ્યો. એટલામાં સુજે નહિ એવું ઘટ્ટ કરી દીધું. ત્યાં એણે નીચેથી ખપાટના કકડા ખોસીને, ખપેડાનો દેખાવ કરી દીધો.

બેય વરવહુ પછી નિરાંતે વાતો કરવા બેઠાં. ઘરમાં ગીની સોનાની પડી હતી. એની ધરપત એમનાં હૈયાંને ઉષ્મા આપી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

આ વાતને ચાર છ મહિના વીતી ગયા. એક દિ સાંજે ચોરેથી કાંઇક વાત ગોપો સાંભળીને આવ્યો. ચોરામાં, એક માસ્તર બેઠો, છાપાંમાંથી અલક મલકની વાતો સંભળાવતો. આજ એણે એમાં એવું જ કાંઇક સંભળાવ્યું હતું. ગોપાએ આવતાં વેંત વહુને કહ્યું : 'જરમરવાળો મંડાણો છે. અટલે આપણી સરકાર હવે મુંજાણી છે. પૈસા જયાં દેખશે ત્યાંથી લઇને નોટું દઈ દેશે. એને પૈસાનો હડકવા હાલ્યો લાગે છે !'

'ઓય રે ! તંઇ હવે ? આપણું શું થાશે ?'

'આપણું તો શું થાશે બીજું ? પણ આ તેં એક રાખી છે નાં–ઇ આપણી બધી યે ખોવરાવશે ?'

'ઇમ કિમ ?'

'ઇમ કિમ તિ આમ. સરકાર થ્યો છે રઘવાયો; સોના સાટુ. પીળી બાઈ દઈ જાવ ને નોટું લઈ જાવ, એવી વાત એણે આદરી છે. ઈમાં તારી આ ગની ભાળે એટલી વાંર'.

'પણ કોકને નોટું નો જોતી હોય તો ?'

'નજરે ભાળ્યાનું ઝેર છે !'

'આપણે તંઈ દપટી દ્યો આ એકને પણ.'

તે દિવસે એ એક ગીનીને પણ બન્ને જણાંએ ભેગાં થઈને એક કુલડીમાં પધરાવી. કુલડીને ચુલા પાસે દાટી દીધી.

[૩]

જુદ્ધ આગળ વધતું ગયું. ભાવ કુદકે ને ભુસ્કે વધવા માંડ્યા- ગીનીના રૂપિયા સાડી ઓગણીશ બોલાણા. ગીનીઓ લેવાવાળા શહેર માંથી નવી નોટું લઇને ઉતરી પડ્યા. નફો જ નફો દેખાડવા માંડ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોપાએ તેર રૂપિયાની લીધી'તી. સોની માજને એને હિસાબ સમજાવ્યો. નિશાળના માસ્તરે અંગ્રેજનો વિજય ભાખ્યો. મુખીએ સાબાશી આપી. પૈસા રોકડા ત્યાં ને ત્યાં ગણાવી દેવાની ખાત્રી આપી. ને કદાચ ગામડાં, ખાંટસવાદીઆ ભાંગવા નીકળે, એનો ભય બતાવ્યો. મુખી ઉપર પણ લખાણ હતું: ગામમાંથી માણસો લડવા નીકળે તેને મોકલવા, ને એમને મોકલતી વખતે હાથમાં રૂપિયા રોકડા આપવા. એટલે એવા જુવાનડા ગામમાંથી લડવા જાય પછી ગામ કોક ભાંગ-વાય' આવે. આવે વખતે પાસે જોખમ રાખવામાં હજાર જોખમ. ને નોટું તો ફટ લઇને ટપાલમાં મૂકી દેવાય.

'પણ ઈ અમને જાડા વરણને મુખી! નો ફાવે. ઈમાં હજાર વાંધા કાઢે.'

'અરે કોઇ વાંધો નો કાઢે ગાંડા ભાઈ! હું ભેગો છું ને!'

ગોપાનું મન પીગળ્યું. રૂપિયા એણે ખર્ચ્યા'તા ત્રણસો ને પચીસ. એક દસ વીશું ને એક એક વીશું ને એક પાંચ વીશું, ને ઉપર પાંચ. ગોપાને હજી એ હિસાબ હૈયામાં બેઠો'તો. એની વહુને પણ ખબર ન હતી. ને હવે એના આવતા'તા વીશ રૂપિયા લેખે, રોકડા રૂપિયા પાંચસો! કેટલો નફો?

ગોપો આખે રસ્તે હિસાબ કરતો ઘેર પહોંચ્યો. નવ વીશુંમાં પાંચ ઓછા—એટલા મફતમાં મળતા'તા. નવ વીશુંમાં પાંચ ઓછાનો નફો એ જીંદગીમાં પહેલી વખત દેખતો હતો. નાણું તો બેંયમાં મોરાં સરખાં હતાં, પણ સોનાની મોહિની હજી ગોપાને આકર્ષી રહી હતી. સોનું ઈ સોનું. નવી નકોર ભલે ન હોય, પણ નોટું કાંઇ કુલડીમાં મુકાય છે? એના કાકાએ મૂકી'તી. એ વરસે કાઢી ત્યાં બધોય કુથો. રૂપિયા છ વીશું ખોટા થઈ ગયા. સાવ જાણે સીસાના હોય એવા થઈ ગયા. ધક્કા ખાધા એટલા નફામાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ મુખીએ કહી એ વાત ગોપાને સાચી લાગી. રૂપિયા લઇને ટપાલમાં મૂકી દીધા હોય તો થઈ રહ્યું. એ રૂપિયા પછી ભગવાનને ખોળે. ખોટા પણ ન થાય ને ખરચો પણ ન થાય.

ગોપાએ એની વહુને વાત કરી. બે ય જણાં રાતે હિસાબ કરવા બેઠાં. રૂપિયા નફામાં આવે, ને પછી લેવી હોય તો ક્યાં લેવાતી નથી?

શહેરનો વેપારી સવારમાં આવવાનો હતો. મુખી પણ ભેગા આવવાના હતા. એટલે ગોપો ગુપચુપ મેડે ગયો. ધીમેથી વાંસની ભૂંગળી લઈ આવ્યો. બે ય જણાએ હાથમાં ફેરવી જોઈ. ભારે હતી. પછી ધીમેથી ડુચા કાઢીને મોં ઉઘાડયું. અવાજ ન થાય તેમ એક ગીની બહાર કાઢી. દિવાના અજવાળામાં એનો પીળો મોહક રંગ ધણીધણીયાણી બન્નેને ઘડીભર લલચાવી રહ્યો. શું રૂપાળો રંગ હતો!

પણ કાલે સવારે તો આ બધી પારકે હાથે સોંપવાની હતી. ઘર આંગણેથી ઢોર છોડતાં જેમ જીવ કપાય તેમ બન્નેનો જીવ કપાવા લાગ્યો. અંતે ગોપાની વહુ બોલી: 'મારું માનશો? આપણે આ નથી કાઢવી. થાવું હશે ઈ થઈ રે'શે. કોક ઉપાડી જાશે તો રોઈને બેહા રે'શું. પણ હાથે કરીને તે લખમીને કોણ કાઢે? આ તો લખમી કહેવાય ભુંડા! એને વળાવીને જેવારો નો થાય!'

ગોપાને પણ વહુની વાત સાચી લાગી. બન્ને જણાંએ નિર્ણય કર્યો કે નથી કાઢવી. પછી એને ઓશીકે રાખીને જ સૂઇ ગયાં.

પણ સવાર થઈ ત્યાં મુખી નંદવજીભાઈનો ઘેરો મીઠો અવાજ આવ્યો: 'ગોપા પટલ! ચલો તુમારા વારંટ આયા હે!'

ગોપો બહાર આવતો'તો ત્યાં એની વહુએ કાંડું પકડયું: 'ના પાડી દેજો, આપણે લખમી નથી વેચવી. લખમી તો માતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવાય.'

ગોપો બહાર આવ્યો. મુખી જાદવજીભાઈની સાથે બહારગામનો એક વેપારી પણ હતો. ગોપાએ પાથરણું પાથર્યું. બન્ને ત્યાં ઓશરીની કોર ઉપર બેઠા.

'ગોપા પટલ!' જાદવજી મુખીએ કહ્યું: 'તમારા ઉપર વારંટ છે. આ શેઠ લઈને આવ્યા છે. તમે સરકારી નાણું ભોંમાં ભંડારી રાખો છો!' બોલીને મુખી તરત હસી પડ્યો: 'ભડકી ગયા નાં? લ્યો, પછી શું વિચાર કર્યો?'

'મખી, વચાર એ'ક મોળો છે. અમારે ઘેરથી મન માનતું નથી!' ગોપો બોલ્યો.

'અરે વાત છે કાંઈ?' જાદવજીએ કહ્યું: 'મૂળાના પતિકા જેવા મફતના રૂપિયા બસોની રાંગ આવે છે ને મોં ધોવા જાવ છો? ક્યાં છે પટલાણી? પટલાણી!' તેણે મોટેથી બૂમ પાડી.

ગોપાની વહુ લાજ કાઢીને બહાર આવી.

'એમણે તો કહ્યું કાઢઈ. પણ મારું મન માનતું નથી મખી!' ગોપાની વહુ બોલી.

'ને મારું મને ય માનતું નથી!' ગોપો બોલ્યો.

'ઓય માળાં! આ મેનાં પોપટની જોડ ભારે બની છે. ગોપો કહે વહુ માનતી નથી, વહુ કહેશે ગોપો માનતો નથી. લ્યો શેઠ, તમે શહેરવાળાં ખાંડ ખાવ છો હો, આંહીં અમારે ત્યાં પણ પડ્યા છે. ઠીક, હવે જુઓ પટલાણી! સાચી વાત કહું. તમારો મલ છે બાપા! આ તો ગોપા હારે ઉડએશ રહી અટલે હું આવ્યો છું. તમને બસો રૂપિયા ઘર બેઠાં, વગર પરસેવાના મળી જાય છે. ને રાજ, રાણી વિક્ટોરીઆનું ક્યાંય જવાનું નથી હો! એનાં પુણ્ય હજી પરવાર્યાં નથી. પછી તો તમારી મરજી. આ તો કીધું ગોપાને પૈસા મળે, ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શેઠનું કામ થાય. રૂપિયામાં તમારે કહેવાપણું નથી. કાં શેઠ ?'

શેઠે તરત બગલમાંથી રૂપિયાની થેલી ત્યાં ખખડે તેમ મૂકી : 'રોકડા જોતા હોય તો રોકડા, નીકર આ નોટું, તમને ઠીક પડે તેમ પટલ ! તમને કાંઈ છેતરી લેવા નથી.'

'પણ પટલાણી માને તો નાં ?' ગોવો બોલ્યો.

'મારું નામ શું કરવા મફતનું વગોવો છો ? ગોપાની વહુ બોલી : 'તમારે ગળેથી છુટતી નથી, એમ કીયોને !'

'લ્યો, લાવો લાવો, તમારો બેયનો કજીયો હું ભાંગી દઉં !' મુખી બોલ્યા.

થોડી વાર પછી હા ના કરતાં સોદો પતાવીને મુખી તથા શેઠ બહાર નીકળ્યા ત્યારે ગોપો ને તેની વહુ અંદર રૂપિયા ગણતાં ગણતાં બોલી રહ્યાં હતાં :

'તમે જીભના બહુ મોળા તો !'

'હું શું કરું ? તું કાંઇ બોલી નહિ ને ?'

'હું તો બોલી. તમે પહેલાં મોળા પડયા !'

'હું તો ના કહેતો 'તો, પણ તારી મોળપ ભાળી.'

'ઠીક હવે, આપણને એ પૈસા ગરીબ માણસને મળ્યા, ઘેર બેઠાં એમ સમજવાનું ! બીજું શું ?'

'પણ આ આંટીઘુંટીનાં નાણાંને સાચવવાં ભારે પડશે !'

[૪]

આ વાતને બીજા છએક મહિના વીતી ગયા. ગોપો ટપાલ ઓફીસ પાસે ઊભો ઊભો મુખીની રાહ જોતો હતો. એટલામાં મુખી જાદવજી આવ્યો. તે દિવસનો જાદવજી આજ ન હતો : 'શું છે ગોપા ? તને પરણાવી દેવો ને ઘર પણ પાછું હાંકી દેવું એમ ?' એણે આવતાં વેંત પૂછ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ ઈમ સમજો તો ઈમ. પણ ટપાલ માહતર વાંધો કાઢે, એમાં મારો વાંક?'

'તે વાંધો ન કાઢે? એને પાછા પુછવાવાળા ઉપર બેઠા નહિ હોય?'

ટપાલમાં ગોપાએ પૈસા તો તે દિવસે મૂક્યા'તા. પણ પછી જ્યારે ઉપાડવા આવે ત્યારે બે દિ બગડે, પણ એનો પત્તો ન ખાય. એટલે એણે કંટાળીને બધાય ઉપાડવા માટે, મુખીને બોલાવીને માંડ માંડ બધાય ઉપાડી લીધા. રૂપિયો રોડો ઘસાવું પડયું તે ઘસાણો.

પછી તો ટપાલ ખાતાએ ધાબડેલી નોટો એના ભંડકિયામાં ક્યાં સાચવવી એ મુશ્કેલ થઈ પડી, ને ખરચવાના તો હજાર રસ્તા દેખાવા માંડયા. ને ધીમેધીમે નોટુંને પગ આવવા માંડયા. સતનારાણની કથા કરી. મા'રાજની પધરામણી કરી. જાત્રા કરવા બે'ય જણાં નીકળ્યાં. એમ ને એમ સો રૂપિયા વાપરી ખાધા.

એવામાં એક દિ ભૂલથી ગોપાની વહુએ પછેડીને છેડે નોટું બાંધી હશે, ધ્યાન રહ્યું નહિ, ને દસદસની પાંચ નોટું ઢાંઢો પછેડી ભેગો ચાવવા માંડયો.

એને સાંભર્યું ને દોડીને નોટું તો છોડાવી, પણ બધી રદ થઇ ગઈ હતી.

ગોપાની બીકે, એણે ચોરી નાખી સાથી જાગલા ઉપર. એટલે જાગલો ભાગી ગયો. ગોપાને બીજો સાથી ગોતતાં ભોં ભારે થઈ પડી, ને એણે સો રૂપિયા દેશમાં દેવા સારુ પહેલાં માગ્યા.

ગોપાના પાંચસોમાંથી અઢીસો તો ચપટી થઈ ગયા!

એવામાં એક દિ' ભીમઅગીયારશમાં ગોપો પણ દસ રૂપિયા હારી આવ્યો. એને પણ મનમાં ચોરી. એણે છાનાછપના દસ રૂપિયા ઉપાડી લીધા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ગોપાની વહુને ખબર હતી કે એણે સો રૂપિયા મૂકયા હતા, એમાં દસ રૂપિયા ઘટયા. ગોપાને પૂછયું, એ નામુકર ગયો. નવા સાથીને તો પૂછાય નહિ. ઘરમાં ત્રીજું કોઈ હતું નહિ. એમાંથી ગોપાની વહુને શંકા ગઇ કે ગોપો છાનોછપનો કયાંક જુગટું રમતો હશે. એટલે એણે રૂપિયા દપટી દેવા માટે જુકિત કરી. ને બધાય રૂપિયા દપટી દીધા. ગોપાને ય પત્તો ન લાગે તેમ મૂકી દીધા.

[૫]

સાત આઠ મહિના પછી એક વખત ગોપાએ વહુને કહ્યું: 'પેલા રૂપિયા તેં સાચવ્યા છે કે ખોયા છે? પછી પાણી થઈ જાય નહિ!'

'કેમ છે તમારે એનું? હાથમાં કંઈ ચળ બહુ આવતી લાગે છે? પગ કરીને ભાગવા માંડયા એટલે તો મેં મૂકો દીધા છે. હવે તો બચારાને સખે રે'વા દ્યો!' ગોપાની વહુએ કહ્યું.

ગોપો થોડીવાર કાંઈ બોલ્યો નહિ. પછી બીતો બીતો બોલ્યો: 'આપણે પંદરકનું ખરચ આવે તેમ છે, એટલા તો કાઢજે!'

'શીના ખરચની વાત કરો છો?' ગોપાની વહુએ તેજ થઇને પૂછયું.

'તારી માની વરશી નથી વાળવી? કે પછી ધરમ કરમ કાંઈ રાખવું જ નથી?'

ગોપાની વહુ ઠંડી પડી ગઈ: 'એટલા કાઢશું. પણ હવે હમણાં ખરચની વાત કરતા નહિ. નકર પછી હાથમાં કાંઇ રે'શે નહિ!'

ગોપાની વહુ બીજે દિવસે વહેલી સવારે દિવો કરીને ઘંટી પાસે ખોદી રહી'તી. એણે રૂપિયા લોઢાના ડાબલામાં મૂકી રાખ્યા હતા. ને ડાબલો જમીનમાં દાટી દીધો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે ખોદી કાઢ્યું. ડાબલો બહાર કાઢયો.. પણ એની આંખ ચાર થઈ ગઈ. એને લાગ્યું કે એ હમણાં તમ્મર ખાઈને નીચે પડશે. ભૂલમાં રહી ગયું કે કોણ જાણે કેમ, કે પછી ડાબલાનું ઢાંકણું દેવાણું નહિ હોય બરાબર, પણ ડાબલો બહાર કાઢતાં જ એણે તો ડાબલામાં જ ધૂળનો ઢગલો દીઠો, ને ઢાંકણું ત્યાં પડખે ઉડી પડયું હતું.

એના પેટમાં ધ્રાસકો પડી ગયો. એણે ઉતાવળે ડાબલો ઉંધો વાળી દીધો.

ચુંથા થઇ ગયેલા સડી ગયેલ નોટુંના થોડાક કટકા, બહાર પડયા!

કાપ્યું હોય તો લોહી ન નીકળે એવી ગોપાની વહુ સજ્જડ થઈ ગઈ. એની મૂકતાં ભૂલ થઈ ગઈ હશે કે ગમે તેમ નોટું તમામ ખવાઈ ગઈ હતી.

એણે તો ઉતાવળે ઉતાવળે ડાબલો મૂકીને પાછું બધું ભંડારી દીધું. એટલામાં તો ગોપો આવ્યો: 'આપ છ મને, તો હું સોમચંદને ત્યાંથી ગળ લઈ આવું. બીજું શું લાવવું પડશે?'

'કપાળ તમારું!' ગોપાની વહુએ રીસમાં ને રીસમાં કહ્યું. પણ પછી તરત એને સાંભર્યું કે આ તો હવે પોતાની રેવડી થાશે એટલે એણે પાછું વાળ્યું: 'હવે તમે આંઇ બેહો, ચુડલી પેરીને દળવા, અટલે હટાણું હું લઈ આવું. નકર તો જાણે કેમ આપણી એટલી આબરૂ ન હોય ને સોમચંદ તરત પૈસા માગતો હોય! ઇને કેવાનું પૈસા પછી આવશે. સારો ગોળ જોખી દે પાંચ શેર!'

'અરે પણ આપણે નામું...'

'નામું કરઇ તો બહારથી ભરાય. ઈ તમે નો હમજો. લ્યો જાવ છો કે પછી હું જાઉં? હમણાં મારે દપટયામાંથી નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢવા, બોલો !'

ગોપો બોલ્યા વિના ચાલતો થઈ ગયો.

સાંજે ગોપો એકલો ખાટલામાં બેઠો, એક વધુ દાંઢાની જોગવાઈ કેમ કરવી એનો વિચાર કરી રહ્યો હતો, ત્યાં નવો સાથી એની પાસે આવ્યો :

'ગોપા પટલ ! છો કે ?'

ગોપાની પાસે આવીને એ બેઠો :

'આ કીધું પટલને વાત તો કરું, નકર વળી પેટમાં વાત રાખ્યાનું પાપ લાગે !'

'શાની વાત છે ?'

'આજ ઢાંઢાની ગમાણ પાસે ઢગલો પડયો'તો ધૂડનો, તે મેં કીધું આ શું છે વળી ? તે મેં તો ખ ખોળ્યો; તો ઇમાં નોટુંના કટકા ને કટકા. પટલાણી વહેલાં ઢગલો નાખી ગ્યાં, તે કાંઇ થયું છે પટલ ?'

ગોપાના પેટમાં સવામણ તેલ રેડાઇ ગયું. તે પામી ગયો. નક્કી પેલા રૂપિયાનું ખાતર થઇ ગયું લાગે છે !

પણ તેણે મોટેથી કહ્યું : 'ના ના ભગા ! થાય શું ? કયાંકથી સુંડલો ખાતર લાવતાં કોકનું ભેગું હાલ્યું આવ્યું હશે. ઇ છે જ એવી, સુંડલો લીધા વિના ઘર બહાર પગલું નો દ્યે ને ! ઇ આવ્યું હશે !'

ત રાતે ગોપો બે વાગે જાગી ગયો, એના પેટમાં બળતરા ચાલતી હતી. રૂપિયા બધાય પગ કરીને હાલી નીકળ્યા ને પોતે બાવો થઇ ગયો એનું એના મનમાં લાગી આવ્યું હતું.

એણે એક પરોણો લીધો. રાંડતીને એક મારૂં તે માની જાય ! એમ એના મનમાં પહેલો તો વિચાર આવ્યો. પણ પછી હા હો ની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને આબરુની બીક લાગી. પરોણો મૂકીને રસોડા તરફ હાલ્યો.

બારણું ઉઘાડું જ હતું, એનો પગરવ થતાં જ અવાજ આવ્યો: 'કોણ છે ઇ અટાણે?' પટલાણી પણ જાગતી જ પડી હતી.

ગોપાએ કહ્યુ: 'ઇ તો હું. ક્યાં મૂક્યું છે ઘોળિયાનું રાંઢવું રાંડની?'

'ઘોળિયાનું તો ઇ ન્યાં રયું, ઓશરીની થાંભલીએ. કેમ તમારું આજ ફટક્યું છે? ઉંઘ નથી આવતી?'

'ઉંઘ તે ક્યાંથી આવે?'

'કેમ ક્યાંથી આવે?'

'સાંભળવું લાગે છે!' ગોપાએ કરડાકીમાં કહ્યું.

પટલાણી વાતને સમજી ગઇ. એણે નવા સાથીને પોતે ઢગલો કર્યો ત્યારે ત્યાં દીઠો હતો. તે તરત બેઠી થઇ ગઇ. 'જુઓ પટલ, તમને મેં તે દિ' કયું'તું સાંભરે છે? જેવી જમીન મા, એવા આ લખમી મા. આપણે એને વેચી પછી આપણો કાંઇ જેવારો થાય? તમે આવ્યા હશો જાણવા, પેલા દાટયાનું શું થયું, તો દાટયાનું ખાતર થઇ ગયું!'

'હેં! શું દપટયાનું ખાતર થઈ ગયું છે?'

'તો તો રાંડની...'

'જુઓ પટલ! આ એક પેટબળતરા છે ઇમાં પાછી બીજી બળતરા ઊભી કરતા નઈ, નકર આપણે ક્યાંય નોતાં ગયાં. તમે ને હું સાજાં નરવાં હશું તો લખમી મા તો કાલ પાછાં આવશે. પણ આ અટાણનું જી વાજૂં છે નાં, ઇ માં જો ગોટવાણા, તો આપણો આરો નથી. હું તો આ વાત સમજું. આપણા જાગ વરણનો પૈસો એટલે માલ. દાણાદુણી, જમીન, ખેતર, વાડી, ઢાંઢા, ગાયું, ભેંશું—આપણને આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાગળિયાના કટકા મારી નાખે. આટલાની ભલે ધૂડ થઇ ગઇ. આપણે પાછા ધૂડમાંથી પેદા કરશું. પણ હવે મનચોરીને કાઢો, નકર આપણી ધૂડ થઇ જાશે. આણે તો આપણને મનચોરી પણ શીખવી, તમે દહ ખોયા'તા નાં ?'

'તને કોણે કયું ?'

'મારાંમાં ભગવાન નથી બેઠો ? મેં'ય તમને ઊંડાં ભણાવ્યાં, ચાવી ગ્યો ઢાંઢો ને નાખ્યા જાગલા માથે...જાગલા જેવો સાથી ખોયો...'

'હા...' ગોપો તો છક્ક થઇ ગયો.

'ઇ આ નાણું કળજગનું છે, કાગળનું થયું છે, ઇ એવું જ છે. એણે સરકારને રઘવાઇ કરી છે કે બસ લાવો ને લાવો ! આપણને રઘવાયા કર્યાં છે. માણસ માતરને રઘવાયાં કર્યાં છે. આપણે ઇનું નામ મૂકો હવે.'

દીવો પેટાવીને ગોપો ને એની વહુ વાતોએ ચડયાં. નાણું દાટયું'તું ને કેમ ભાગી ગયું એની અથેતિ માંડી.

'પેલી એક ગની મેં સાચવી'તી નાં, ઇ એક સાચી નીકળી. બાકી બધી ધૂડ જેવી ધૂડ થઇ ગઇ !' ગોપાની વહુ બોલી.

એ એક ગિનીનાં દર્શન કરવાની તાલાવેલી લાગી હોય તેમ બન્ને એને કાઢવા માટે ચૂલા તરફ વળ્યાં.

*
* *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંધારો કુવો !

ડબામાં લખ્યું હતું તેનાથી ઓછામાં ઓછા બમણા કરતાં વધુ માણસો એમાં બેઠાં હતાં. મારા પણ કોણ જાણે કયાં ભોગ લાગ્યા, તે બિચારા સભા બોલાવનારા મને સેકન્ડ કલાસની ટીકીટ આપતા હતા છતાં, થર્ડકલાસની જ મેં માગણી કરી. એ સાદાઈ હવે આ ઉમ્મરે ભૂક્કો કાઢી નાખે તેવી હતી. પણ હવે તો હિમખિમ ઘર ભેગા થઈ જાઈએ તો ઘણું કરીને ગુપચુપ બેઠો રહ્યો.

બોટાદથી જ ગીર્દીનો કોઈ પાર ન હતો. ચારે તરફ પાંજરામાં ખડકાય તેમ માણસો ખડકાયાં હતાં. હાલવું ચાલવું પણ મુશ્કેલ હતું. પણ ગાડી ચાલતી થઇ એટલે હવે આ પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય થઈ ચૂકી છે એમ માનીને માણસો થોડા થોડા એને ટેવાવા માંડયાં. અને કોઈ ઊંઘવા માંડયાં, કોક વળી વાતોએ વળગ્યાં.

મેં મારી સામેના પાટિયા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. ત્યાં એક બાઈ બેઠી હતી. તેણે કાળું લુગડું પહેર્યું હતું. આધેડવયની એની ઉંમર હતી. એની પડખે સત્તર અઢાર વર્ષનો પણ કાંઈક વધારે જુવાન જણાતો એક છોકરો બેઠો હતો. છોકરો તદ્દન સુનમુન હતો.

બોટાદથી ગાડી ઉપડી ને મેં બાઈ સામે ને છોકરા સામે જોયું. એમની બેની વચ્ચે તો દેખીતી રીતે મા દીકરાનો સબંધ જણા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો હતો. પણ બાઈના ખોળામાં એક ત્રણચાર મહિનાનું નાનકડું રૂપાળું ધાવણું બાળક હતું. એની ગડ કોઈ રીતે મને બેસતી ન હતી. બાઈ વિધવા જણાતી હતી ને ઉચ્ચ કોમની લાગતી હતી. ઉમ્મર પણ ઠીક વધુ હતી, એટલે એનું આ બાળક હોય એમ લાગતું ન હતું. પેલો છોકરો પણ પોતાના આવડા નાનાભાઈ સાથે ગેલ કરવા ને બદલે એક તરફ સુંઢમુંઢ જેવો બેઠો હતો. બાઈ થોડી લજ્જા જેવું કરી, રૂના પુમડાથી એ નાનકડા બાળકના મોંમાં દૂધ ટોઈ રહી હતી. એનો ચહેરો કંઈક દિલગીર હતો. નિર્બળ છતાં એ સશક્તની જેમ બેસીને છોકરાને ખોળામાં જાળવી રહી હતી. પણ એના દિલમાં ક્યાં ય ધરપત ન હતી.

'આમ ક્યાં જાવું છે?' મેં એમને મૂંગા મૂંગા બેઠેલ જોઈને પૂછ્યું:

'બાપુ! વીરમગામ!' બાઈએ જવાબ વાળ્યો ને પછી પેલા છોકરાને કહ્યું: 'ભાઇ! તેં બોટાદના ગાંઠિયા લીધા હોત તો? પછી ગુજરાતનાં સરસ્યાં તને નહિ ભાવે હો!'

'વઢવાણથી લઈ લેશું!' છોકરો એટલું જ બોલ્યો.

'તમારો દીકરો છે?' મેં પૂછ્યું.

'હં, માડી.' અને પછી તેણે ઉમેર્યું: 'અને આ દીકરાનો દીકરો છે!' પેલા નાનકડા બાળકને બતાવીને એ બોલી: 'આનો.'

આ દીકરાનો દીકરો! મને આશ્ચર્ય થયું. સૂંઢમૂંઢ થઈને બેઠેલો છોકરો બાપ થવા જેવડો તો લાગતો ન હતો. 'આ દીકરાનો દીકરો?'

'હા માડી!' બાઈએ જવાબ વાળ્યો.

રૂપાળું, સુંદર નાનકડું શિશુ એના ખોળામાં અકારણ હસતું પડ્યું હતું. મને આશ્ચર્ય થયું. આવડો નાનકડો છોકરો ડોશીને કેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચવવો પડતો હશે? ડોશીની સાચવણમાં પણ એનું દુઃખ એઠું હતું.

'આની મા ઘેર રહ્યાં હશે! એટલે તમને આ ઉપાધિ પડી લાગે છે!'

'અરે માડી! આની માએ ગામતરું કર્યું ને અમને હેરાન હેરાન કરી મૂક્યાં! જુઓને આ સંચળી કેટલો છે?' તેણે છોકરાને પગ હલાવતો જોઈને કહ્યુંઃ 'એને છે કાંઈ? દખનાં ઝાડ અમારે માથે ઉગ્યાં છે માડી! આને વીરમગામ મૂકવા જાવું છે!' એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. છોકરાનો બાપ નીચું જોઈને બેઠો હતો અને વધારે મૂંઢમૂંઢ થઈ ગયો હતો.

'કેમ વીરમગામ?'

'વહુની માને નાનકડું છે, ધાવણ આવે છે, અટલે આ મોટો થઈ જાય. પછી પાછો તેડી લાવશું. અમારે ઘેર કોણ સાચવે એને? આની મા સુવાવડમાં ને સુવાવડમાં ગઇ ને અમારે માથે કાંઈ થઈ છે!'

'સુવા રોગ લાગુ પડ્યો હતો?' મેં પૂછ્યું.

'ના રે માડી! કાંઈ રોગ ને કાંઇ બોગ. નખમય રોગ નો'તો.'

'ત્યરે?'

'કોણજાણે શું થયું–કોઈએ કાંઈ કરી મૂક્યું કે શું થયું તે ભગવાન જાણે. પણ પહેલાં ચોપડગાંઠ પડી ગઈ!'

'ચોપડગાંઠ? ચોપડગાંઠ શું? પેટનું કાંઈ દર્દ હતું?'

'હા માડી! પેટ પાણકા જેવું થઈ ગયું. આ છોકરાને જોઈને કોઈ વાંઝણી પાડોશણે કાંઈ કરી મેલ્યું, કે પછી આ મોટા છોકરા વશરામની મામી ગેલકી છે, એણે વીર નખાવ્યાં... ભગવાન જાણે શું થયું, પણ વહુ સાવ સાજીનરવી ફાટી પડી. માડી! એવાં આકરાં વીર...'

'વીર?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri .

'અરે બાપુ ! અમારા વરણમાં હાલતાં ને ચાલતાં કોકને કોક અદેખાઈના માર્યાં વીર નાખે ને આપણો ભર્યોભાદર્યો માળો વીંખી નાખે. જુઓને આવડો જુવાન છોકરો છે પણ ક્યાંય નૂર દેખાય છે?'

મેં વશરામ સામે જોયું. વશરામને વહુ ખોયાનું દુઃખ હતું કે આ છોકરો સાચવવાનું આવ્યું એ દુઃખ હતું તે કોણ જાણે. પણ એ જાણે સાનભાન ભૂલી ગયો હોય તેમ મૂંઢની પેઠે માથું એક તરફ ઢાળીને બેઠો હતો. તેની આંખમાં આંસુ ન હતાં. પણ જાણે દિલમાં આખું સરોવર થીજી ગયું હતું.

'ઘણા ઉપાય કર્યા. દેશળ ભુવા પાસે નોરા કર્યા. એણે થાય એટલાં વાનાં કર્યાં. પણ મેવડી કવળ ગયાં તે કવળ ગયાં–થઈ રહ્યું !'

એની મેલડીની વાતમાં મને કાંઈ બહુ સમજણ તો પડતી ન હતી. પણ એક જબ્બરજસ્ત મોટા વર્ગની એ પરિભાષા હોય તેમ પાટલી ઉપર છેક ખૂણે બેઠેલા એક માણસે જરાક ખોંખારો ખાધો: 'તમે વાત કરો છો આઈ ! પણ આ અંગરેજીવાળા એમાં કાંઈ નો સમજે. ઈ મેલડીમાંય નો માને ! પૂછો એને ?'

'અરે માડી ! અમારે તો માનવી પડી છે ને, જુઓને !'

'પણ ઈ નો માને–કોક ઠીકાઠીકનો ભુવો મળે ને ધોબી ઘાટે મુડદાંની ખોપરી ધોવા લઈ જાય તઈ માને. એને આ વાતમાં ગતાગમ નો પડે !'

મેં બોલનારની સામે જોયું.

માથે મોટું પાઘડું, ડોકમાં માળા, રૂપેરી સાંકળી, ને થોભિયાં-વાળી મૂછોમાં એનો ચહેરો ઠીક આકર્ષક લાગતો હતો. એને આવી વાતમાં કાંઈક સ્વાર્થ હોય તેમ જણાતું હતું. એની સામે જીભાજોડી કરવામાં મે સાર ન જોયો. મેં જોયું કે મારી ચારે તરફ બધા એને બોલતો સાંભળી રહ્યા હતા એટલામાં તો એ મને સમજાવતો હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ બોલ્યો: ' જુઓ મા'રાજ ! તમે અંગરેચીવાળા આમાં માનતા નથી નાં, પણ આ ચીજ કાંઈ જેવી તેવી નથી, એ'ય બાપા ! એક રિદ્ધિ સિદ્ધિ છે. ભુવા કાંઈ જેમ તેમ થવાતું નથી. માથા સાટે માલ લેવાનો છે. કાચો ગરૂ હોય તો ભુવો પોતે જ ઝપટમાં આવી જાય– મેલડી તો ઉતરતી ઉતરે–પતકાળાની પેઠે પોતે જ ફાટી પડે !

પહેલવહેલાં તો મુડદાંની ખોપરી લઈને, બાપ ! કાળી રાતે, ધોબીઘાટમાં પાણીથી એને ધોવા જાવું પડે છે. જેવા તેવાનું હૈયું તો ત્યાં જ બંધ પડી જાય. રવિવારે કે મંગળવારે જાવું અને પાછી કાળીચૌદશને દિ આ વાતને પેલેથી છેલ્લે સુધી ફરીવાર કરવી પડે છે. તંઈ આ જોગ સધાય છે. આ કાંઈ બોડીબામણીનું ખેતર ઝૂડવાની વાત નથી. આતો મરદુનાં કામ છે. '

' એ ય ભુવા છે ' પેલી બાઈએ મારી સામે જોઈને કહ્યું.

' હં, ત્યારે ... ' મેં કહ્યું.

પણ ભુવો પોતાની વાતને વધુ સાચી કરવા મથી રહ્યો હતો: ' આટલું કરે પછી પાછો ગરૂ થાપે, ને જઈને બોલે કે તમારી પાસે ' રકમ ' છે તે આપો. ત્યારે ગરૂ કેશે બાપ ! ઇ જોગ તમારાથી નહિ સચવાય. ગરૂને ખાત્રી થાય કે ના, જોગ સાચવે તેમ છે, ત્યારે આ 'રકમ' મળે છે ભાઇ ! આ કાંઈ જેવી તેવી વાત નથી !'

ચારે તરફ મેં દૃષ્ટિ કરી તો ભુવો મને મહાત કરે તેમાં રસ લેનારની સંખ્યા ઘણી વધારે હતી મેં માથાના એક ચલન વડે બોલ્યા વિના જ એની વાત જાણે કે સ્વીકારી લીધી અને ધીમેથી પાછી તે બાઈની સાથે જ વાત માંડી: ' મેલડી કવળ ગયાં કાં માડી ! '

' હા, માડી ! લાખ ઉપાય કર્યા, પણ કામ નો આવ્યા ! '

' એક વખત કવળ ગયાં–પછી તે એ સવળ થાતાં હશે ? '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ જોગણો છે. એમ તે માને પછી ?' ભુવાને પાછું ચાનક ચડ્યું.

પણ એટલામાં વઢવાણ આવ્યું ને વશરામ ભેગો થયો. એને આંહીં ઉતરવાનું હતું.

' માડી ! સાચવીને જાજે હો ! ને આની કાંઇ ફકર કરતો નહિ હો. એને સાચવવાવાળો સાચવશે. ને માડી ! તારું શરીર સાચવજે હો–ને કાગળ લખજે. ને મામીની હારે બહુ બોલીશમાં ...'

' મામીને ત્યાં જાય છે. ?'

'હા, માડી ! એણે તો રાંડની યે વીર નખાવ્યાં, છોકરાની વહુ ઉપર, પણ આપણે કાંઈ ગોલા હારે ગોલું થવાય છે ? એનાં કર્યાં ઈ ભોગવે ! મામા હારે કામકાજ કરે છે. ગુજારો કરવો પડે એમાં કાંઈ હાલે ? પેટને કાંઇ શરમ લાગે છે ? તરત ખાવાનું માગે !'

વશરામ ગયા પછી કોઈ કાંઈ બોલતું ન હતું. બાઈ નાનકડા છોકરાની સારવારમાં પડી ગઈ હતી. ત્યાં પેલો ભુવો બોલ્યો: 'કામ તો ઇ ગોલકીનાં જ આઇ !'

'એનાં જ માડી. તે વના કાંઇ સાજીનરવી વૌ ફાટી પડે ?'

'એણે કેમ આવું કર્યું હશે ?' મેં પૂછ્યું.

'અરે માડી ! અદેખાઈના માર્યા. પોતાને પેટ પાણકો ય આવતો નથી, અને આવું રમકડું ઈનાથી સંખાય ? કાં વશરામ ભુવા !'

ભુવાનું નામ પણ વશરામ લાગ્યું

'નો સંખાય નો, કામ ઈ ગોલકીનાં છે. પણ મારી મા સવળી ઉતરશે તો તો એનો એંકાર ભૂલાવી દેવો છે !'

પોતે જ કર્તા હર્તા હોય એવી ઢબથી ભુવો જોઈ રહ્યો. એની સામે એક ભરવાડ બેઠો હતો. ભરવાડને જોઇને એને કહ્યુ: 'કાં ગોકળી ! કેમ બોલતો નથી ? તારા બાજંદાની જ વાત કરને !'

હું સાંભળી રહ્યો. બાજંદો કોઈ છોકરો હશે ને આ ભુવાએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને બચાવી લીધો હશે, એટલે પોતાની પ્રતિષ્ઠાની આ જાહેરાતનો લાભ જવા દેવાનું એને ઠીક લાગતું નહિ હોય.

પણ ગોકળી કાંઈ બોલ્યો નહિ, એટલે વશરામ ભુવાએ પોતે જ હાંકયું: 'બાજંદો ગજબનો ચંચળ હો આઈ!'

'મારું કયાં અજાણ્યું છે ઈ? બાજંદો તો બાજંદો! તમે હો નહી ને બાજંદો બચે નહિ!'

'અરે ત્રણ ત્રણ વખત દાણા ફેરવી ફેરવીને નાખ્યા. તંઈ મારી માવડીએ વાત કરી!'

'બાજંદાની શી વાત હતી?' મને આશ્ચર્ય થયું.

વશરામને પોરસ ચડયો: 'બાજંદાની વાત એવી છે ભાઈ! કે બાજંદો આ ગોકળીનો કૂતરો!'

'કૂતરો?' મને નવાઇ લાગી.

'કૂતરો પણ ભાઈ! અમારા વરણમાં પેટના જણ્યા જેવો. બાજંદો વાઘને સાચવે, એટલે આ ગોકળી ભસેને ચોર્યા કરે. એવો જબરો!' બાઈએ મારી નવાઇનો ખુલાસો આપ્યો.

'બાજંદાને શું હતું?'

'અરે આ નખ્ખોદની બાઈ. કોઈ ઘરમાં સારું ઢોર હોય તો એને પણ ભરખે તંઈ એને સખ થાય! પેટ બળ્યું ગામ બાળે એવી વાત છે. આ એ આખા ગામની મામી છે, બાપા, એકલા વશરામની નથી. મારી મામીએ–કોઇને નહિ ને આ ગોકળીના બાજંદાને નજરમાં લીધો.'

'કાં ગોકળી?' વશરામે કહ્યું.

ગોકળીએ માથું ધૂણાવીને હા પાડી ને મોં પણ ઉઘાડયું:

'ઈ તો એવું થ્યું વશરામ ભુવા! કે કોઈ દિ નહિ ને તે દિ કોણ જાણે કયાંથી સવારમાં બાજંદો ઉપડયો.' ગોકળી બોલ્યો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું તો બાકરાંને દોઈને પાછો આવું છું ત્યાં તો પરભાતમાં કોણ જાણે ક્યાં ઉપડી ગયો ! જાય ઘોડચો. પછી કાંઈ ભાળ્યું કે કોણ જાણે શું ! બાજંદો મોર્ય, ને વાંહો વાંહ બાવળો. બેય જાય ઘોડ્યા. હું તો જોતો રયો ને આંખના પલકારામાં ઉપડી ગયા !

'મેં કીધું ભલે ગ્યા, આવશે એની મેળે. નાડાવા દિ ચડયો, બપોરાં થયાં, રેંઢો થ્યો પણ એમાંથી એકે દેખાણા નહિ. હું તો એના વિના ઘાંઘો ઘાંઘો થઈ ગ્યો. હાથ કો' તો હાથ, ને પગ કો' તો પગ. બાજંદા ને બાવળા વિના હું તો સાવ અપંગ. મા'રાજ મેર બેઠા ટાણે બાવળો એકલો પાછો આવ્યો. બાજંદો મળે નહિ. પણ ક્યાંથી મળે? મામીએ ભરખી ખાધો હોય તે !'

'મારી નાખ્યો ? અરર !'

'ના' ના, મારી તો શું નાખે ? પણ મામી મારીને, બાજંદો આંખમાં કણાની પેઠે ખટકે. કોઈ દી એને પડખે ચડવા નો દયે તો ! એટલે એણે સવારના પોરમાં કાંક દેખાડયું કે કોણ જાણે શું થ્યું, પણ બાજંદો તે પછી દેખાણો નહિ.

'હું તો રોજ વાટ જોઉં. બાજંદો આજ આવશે. કાલ આવશે. પણ આવે ક્યાંથી ?

'બાવળો ય મારો બેટો રોટલો ખાય નહિ. ધૂળમાં સંતાડી રાખે. મને થ્યું આ તે થ્યું છે શું? પછી એક દિ ભાઈ સંતાઈ ગ્યો હો ! રોટલો આપ્યો, મારી ભનકીએ બાવળાને નાખ્યો, ઈ મેં જોયું. તરત બાવળે તો રોટલો લઈને ધૂળમાં દપટી દીધો. મને થ્યું મારું બેટું આ શું? આ બાવળો કાં ખાય નહિ ? ઝોડમાં આવી ગ્યો કે શું ?

'મેં તો તે દી ઠીકઠીકની ચોકી રાખી ...'

અચાનક ભુવાએ વચ્ચે જ વાત મૂકી: 'તેં મને દાણા જોવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કયું ને મેં તો તરત નોં'તું કયું કે થયું નથી કાંઈ, પણ ક્યાંક પડયો છે!'

'હા, તમે તો તરત કીધું'તું.' ગોકળી બોલ્યો: 'પછી તે દિ મેં તો ઠીકાઠીકની ચોકી કરી મારા'જ માથે આવ્યા ને બાવળે રોટલો દાટયો'તો ત્યાંથી કાઢયો. હું તો આડશમાંથી જોઉં હો! પછી રોટલો લઈને ઉપડયો

'હું ય વાંહોવાહ હાલ્યો. મને બાવળો દેખે નહિ કે એને ગંધ આવે નઈ એમ.

'બાવળો તો ઓલ્યું છે નાં વીડ, વશરામ ભુવા!'

'હા હા, ઝીંઝોટીયું!'

'હા...ઈ ઝીંઝોટીયું વીડ, ઈની સોંસરવો નીકળી ગ્યો. ધાર પછ્વાડે ગ્યો. ખીજડીવાળો ઓલ્યો અવાવરૂ ભખંદર કૂવો છે નાં, ન્યાં જઈને ઊભો. મારું બેટું મેં કીધું, આ તે આ બાવળાને થયું છે શું?

'કૂવાને કાંઠે ઊભો રૈને માંડયો ભસવા. એટલામાં તો કોણ જાણે શું ચરીતર થાય તે કૂવામાંથી કોક કૂતરું રૂએ!

'હું તો તરત કળી ગ્યો હો. આ તો બાજંદો!

'બાવળો તો ન્યાં ઊભો રયો. રોટલો અંદર નાખીને ઊભો રયો. થોડીકવાર ન્યાં બેઠો. ને પછી ભસતો ભસતો ઊભી પુંછડીએ પાછો ભાગ્યો.

'બાવળો ભાગ્યો એટલે હું તો કૂવાને કાંઠે હરમત કરીને ગ્યો. તો અંદર બાજંદો આંટા મારે!

'ઓ હો હો! મારા મનની, વશરામભવા! મનમાં ગાંઠ વળી ગેઈ હો, આ મૂંગા પ્રાણીમાં પણ આવી પ્રીત છે! શું ભગવાને માયા મેલી છે! બાવળો મારો બેટો બાજંદા સારુ થઈને રોટલો સાચવે. પોતે ખાય નહિ, ને કૂવામાં પડયો તો બાજંદો, એને આપે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હરરોજ અ.પે. લ્યો બોલો, એને આ માણસાઇ કોણ શીખવાડવા ગ્યું' તું ? આ એમ બાજંદો પાછો હાથ લાગ્યો. પણ ઇ કરતુક મામીના ! '

' મામીનાં જ ! ' વશરામે ટેકો કર્યો. એટલામાં એક નાનકડું સ્ટેશન આવ્યું ને વશરામ ભુવો ત્યાં ઉતરી ગયો.

પેલી બાઈ પણ નિદ્રામાં પડી ગઇ હતી. ગોકળીને પણ બીજે સ્ટેશને ઉતરવાનું લાગ્યું, એ પોતાની પોટલી ઠીક કરવા માંડ્યો.

હું ધીમેથી એની પાસે સર્યો. કોઈ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી બોલ્યો: ' ગોકળી ! તમે મામીની વાત કરી એને જોયાં છે ?'

' વશરામની મામી નાં ? હા કેમ નહિ ? અમારા ગામની જ છે ને ! પણ ભાઇસા'બ વાત પેલેથી કથળી ગઈ છે. મામી છે નાનાં ને મામા છે મહાણ જોગ. ઈ મામી વશરામને કોઇ દી વૌ ભેગો નહિ થવા દ્યે—લ્યો, રામ રામ !'

ગોકળી ડાંગ લઈને બેઠો થયો. એને ઉતરવાનું આવ્યું હતું. આઘેના પાટીઆ ઉપર કોઈ ગાઇ રહ્યું હતું. ' ફૂટી બોખ અંધારો કૂવો ... !

હું મનમાં જ બોલ્યો : ' રાત આખી સીંચીને મૂઓ ! '

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનમંગલની સ્થાપના

રાત્રિ આવી રહી હતી. પણ તહેવારોના દિવસો હતા એટલે આનંદ વધતો જતો હતો. લોકોનાં ટોળેટોળાં અવનવા ઢંગમાં ચારે તરફ ફરી રહ્યાં હતાં. ક્યાંક પાન ખવાતાં હતાં. ક્યાંક ચા–ના ઑર્ડર અપાતા હતા. 'સ્પેશીયલ'ની ખૂમાબૂમ થઇ રહી હતી. સિનેમા પાસે માણસની મેદનીનો પાર ન હતો.

નગરના બગીચા પાસે પણ એ જ રંગ જામ્યો હતો. ત્યાં વળી વધારામાં છોકરાંઓ હીંચકે હીંચકતાં હતાં. વીજળી બત્તીઓએ માણસોને દિવસનો પ્રકાશ બતાવ્યો હતો. ગરીબી, દુઃખ, દર્દ, કંગાલિયત, દરરોજનાં દશ્યો એ ઘડી ટુંટિયાં વાળીને ખૂણેખાંચરે અંધારઘેરા પડછાયામાં જાણે અદશ્ય થઈ ગયાં હતાં. માણસોના દિલમાં તહેવારોનો ઉત્સાહ આવ્યો હતો. એમના હાથ વારંવાર ગજવા તરફ જતા હતા. કોઈ કોઈ ઉદાર આત્મા, ભિખારીઓને આનો–બે આના આપતા પણ હતા. આજે સૌનાં મન જરા વિશાળ બન્યાં હતાં.

આ સઘળી માયા જોતો હું બગીચામાં આવીને એક બાંકડા ઉપર બેઠો. એ તરફ જરા અંધકાર હતો. અને એકદમ કોઇની દૃષ્ટિ પડે તેમ ન હતી. અનેક વૃક્ષોની તેજછાયાની ગુંથણીમાં ત્યાં એક પ્રકારની શાંતિ લાગતી હતી. એક માણસ ત્યાં થોડે દૂર બેઠેલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં જોયો. સાંભળવા છતાં સાંભળતો ન હોય તેમ એ શૂન્ય જેવો જણાતો હતો. મેં તેના તરફ તાકી તાકીને જોયું. એને અત્યારની કોઈ વસ્તુમાં રસ હોય એમ લાગ્યું નહિ. એ પોતાના દુઃખમાં પોતે ડૂબી ગયેલો જણાયો.

મને કુતૂહલ થયું. મેં એના તરફ એક વખત ફરીને જોયું. એ હતો તેમ જ બેઠો રહ્યો હતો; સ્થિર અને શૂન્ય.

હું ઊઠીને છેક તેની પાસેના બાંકડા ઉપર જઈને બેઠો. તેણે મારી સામે પણ જોયું નહિ. કોણ આવ્યું છે એ જાણવામાં પણ એને રસ રહ્યો ન હતો. આશ્ચર્ય !

છેવટે થાકીને મેં બોલવાનું શરુ કર્યું : 'આજ તો આ બગીચો પણ માણસોથી ઉભરાઇ ચાલ્યો છે! તહેવારો છે નાં? ... તમે આંહીના નથી લાગતા?'

સામેનો પેલો માણસ જરાક જ હાલતો જણાયો. તેણે પોતાનું ઓઢવાનું જરાક સરખું કર્યું, મારી સામે એક દૃષ્ટિ કરી, ધીમેથી બોલ્યો: 'મને પૂછો છો?'

'બીજું આંહીં કોણ છે?' મેં કહ્યું.

એણે ચારે તરફ દૃષ્ટિ કરી. ખરેખર, એટલામાં ત્યાં બીજું કોઇ હતું નહિ.

'કહું છું તમે આ બાજુ પહેલી વખત આવતા લાગો છો. 'આંહીંના છો? કે શહેરમાં અજાણ્યા છો?'

'હું? આ શહેરમાં ને હરેક શહેરમાં હું અજાણ્યો છું!' એના વિચિત્ર જવાબથી મને નવાઇ લાગી; પણ આદમી રસ લેવા જેવો લાગ્યો. હું તેની વધુ પાસે સર્યો: 'કેમ એમ બોલ્યા? અત્યારે તો આખું નગર ઉલ્લાસમાં છે. દુઃખી પણ એ ઘડી દુઃખ ભૂલી જવાનું ઇચ્છે એવા ઉત્સાહભર્યા આ દિવસો છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જીવનના આવા ઉલ્લાસમય વાતાવરણ વિષે જ મને વધારે લાગી આવે છે!'

'એમ? એ તો નવાઈની વાત! કોઈક સુખી થાય તો પણ આપણે દુઃખ?'

'તમે મારું કહેવાનું સમજ્યા નથી. આવી લીલાને લીધે આપણે ઘણી વખત મોહમાં નથી પડતા? એવો ભ્રમ ઊભો થતો નથી કે ક્યાંય દુઃખ, ગ્લાનિ, શોક, અવ્યવસ્થા, અસંતોષ કાંઈ કહેતાં કાંઈ છે જ નહિ.'

'અરે ભગવાન! ત્યારે તમે તો 'કાજી ક્યું દુબલે' જેવા લાગો છો! એ હોય તો ભૂલવા માટે હોય. અને આ તહેવારોમાં એ ભૂલી જવાય છે!'

તે હસી પડ્યો: 'કોઈને પણ પોતાનું મોં બરાબર બતાવે એવું દર્પણ ગમે ખરું? દરેક અરીસાએ માણસને થોડોક વધુ રૂપાળો બતાવવો જોઈએ, નહિ તો એ અરીસાને માણસ ફેંકી દે!'

'શબ્દો તમારા સાચા છે, પણ માણસ એમ આખી દુનિયાને માથે લેવા બેસે તો ક્યારે શાંતિ પામે? અને તેમ છતાં પણ માનવી છેક દયાહીન થતો નથી. આ સામેનો જ પેલો આલીશાન મહાલય જુઓ...!'

તેણે આશ્ચર્યથી મેં બતાવ્યું હતું તે દિશામાં જોયું. પછી મારી સામે જોઈ રહ્યો.

'એ મહાલયમાં રહેનારાની દાનની રકમ સાંભળો તો તમે છક્ક થઈ જાઓ. એટલે માણસ માણસને સાચવવા પણ મથી રહ્યો છે!'

'માણસ માણસને સાચવવા મથે છે એના જેવી ભયંકર ભૂલભૂલામણી બીજી એકે નથી.' તેણે કાંઈક કડવાશથી કહ્યું. એની શૂન્યતા સજીવ થતી જણાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

' એ મહાલય કેટલા બધા ખંડેર ઉપર ઊભો હશે એ કોણ જાણે છે ? અને માત્ર દ્રવ્યની જ વાત શું કરવા લ્યો છો ? કોઈ વિખ્યાત ડોકટર લ્યો ! કેટલાં બધાં મુડદાં એની સામે ફરિયાદ કરતા ઊભાં થાશે ? કોઈ પ્રખ્યાત વકીલ લ્યો. કેટલી બધી માનવતાવિહોણી શબ્દરમતનું એ સંતાન છે ? બુદ્ધિજીવન, દ્રવ્યજીવન અને રાજજીવન ત્રણેની આવી એકસરખી મૈત્રી–કેટલાં જીવનખંડેર એમાંથી ઊભાં થાય છે. હરપળે ને હરેક સ્થળે. અને આ દેખીતો ઉલ્લાસ. એ એનો લાંબે ગાળે કેમ મેળ મળશે એ જ મને તો સમજાતું નથી ! '

મેં વિચાર કર્યો. આ કોઈ અન્યાય પામેલો માણસ, પોતાના જીવનની કડવાશ લઇને આંહી શૂન્ય બનીને બેઠેલો જણાય છે! હું ઊભો થઇને તેની છેક પાસે ગયો: ' તમારી ફરિયાદ શી છે એ મને વિસ્તારથી કહેશો ? કોઇએ તમને છેતર્યા છે ? કે બધું ગુમાવીને તમે બેઠા છો ? કે કોઈ સટોડિયાને હાથે પડયા છો ? '

' તે કડવાશ ભરેલું, છાનું, પણ મન હલાવી નાખે તેવું ધીમું હસ્યો: ' સટોડિયા ? જીવનખંડેરો ઉપર સરજાતું બધું તંત્ર જ એક મોટો સટ્ટો નથી ? પેલો મહાલય તમે મને એક બતાવ્યો કાં ? તમે એ મહાલયને ઓળખો છો, પણ ત્યાં પાસે જ એક ખંડેર ઊભું છે એને તમે જાણો છો ! '

' મને નવાઇ લાગી. મેં પૃચ્છા કરવા તેની સામે જોયું; તે ઊભો થયો: ' ચાલો તમને એ બતવું ! '

' શું ? ' મેં નવાઇ પામતાં કહ્યુ: ' શું બતાવશો ? '

' એક જીવનખંડેર ! ' તેણે જવાબ વાળ્યો. એક ક્ષણે ઘેલા જેવો દેખાતો, બીજી ક્ષણે જ્ઞાની જેવો લાગતો, તો ત્રીજી ક્ષણે કેવળ કડવાશથી ક્ષુલ્લક ભાસતો, આ વિચિત્ર માણસ કોણ હશે એનું મારા મનમાં હવે કુતૂહલ ઊભું થયું ! તે ઊભો થયો. ને ચાલવા માંડયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું પણ તેની પાછળ ચાલ્યો.

[૨]

એક નાની સરખી વંડી ઠેકીને અમે બહારના મેદાન તરફ ગયા. ત્યાંથી પેલા મહાલયના ઝગઝગાટ થઇ રહેલા દીવાઓ દેખાતા હતા. અમે એ તરફ ચાલ્યા.

રસ્તામાં જ એક ઠેકાણે એ થંભી ગયો. ત્યાં એક મોટા ઝાડનો પડછાયો પડતો હતો. એ પડછાયામાં એક મોટો પથ્થર પડ્યો હોય તેવો એક માણસ પડ્યો હતો. પેલા માણસે તેના તરફ પગ માંડયા: 'સુખલાલજી!' તેણે પેલા જડ જેવા પડેલાને સંબોધન કર્યું. સુખલાલજી કહેવાતો માણસ જરાક હાલતો દેખાયો: 'કોણ?'

'એ તો હું છું. જરાક જુઓ તો, આ કોણ છે?'

સુખલાલજીએ પોતાનું છૂપાવેલું મોં બહાર કાઢ્યું. પછી બે પળ મારી સામે જોઈ રહ્યો: 'આવ્યો! આવ્યો!' એમ બે–ત્રણ વખત બોલીને એ પાછો પોતાનું મોં છૂપાવી ગયો. એનું અદશ્ય થયેલું મોં અંદર ખોટું ખોટું જૂઠું હાસ્ય હસી રહ્યું હતું. અને એના એ ખોટા હાસ્યમાં રૂદનનો ભયંકર સાગર રેલાઈ રહ્યો હતો..

પણ હું કાંઈ સમજ્યો નહિ. મેં કહ્યું: 'આને શું છે?' તેણે મારી નજર, સામે દેખાતી અસંખ્ય મહેલાતો તરફ દોરી, આગળ વધ્યો: 'આવડું મોટું અસંખ્ય હવેલીઓથી ભરેલું આ નગર હજારો ખંડેરો પણ રાખે છે એ મારે તમને બતાવવું હતું. આ માણસ નથી, એક ખંડેર છે. તમને એનો ઇતિહાસ કહું. આ માણસ એક વખત અહીંનો પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક હતો. એણે પોતાનો એક છોકરો ગુમાવ્યો છે. શામાં ખબર છે? તમારી વૈજ્ઞાનિક કહેવાતી વાઢકાપમાં! કોઈ શીખાઉ અણઘડ હાથે પોતાની જવાબદારીના ભાન વિના આના એકના એક પુત્રને રેંસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાખ્યો..., ત્યારથી એની આ દશા છે ! આવું બીજું ખંડેર પણ છે. બતાવું ચાલો ... '

મને આ માણસની ફીલસૂફી વિચિત્ર લાગી. એ અર્ધ સાચી હશે, પણ આનો ઉપાય શું ? આ વસ્તુ તો અનિવાર્ય રીતે રહેવાની જ !

એ મારો વિચાર કળી ગયો લાગ્યો. તેણે ધીમેથી કહ્યું: 'તમારા મગજમાં શું આવે છે એ હું જાણું છું... પણ આપણું બીનજવાબદારી ભરેલું વ્યાપકજીવન જે ખંડેરો સર્જે છે તે ખંડેરો છેવટે... આ મહાલયો તમે જુઓ છો નાં ? એમને પણ ખંડેરમાં ફેરવી નાખે છે. હવે તમે મને કહો, પેલો આનંદઘોષ ઉછળી રહ્યો હતો, તે સાચો હતો ? ઉત્સાહ હતો ? ઉલ્લાસ હતો ? આનંદ, સુખ માયા કે ભ્રમ, શું હતું ? કે કેવળ શૂન્યતા ?

તેને આગળ ધપતો જોઈ હું કાંઇ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યા વિના તેની પાછળ જ ચાલ્યો.

થોડે દૂર ગયા અને તેણે કહ્યું: 'આ ડોસો, હવે જે તમે જોશો, તે એક વખત ત્રણસો જીવ સાચવનારો જુવાન ભરવાડ હતો. એણે ગીરના જંગલમાં એક લાકડીપર સિંહ સાથે બાથ ભીડેલી તે મારી જોયેલી વાત છે. એવો જબ્બર આદમી આજે અહીં ખંડેર થઈને પડયો છે !'

એટલામાં અમે એક બીજા ઝાડના થડ પાસે આવી પહોંચ્યા હતા. ત્યાં એક બાવા જેવો માણસ પતરાની લોઢી બનાવીને એના ઉપર મકાઈના લોટનો રોટલો શેકતો બેઠો હતો. એણે માથે એક લૂગડું વિંટયું હતું. શરીર એનું ઉઘાડું હતું. એનો મેલો ચોરણો કેટલાંય થીગડાં વાળો હતો.

તેણે અમને આવતા દીઠા. એ આ માણસને ઓળખતો લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ક્યાં કાળા ભાઈ!' પેલા માણસે કહ્યું: 'શું ચાલે છે?'

'આ પેટગુજારો બાપા!' કાનાએ જવાબ વાળ્યો.

'અરે! પણ ગલઢેગઢપણ હવે બે ઘડી છોકરાને આશરે રહેતા હો તો! આ ઉપાધિ તમારે શી?'

'ભૈ! એ જ વાંધો છે ને?'

'કેમ વાંધો છે? છોકરા તો ત્રણ સાવજ જેવા છે!'

'પણ ત્રણેય બાપા! પારકી જણીના ગુલામ! વગરદોકડે વેચાઈ ગયા!'

'નાથો આવ્યો નહિ નાં? મેં તો કહ્યું હતું હો!'

'તમે કહ્યું બાપા! પણ પારકી જણી એનો પગ ભાંગી નાખે! હવે એમાં કાંઇ નૈં બાપા! ભલો આ લીમડો ને ભલો આ છાંયો. બે ઢેફરાં શેકતાં કેટલી વાર?'

થોડીવાર પછી અમે ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા: 'સમજાય છે કાંઈ?'

'છોકરા સાથે ખટપટ લાગે છે ડોસાને!'

'આ અજ્ઞાને સરજેલું ખંડેર છે. પેલું જ્ઞાને સરજ્યું હતું. છોકરા ત્રણ છે. ત્રણે જૂદા છે. આ ડોસાના વારા બાંધ્યા'તા ખાવાના, એમાં ડોસાને તાવ આવ્યો, એટલે એક છોકરાને ત્યાં વધારે દિવસ થયા. એમાંથી ત્રણે વહુઓ લડી પડી! ડોસાએ ખસીને મારગ આપી દીધો. આંહીં પડયો રે' છે, ને લોટ ગામમાંથી લઈ આવે છે!'

'માગીને?'

'માગીને આ ડોસો લાવે? ના ના, કાયા હાલશે ત્યાં સુધી કામ કરીને લાવશે! પણ એ હવે એક ખંડેર થઇ ગયું છે! ને એ ખંડેર પોતાની સાથે ભોંમાં એક વિદ્યા પણ લઇ જવાનું છે!'

'વિદ્યા?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ડોસા આડાં ભાંગે છે, અજબ જેવી કુશળતાથી. પણ એ હોંશિઆરી અહીં દટાઈ ગઈ! આ બીજું ખંડેર!

'હજી આગળ ચાલો. હું તમને ચારે દિશામાં વેરાયેલાં ખંડેર જ ખંડેર બતાવું! ત્યાં એક પડયો રહે છે તે વળી માત્ર-પરીક્ષાના બે-ચાર માર્કે સરજેલું ખંડેર છે! ઉપરથી નીચે સુધીની તુમારી ગેરવ્યવસ્થાનાં સરજેલાં અસંખ્ય ખંડેરો પણ આંહીં ચારે તરફ વેરાયેલાં પડ્યાં છે!'

એ બોલતો હતો ને મને એક નવાઇ જેવી લાગણી થઈ. મેં ત્યાં જોયું, તો ખરી રીતે અસંખ્ય હવેલીઓને બદલે અસંખ્ય ખંડેરોની સૃષ્ટિ નજરે પડતી હતી!

મેં તો એ ભયાનક દૃશ્યને નજર સમક્ષથી વેગળું કરવા આંખો જ બંધ કરી દીધી.

'તમારું નામ શું? તમે કયાં રહો છો?' એવી ને એવી સ્થિતિમાં જ મેં એને પૂછ્યું.

'મારું નામ? જાણવું છે તમારે?'

'હા, હા.' મેં કહ્યું: 'તમે અહીંના નથી, તે છતાં મારા કરતાં વધારે અહીંના છો, એ નવાઈની વાત લાગે છે. તમે કોણ છો?'

તેણે ખળભળાટ પામતા સમુદ્રના જેવા અવાજે જવાબ વાળ્યો:

'હું? હું તો એક ઉગ્ર ક્રાંતિનું પ્રતીક માત્ર છું. મારે કોઇ નામ નથી, કોઈ ગામ નથી. હું ખંડેરોમાં રહું છું. ને અવ્યવસ્થા-હરકોઈ પ્રકારની અવ્યવસ્થા જે ખંડેરો સરજે, તેમાંથી હું પછું નવું સર્જન કરવા મથું છું!'

'પણ તમારું નામ?'

'મને હરેક માણસ પોતાના હૃદયમાં સંઘરીને નવું નવું નામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપે છે. મારે કોઈ નામ નથી. નામ હોય તો આટલું જ 'જીવન મંગલ !'

'છેવટે તો તમામ મંગલ એ તમામ ગેરવ્યવસ્થાને બાળવામાંથી ઊભો થનાર પદાર્થ નથી ?'

મેં એકદમ આંખ ઉઘાડી નાખી. આ વિચિત્ર જેવા માણસને નીરખવા. પણ ત્યાં તો એ દૂર નીકળી ગયેલો જણાયો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તાનો અંત

વાર્તાનો અંત હું વાંચું તે પહેલાં જ કાયદાશાસ્ત્રી બોલી ઉઠયા:

'બસ, બસ, બસ. બહુ થયું. વાર્તાનો અંત હવે કળાઇ ગયો છે. નહિં વાંચો તો પણ ચાલશે!'

મેં ચોપડી બંધ કરી. એની તરફ એક કુતુહલભરી દષ્ટિ કરી. પૂછ્યું:

'શું અંત છે વાર્તાનો બોલો ત્યારે?'

'એમાં શું બોલવું'તું? જાણીતો અંત છે!'

'તો પણ?'

'તો પણ એ કે, પછી એ ડોકટર કાં તો એ ઓરડાની પાસે બેઠો રહે છે. અથવા ઓરડાને સાચવે છે. અથવા તો એને તાળું મારી રાખે છે! બોલો, આ અંત છે નાં?'

'બરાબર છે' મેં કહ્યું: 'તમે અંત શોધી તો કાઢયો. સાચે જ એ અંત છે. પણ તમને કેમ ખબર પડી વિનાયક, કે આ જ અંત આવવો જોઈએ?'

વિનાયક મારી સામે જોઇ રહ્યો. અમે બન્ને બાલમિત્ર હતા. સહાધ્યાયી પણ હતા. અત્યારે એ કાયદ શાસ્ત્રી હતો અને હું ક્યાંક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કારકુન હતો. છતાં પણ અમારી વચ્ચે અંતર નહિ જેવું હતું. એટલે એણે વિનોદથી કહ્યું:

'જો શંકર! આપણા વાર્ત્તા લેખકો આવો જ અંત લાવી શકે. બીજો એને ગોત્યો પણ ન મળે.

અરે! આ તે સાળો કાંઈ અંત છે? વેવલો અંત! આપણા વાર્ત્તાકારો બીજો અંત લાવી શકે જ નહિ. હું જાણું તો.

માનસશાસ્ત્ર અને બુદ્ધિ એ બેની કસોટીએ વાર્ત્તાને માપો તો ઘણાખરા વાર્ત્તાકારોની વાર્ત્તાઓ ફોતરાં બનીને ઉડી જાય તે આનું નામ! સોંઘો એવો આ અંત જ વાર્ત્તાકાર માટે શક્ય હતો. એટલે મેં એ કહ્યો ને ત્યાં એ જ નીકળ્યો. તેં આ વાર્ત્તા વાંચી એમાં તો ડૉક્ટરનું પાત્ર છે. ને તેનો એકનો એક પુત્ર મૃત્યુ પામવાથી આઘાત સહન ન થતાં. એ ઘેલછામાં પડે છે. એટલે પછી અંતમાં કાં એ ઓરડા પાસે બેઠો રહે એમ આવે અથવા તો ત્યાં તાળુ મારી એને સાચવે એમ આવે. ત્રીજું શું આવે તું જ કહેને? એટલે મેં અંત કહી દીધો. બાકી તો જો, આ કાબુમાં હોય તો એવું કાંઇ જ ન થાય. લેખકનું માનસ પોચું એટલે આવો અંત એણે આણ્યો!' વિનાયકે આગળીથી પોતાનું માથું બતાવ્યું.

'આ કબજામાં હોવું જોઇએ શંકર! આ માથું!'

'બરાબર!' મેં કહ્યું: 'તમે શું અંત લાવત? આપઘાતનો?'

'ના. આ વાર્તામાં પાત્ર પહેલેથી એવું મૂક્યું છે કે એ અંત શક્ય જણાતો નથી. હું અંત લાવત કે ત્યારપછી ડૉક્ટર, જે રોગથી એનો જુવાન છોકરો મૃત્યુ પામતો હતો, તેનો અભ્યાસ કરે છે. પણ આપણા જીવનમાંથી બુદ્ધિનો મહિમા જ આપણે ખોઇ બેઠા છીએ!' વિનાયકે કહ્યું.

તે વખતે તો અમારે આ વિષે કાંઇ બહુ ચર્ચા થઈ નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને લાગ્યું કે વિનાયક કહે છે એ અંત સારો છે—પણ જીવન કેવો પલટો લે છે એ પણ એક અગમ્ય વસ્તુ જ ગણી શકાય. એટલા બધા વિવિધ રંગો એમાં છે કે આમ જ થાશે કે થાય કે થવું જોઇએ એમ ચોક્કસ પણે કહી શકાતું નથી. ત્યાર પછી તો એ વાત અમે ભૂલી ગયા. વાર્તા પણ ભૂલાઇ ગઈ ને અમે અમારી જીવનનૌકા નોખી નોખી વહાવતા છતાં મિત્રો તરીકે વારંવાર મળતા રહ્યા.

[૨]

વિનાયક વિષે થોડું જાણવું જરુરી છે.

વિનાયકનું મગજ ઘણું જ સ્વચ્છ ગણાતું. લેશ પણ પૂર્વગ્રહને કે લાગણીને એમાં સ્થાન રહેતું નહિ. એટલે એ કાંઇ ક્રૂર કે કઠણ ન હતો. એ પણ અત્યંત પ્રેમાળ આત્મા હતો. પણ સામાન્ય રીતે એ દરેક વસ્તુને અનેક દૃષ્ટિકોણથી તપાસતો. દરેક વાતમાં બહુ જ ચોક્કસ રહેતો અને માનતો કે ભૂલ ન થાય તો પરિણામ સો એ સો ટકા ધાર્યું જ આવે. એણે લગભગ દરેક પરીક્ષાના માર્ક પોતે મૂકયા હતા, તે પ્રમાણે જ મેળવ્યા હતા. જીવનમાં એને સિદ્ધિ, સસ્તી તો નહિ પણ કાંઈક જોગાનુજોગ સરળતાથી મળતી ગઇ હતી. એટલે એ કોઈ પ્રકારની નિરાશામાં માનતો પણ નહિ. અમુક પ્રકારનાં વૈજ્ઞાનિક સત્યો વિષે કે એના સામર્થ્ય વિષે પણ એની શ્રદ્ધા ગજબની હતી.

એનો આ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિનો વારસો એના એકના એક પુત્ર મનમોહનને મળ્યો હતો. ઊંચો પડછંદ, સુંદર, તંદુરસ્ત, વિનોદી પ્રેમાળ, એવો એ હસતો આત્મા હતો. હસતો આત્મા—એ શબ્દ એને માટે બરાબર હતો.

જ્યારે જુઓ ત્યારે એ નિખાલસ પ્રેમભર્યું હાસ્ય હસતો જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય! એનામાં કુદરતે જાણે કે એવી જીવનઉલ્લાસી માયા મૂકી દીધી હતી! એને એક જ વખત જોનારો પણ, એને પછી ભૂલી શકતો નહિ. વિનાયકના એક જીવનરહસ્યની મને ખબર હતી, એટલે જ્યારે હું આ મનમોહનને જોતો ત્યારે મને થતું કે, ભલે વિનાયકની બુદ્ધિ ઘણી સ્વચ્છ, તર્કશુદ્ધ અને લેશ પણ આમ કે તેમ ન જાય, એવી ગણાતી હોય, પણ એણે જ્યારે એની ગત પત્નીની તબીયત ખાતર ઓપરેશન કરાવીને, એને વધારે ફરજંદ ન થાય એવું કરાવી મૂક્યું, ત્યારે એણે કાંઈ બહુ મહત્ત્વનું કામ કર્યું હોય એમ મને હવે, આ મનમોહનને જોયા પછી લાગતું નહિ! આ મનમોહનને એક ભાઈ કે એક બહેન હોત! કેટલી સુંદર એ બન્નેની જોડી બનત!

અને વિનાયકની એટલી વૈજ્ઞાનિક ને સો એ સો ટકા અણિશુદ્ધ ભૂલ વિનાની સંભાળ છતાં એના પત્ની તો ગયાં જ! પણ હવે તો એ વાત સંભારવી નિરર્થક હતી. વિનાયકની બુદ્ધિની તેજસ્વિતા, એની દલીલ કરવાની શક્તિ, એની શુદ્ધ વિચારસરણી, એની એક-ધારી નીતિ એ સઘળાંએ વિનાયકને ધીમે ધીમે ઘણો મહત્ત્વનો હોદ્દો અપાવ્યો હતો. અને હવે તો મનમોહન પણ પિતાને પગલે અત્યંત શક્તિશાળી જીવનનો પાયો નાખી રહ્યો હતો!

જે દિવસે મનમોહન ઈંગ્લેન્ડ જવા ઉપડયો ત્યારે કેટલો આનંદ આનંદ ત્યાં વ્યાપી ગયો હતો. મિત્રો ખુશખુશાલ હતા. સગાંવહાલાં આવ્યાં હતાં. સ્વજનો હાર તોરા પહેરાવવા ભેગા થયા હતા. મનમોહનનો ચહેરો તો તે દિવસે કેવળ ઉગતા પ્રભાત સાથે સરખાવાય એટલો ખુશનુમા હતો. એની સાથે ભવિષ્યમાં જોડાવાની જેની શકયતા ગણાતી હતી તે છોકરી અંજની પણ આજ તો ત્યાં આવી હતી. મનમોહન ને અંજની કેટલીવાર સુધી પોતાના ખંડમાં બેઠાં હતાં! છેવટે વિનાયક પોતે જ જઈને... 'ગૃહસ્થો!...' એવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનોદાત્મક વાક્ય સાથે તેમને સમયનું જ્ઞાન આપી આવ્યા ને બન્ને બહાર આવ્યાં ત્યારે વાતાવરણ આખું આનંદની હેલીમાં રમતું હતું!

હું પણ એ વખતે ત્યાં ગયો હતો. એક સ્થળે બેસીને બધું જોતો હતો. એટલી ધમાલમાં છતાં વિનાયક મારી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મારે ખભે હાથ લગાવીને 'અરે શંકર! તું ક્યારે આવ્યો? અને આંહીં કેમ બેઠો છે? આમ ચાલ, હું તને એક નવી ઓળખાણ કરાવું!' એમ કહીને મને હેતથી આગળ ખેંચી સૌની વચ્ચે ઊભો રાખી, 'આ અમારા બાલ મિત્ર શંકર!' એમ કહીને સૌની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. હું તો મનમોહનનો ચહેરો જોઈ જ રહ્યો. ખરેખર, એની ફોઈબામાં કવિનો આત્મા હોવો જોઈએ. આ મનમોહન સાચા અર્થમાં મનમોહન હતો! તે દિવસે મેં અંજનીને પણ દૂરથી ઓળખી. મનમોહન પછી ઈંગ્લૅન્ડ ગયો. ત્યાંથી એના કાગળ આવતા. જ્યારે જ્યારે હું વિનાયકને ત્યાં આવતો ત્યારે એ આખી ટપાલ મારી પાસે મૂકી દેતો. હું પણ એ વાંચીને છક્ક થઈ જતો. મનમોહનનો અપૂર્વ વિજય ત્યાં પણ થઈ રહ્યો હતો.

[૩]

એક વખતની વાત છે, મનમોહન અડવાડિયામાં પાછો ફરવાનો હતો. મને વિનાયકે ખાસ એટલા માટે તેડાવ્યો હતો. હું એના મકાન પાસે દરવાજા પાસે ઊભો હતો. ત્યાં તારનો પટાવાળો આવ્યો: 'સાહેબ!' તેણે મને જોઈને જ કહ્યું. હું આવું જાઉં એટલે એ મને ઓળખે ખરો. 'આ જરાક અંદર લઈ જશો?' તેણે મારા સામું એક પીળું પતાકડું ધર્યું.

મનમોહનનો આવવા વિષેનો તાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન કરીને મેં તાર હાથમાં લીધો ને હું ઉપર ગયો.

ઉપરના ખંડમાં વિનાયક બેઠો, પોતાનું કામ કરી રહ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લક્ષ્મી !' તેણે મને જોતાં જ કામ કરવા વાળીને બૂમ પાડી: 'એક ચાનો પ્યાલો લાવ. ને જો, ભાઈ આજકાલમાં આવી ચઢશે, ખંડ તૈયાર કરી નાખ્યો ?'

'હા સા'બ !'

'હા સા'બ નહિ, જે ચીજ ભાઈ જ્યાં રાખતો હતો, તે ચીજ ત્યાં જ હોવી જોઇએ.'

'હા સા'બ ! એ જ પ્રમાણે ગોઠવ્યું છે ને ! પથારી, ટેબલ, પુસ્તક, ભાઈને બહુ ગમે છે તે, બાઇસા'બની છબી પણ મેં ગોતી કાઢી છે. ભાઇ પથારીમાં સૂએ તો બરાબર સામે દેખાય તેમ મૂકી છે ને !'

'ઠીક સારું, ચા લાવ તો !'

લક્ષ્મી ચા લેવા ગઈ ને મારા મનમાં કોણ જાણે ક્યાંથીએ એક ધ્રાસકો પડયો 'આ મારા હાથમાં છે તે... હશે તો સારા સમાચાર નાં ?'

મને પટાવાળાની ઉતાવળ ને એનો ચહેરો જરાક શંકા કરાવી ગયો.

મેં કહ્યું: 'આ તાર પટાવાળો આપી ગયો, તે પણ એનો જ હશે.'

'એ જ હશે...' વિનાયકે હાથ લાંબો કરીને તાર લીધો. ફોડયો, ને, તેના ઉપર નજર કરી ગયો. પણ એનો ચહેરો જોતાં હું ધ્રૂજી ઊઠયો. એના ઉપરથી નૂર ઊડી જતું જણાયું. મને લાગ્યું કે વિનાયક હમણાં પડી જશે. પણ તે તરત જ શાંતિ રાખવા મથતો જણાયો: 'તાર છે શંકર ! મારે તરત નીકળવું જોઈએ. ભાઇ મુંબઈમાં તાવના ઝપાટામાં આવ્યો લાગે છે !' તેણે ઊભા થઈને ફોન હાથમાં લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાર પડ્યો હતો તે મેં લીધો. ને મારા પણ હોશકોશ ઊડી ગયા. જેને માટે આજકાલ આવવાની રાહ જોવાતી હતી તે મનમોહનની ઘણી સખ્ત માંદગીના સમાચાર એમાં હતા.

[૪]

આથમતી સંધ્યા સમયે પચીસેક દિવસ પછી એ ઘેર હું આવ્યો ત્યારે ત્યાંની ભેદી નાખે એવી શાંતિ જોઇને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. દરવાજા પાસે એક માણસ બેઠો હતો. તેણે ઈશારતથી જ સાહેબ અંદર હોવાની વાત કહી દીધી. હું અંદર ગયો. સીડીનું દરેક પગથીયું પણ જાણે આ ઘરનો શોક જાણતું હોય તેવું મૂંગું જણાયું! મને બહુ જ દુઃખ થયું. પણ ઉપર ગયા વિના છૂટકો ન હતો. વિનાયકે એક વખત મને કહેલી વાત યાદ આવી. પોતાના કુટુંબમાં લાંબી આયુષમર્યાદાઓ હતી એમ એણે મને કહ્યું હતું. આજે વિનાયકને શું થતું હશે એની કેવળ કલ્પના પણ ત્રજાવે તેવી હતી. હું અંદરના ખંડમાં ગયો. ત્યાં વિનાયક સામે જ બેઠેલો નજરે પડ્યો. એનો ચહેરો લેવાઈ ગયો હતો. પણ મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઓછી ખિન્નતા ત્યાં જોઈને મને કાંઇક દમ લેવાની તક મળી. હું ધીમે પગલે તેની પાસે ગયો અને ખુરશી ઉપર બેઠો. વિનાયકે મારી સામે જોયું. પણ એ કાંઇ બોલ્યો નહિ: 'તમે પહોંચી તો ગયા હતા કાં?'

વિનાયકે બોલ્યા વિના જ માથું ધુણાવ્યું: પછી ધીમેથી કહ્યું: 'હું બાર કલાક મોડો પડ્યો!'

'અ...રે! રામ! મળી શકાયું હોત!'

વિનાયકની આંખમાં આંસુ ઉભરાતાં હતાં. પણ એણે એ ઘણી મહેનતે ખાળી રાખ્યાં હતાં. એ ઉઠ્યો. પાસેની બારી ઉઘાડી. થોડો પ્રકાશ અંદર આવ્યો. એટલામાં પેલી બાઇ ધીમે પગલે અંદર આવી:

'સા'બ! ભાઈ આવી ગયા છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું એબાકળો થઈને ચમકી ગયો. તરત જ મને ભાન થયું કે ક્યાંક વિનાયકનું ખસી ગયું હોય નહિ. પણ વિનાયક શાંત ધીમે પગલે મારી તરફ આવ્યો. પહેલાં જેમ મૂકતો હતો તેમ મારા ખભા ઉપર હાથ મૂકી રહ્યો. મને એનાથી ઘણું આશ્વાસન મળી ગયું. એટલી એક નાની ક્રિયા પ્રતીતિ કરાવતી હતી કે વિનાયક હજી વિનાયક છે. તેણે મારા ખભા ઉપર હાથ મૂકીને ધીમેથી કહ્યું: 'શંકર! તે દિવસની વાત સાંભરે છે?'

હું તેની સામે જોઇ રહ્યો: 'કઈ?'

'પેલી વાર્તાના અંત વાળી...મને આજ લાગે છે વાર્તાકારે ઠીક અંત મૂક્યો હતો. આપણે એ વાર્તાકારની લાગણી વિવશતા ગણી કાઢી હતી. પણ એણે જીવન સહી લેવાના અનેક માર્ગમાં આ પણ એક માર્ગ છે એમ કહેવા ધાર્યું હતું. તે દિવસની વાત સાંભરે છે? ચાલ તો મારી સાથે... '

મેં ડોકું ધૂણાવીને હા પાડી. પણ એનો પુરો મર્મ પકડાયો ન હતો. વિનાયક આગળ ચાલ્યો. હું એની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. આંખમાંથી આંસુ ખાળતી લક્ષ્મી પાછળ આવી રહી હતી: વિનાયક બોલતો હતો: 'મારો નિયમ હતો શંકર! અગિયાર વાગે ઓફીસે જતા પહેલાં હું... મળવા આવતો...' એનો કંઠ લથડાતો જણાયો. મેં તરત જવાબ વાળ્યો: 'હા હા, કહેવા જતો, કે હું જાઉં છું!' મનમોહનને, એમ હું બોલી શક્યો નહિ.

'હા. ત્યારે તું એ જાણે છે. મારો ઓફીસે જવાનો વખત થયો છે, એટલે લક્ષ્મી મને કહી ગઈ!

મારું હૃદય હૃદયમાં બેસી ગયું. હા! ત્યારે વિનાયકને પણ આ મનમોહનના મૃત્યુએ કલ્પનાના આધારે, જીવન સહન કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો હતો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે મનમોહનના ખંડ પાસે આવી ગયા હતા. અંદર મેં દૃષ્ટિ કરી. દરેક વસ્તુ મનમોહન ત્યાં બેઠો હોય તેમ ગોઠવાયેલી પડી હતી. સામે ટેબલ ઉપર ચોપડીઓ હતી. છબીઓ ટીંગાતી હતી. મનમોહનનો કોટ પણ ત્યાં હતો. ટોપી હતી. એની લાકડી નજરે ચડે તેમ ઊભી પડી હતી.

'મનમોહન ! હું પાંચે આવીશ હો...' વિનયક બહાર ઊભો રહીને જ બોલ્યો. અને પછી કાંઈ ન હોય તેમ, હમેશ જતો હતો એ જ પ્રમાણે, ધીમે શાંત પગલે, એ ઓફીસે જવા નીકળ્યો. પણ એનો એ કરૂણ શાંત, ઈશ્વરી ચરણે મૂકાતો હોય તેવો શબ્દ સાંભળતાં, મને લાગ્યું કે મારા પગ હમણાં ભાંગી પડશે ! લક્ષ્મી તો આંખે હાથ દઈને ત્યાં રડતી રડતી ઊભી રહી ગઈ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાલજી ભુવનેશ્વર

લાલજી ભુવનેશ્વરનું વય વર્ષ ચાલીસનું, બેઠી દડી, ગોળ મોં, શરીર ભરાઉ, રંગે અબનુસનું લાકડું જોઈ લ્યો–આફ્રિકાના સીદીઓનું માન મૂકાવે તેવું. અભ્યાસ સંસ્કૃતમાં ભાંડારકર ભાગ બીજાના છત્રીશ પાઠ. ગુજરાતી આઠ પુરી. રેખાગણિત અને અક્ષરગણિતમાં ફીટ. અંકગણિત એનું જ. પાકા નામામાં ગમે તેને પાણી ભરાવે. કવિતા ઘણીખરી મોઢે–પોતે પણ કવિતા કરે. વાચનના શોખીન. વાર્તાઓ ખાસ વાંચે. નાયક–નાયિકાની ચતુરાઇવાળી વાર્તાના વધુ શોખીન. શામળકવિના ભક્ત, પ્રેમાનંદનો અભ્યાસ, દયારામના પ્રશંસક. ગુજરાતી સાહિત્યના રસિયા જીવ. લાલજી ભુવનેશ્વર, નાનકડા કસ્બાતી ગામ વડીવેગડીના એક અણમોલ છાના રત્ન હતા. એમના લેખો 'क' સંજ્ઞાથી 'પરિમલ'માં આવતા. 'અસ્થાયી'ના નામથી એ 'સુધા'માં લખતા. 'સ્થાનભ્રષ્ટ'નાં તખલ્લુસથી 'વિદ્યાવિવેચકમાં' વારંવાર દેખાવ દેતા. 'स' તખલ્લુસથી કવિતા લખતા. ન [સંસ્કૃત લિપિમાં] તખલ્લુસથી નર્મહાસ્ય આપતા. 'અશ્મન' નામથી શું લખતા એ કોઇને ખબર પડી ન હતી, પણ કાંઈક એ નામથી પણ લખતા ખરા. કોઈ વિષય એવો નહિ, જે એમને માટે હસ્તામલક ન હોય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વડીવેગડીમાં, આ પ્રમાણે આ કવિ, વિવેચક, વાર્તાલેખક, હાસ્યરસ લેખક, ઇતિહાસજ્ઞ, શાસ્ત્રજ્ઞ, રસજ્ઞ, પ્રાજ્ઞ, અનભિજ્ઞ ને વિશેષજ્ઞ, ક્યાંથી આવીને બેસી ગયા, એ એક કોયડો હતો! પણ બજાર આખી વડીવેગડીની, એમને સાંજે જોવા માટે ઊભી થઈ રહેતી! ઝીણી-પાતળી ચોકડીની પાઘડી, કાળો લાંબો કોટ, હાથમાં રૂપાની મુઠની અબનુસની કાળી લાકડી, પીળી કોરનું પાનીમાં ભટકાતું આવે ને સાહેબ પોતાનાં પુના-લેધર સ્લીપરથી વારંવાર ખસેડતા આવે એવું, પાકું છપ્પનઈંચિયું ઝીણું ધોતિયું, મોંમાં પાન, કપાળે ત્રણ રેખા, એક હાથમાં પુસ્તક, ઘણુંખરું વેદાંતનું-એવા એવા ઠાઠમાઠમાં વડીવેગડીના આ નવા આવનાર આસિસ્ટંટ નંબર વન, ફરવા નીકળતા ત્યારે સૌને લાગતું કે આ સૃષ્ટિમાં આ જીવડો ક્યાંકથી ભૂલો પડ્યો જણાય છે! બાકી એમનું સ્થાન નાટકકંપનીના મેનેજર થવાનું ક્યાંક એમની રાહ જોતું બેઠું હશે!

ગમે તેમ, પણ વડીવેગડીનાં અહોભાગ્ય કે આવા રસિક ને રસજ્ઞ જીવનાં ત્યાં પગલાં થયાં!

ને એ અહોભાગ્યની જાણે ભરતી ચડવાની હોય તેમ, પંદર દિવસ પછી જ, ગામની ધર્મશાળામાં 'હિન્દહિતશોધકવર્ધક' નામની એક નાટકકંપની પણ અચાનક આવી ચડી એમાં છ 'એક્ટર' હતા. ત્રણ ન-એક્ટર હતા, અને બે ત્રણ બૈરાં હતાં વળી એમાં રસોયો, નોકર, મેનેજર, આસિ. મેનેજર; રાત્રિમેનેજર, એમ કરીને બીજા પણ ચાર-પાંચની ભરતી હતી.

રસિયા લાલજીભાઈએ તો આ નાટક કંપનીનું નામ સાંભળ્યું ને કાખમાં લખાણ લઈને ત્યાં આંટા મારવાનં શરુ કરી દીધું! કોઈને ખબર ન હતી, પણ લાલજી ભુવનેશ્વરે તેર નાટક લખી રાખ્યાં હતાં. એ ભજવવાવાળા કોઈનિ કોઈ આવવાના હતા. વડીવેગડીમાં આ આવ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ જ કદાચ એ કામ ઉપાડી શકે એમ ધારીને એમણે ત્યાં ધીમે ધીમે ઓળખાણ સાધી.

[૨]

લાલજી ભુવનેશ્વરનું વય વર્ષ ચાલીસનું. પણ દેખાવ પાંત્રીસ નો—ને એ કહેતા સત્તાવીશ. આટલી નાની વયે હજી કોઈ ભુવનમોહિનીની સંપ્રાપ્તિ થઈ ન હતી. એને માટે કારણ તો કાંઈક હશે જ, પણ લાલજી ભુવનેશ્વરનો સંસ્કૃત સ્વભાવ એને માટે કાંઈક જવાબદાર હતો એમ કેટલાક અસંસ્કૃતજનો કહેતા. એક વખતની વાત છે. લાલજી ભુવનેશ્વરનું કોઈ લખાણ ક્યાંક પ્રગટ થયેલું, ત્યાં જ એક એમના જેવાં કોઈ રસિકાનું લખાણ પણ છપાયલું. લખાણમૈત્રી એ પણ આ જમાનાનાની એક ખાસિયત છે—એટલે પેલાં દેવી એમને મળવા આવ્યાં. તે વખતે કેમ વાત થઈ, એ લાલજી ભુવનેશ્વરના પરમમિત્ર જગન્નાથજી યાદદસ્ત ઉપરથી, ઘણી વખત આમ કહેતા.

'દેવી ત્યાં બેઠાં ન બેઠાં અને અને લાલજી ભુવનેશ્વર બોલ્યા : 'કાંઈ પેય લેશો કે ખાદ્ય ચાલશે? લેહ્ય નથી એમ નહિ, પણ સમય મધ્યાહ્નવર્તિ સુર્યચક્રનો હે.ઈ, પેય અતીવ યોગ્ય, એથી આ પૃચ્છા. ઇચ્છાવર્તી પ્રત્યુત્તર પાઠવી શકો છો.'

પેલાં બિચારાં દેવીશ્રી તો આ સંસ્કૃતરમ્યપદાવલિથી એટલાં વ્યાકુળ થઇ ગયાં કે જલદી ભાગી જવાની પેરવીમાં પડયાં. પણ એમને ખબર નહિ, માત્ર અતિથિ જ ગુંદરીયા હોય છે એમ કાંઇ નથી—કોઈક વખત યજમાન પણ ગુંદર ચોટાડીને બેઠા હોય છે! જ્યાં ઊભા રહો ત્યાં જ કહેશે: 'આ મારું છેલ્લું છે—છોકરું નહિ, લખાણ. 'પ્રસંગ એવો છે...' એમ કહી મધુર કંઠાવલિથી એક ખંડકાવ્ય કે અગેય કાવ્ય ઉપાડે કે તમે ઘણા ઉતાવળા થાવ, પણ એ ઉતાવળા ન થાય! પોણો કલાક ઘડિયાળને અટકાવો તો આરો આવે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે એમ આ દેવીશ્રી ઘણાં ઉડવાની ઉતાવળ કરે, પણ લાલજી ભુવનેશ્વરનાં નાટક ખુટે ત્યારે નાં? વળી એ માનતા કે પ્રવેશબદ્ધ ભજવી શકાય તેવાં નાટક એ પોતે જ લખી જાણે છે. અને એ સિદ્ધ કરવા માટે એ વાંચતી વખતે પોતે જ થોડું ભજવી પણ લેતા!

એટલે દેવીશ્રીને સજા તો સ્થિર બેસવાની, પોણા બે કલાકની થઈ, એમાંથી દસ મિનિટ પેય લીપ્ટનની બાદ થાય તે માફ! ને પછી એ ભાગવાની તૈયારી કરતાં હતાં, ત્યાં જ લાલજી ભુવનેશ્વર બોલ્યા: 'અરસિકેષુ રસાભિનિવેદન' એવું તો નથી થયું ને?'

'અરે હોય કાંઈ!' પેલાં બેન બિચારાં વિવેક કરવા ગયાં, 'મને તો કાવ્યમાં ને નાટકમાં ઘણો રસ પડે છે!'

'એ તો હું તમારી નાસિકાગ્રથી જ સમજી ગયો હતો!'

નાકના ટેરવા ઉપરથી રસિકતા મપાય છે, એ બિચારાં દેવીશ્રીને ખબર નહિ એટલે એ જરાક પૂછવા ગયાં: 'નાસિકાગ્રથી?...'

'ખબર નથી લાગતી તમને' લાલજી ભુવનેશ્વર બોલ્યા: 'પણ એનું નામ જ 'નૈસર્ગિકી સુરભિણઃ' કસ્તુરીમૃગ ક્યારે જાણે છે, મારી પાસે કસ્તુરી છે–રૂપસુંદરી ક્યારે જાણે છે, મારી નાસિકાગ્રે રૂપ રેલ રહ્યાં છે?'

પેલી દેવીશ્રી તો બિચારી શરમાઇ ગઈ. એક તો આ અબતુસી રંગ અને એમાં પાછી આ ભાષા!

પણ લાલજી ભુવનેશ્વર જેનું નામ, એ બામ મળવા આવેલાં ને છોડે કે?

'પ્રણયવાન છો કે પ્રણયમાર્ગે છો? આ લજ્જારેખાથી તો આકૃતિ વધુ રમ્યતરા થાય છે!'

દેવીશ્રીએ ઉતાવળે બે હાથ જોડીને પ્રણામ કર્યાં, ને ચાલતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પકડી. પણ લાલજી ભુવનેશ્વર તો એમની સાથે ચાલ્યા !

જગન્નાથજી કહેતા કે પછી શું થયું એ તો એમને ખબર નથી, પ. ત્યાર પછી લાલજી ભુવનેશ્વરને ત્યાં દેવીશ્રી કોઈ દિ ઝળક્યાં નથી.

[૩]

એટલે લાલજી ભુવનેશ્વર પોતાને સત્તાવીસના ગણાવતા એ ભલે, પણ ખરી રીતે ચાલીસની વયે હજી એમને પ્રણયનો પત્તો લાગ્યો ન હતો ! કાંટા તો પાર વિનાના લાગ્યા હતા, પણ પોતે કોઇને માટે કાંટા બન્યા ન હતા—એ દુઃખ હતું. એમાં એમના અબનુસી રંગનો પ્રતાપ પણ જેવો તેવો ન હતો. પણ જગન્નાથજી, એમના દિલોજાન ટીખળી દોસ્ત, એ ધીમે ધીમે લાલજી ભુવનેશ્વરને સમજાવી શક્યા હતા, કે એમનો આ કૃષ્ણ—રંગ જ, ક્યારેક કોઈ રાધાના દિલમાં તોફાન મચાવી જવાનો છે !

લાલજી ભુવનેશ્વર એ સાંભળીને હસતા અને કહેતા : 'જગન્નાથજી ! તમારી રસિકતા રસગંગાધર સમજે એવી છે હો ! તમે બરાબર સમજ્યા છો. મને એમ જ લાગે છે. આ અતીવ શ્યામપણામાં કાંઈક શુભ લાંછન જણાય છે !'

'શુભ લાંછન જ ! ચોક્કસ એ જ !' જગન્નાથજી જેનું નામ, કુદરતે જેના સ્વભાવમાં, શબ્દમાં, ને શરીરમાં ત્રણે જગ્યાએ ટીખળ વેરેલી, એ કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપવામાં મોળા પડે ? તરત બોલે 'મને તો લાલજીભાઇ !' પેલું યાદ આવે છે. રાધા તું ગોરી ગોરી... !'

'આ હા હા !' કહેતા લાલજી ભુવનેશ્વર હસી પડતા.

આ નાટક કંપની આવી, અને લાલજીભાઈ ત્યાં રસિકતા વેરતા જાય છે, એ જગન્નાથજીને ખબર પડી, એટલે એને મન તો જાણે એ રાઘવલ્લાહુ મળ્યા. એ સમજી ગયા કે વર્ષોસુધી જુનો નહિ પડે એવો રસકિસ્સો—કિસ્સાએ લાલ—હવે પ્રાપ્ત થાય તેમ છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જગન્નાથજીઓ ભાગ્યે જ એટલા હોય છે, એમની તો મંડળી જ હોય. આ જગન્નાથજીની પણ મંડળી હતી. તેમાં એવા જ બીજા ભાઈઓ હતા. ભવાનીપ્રસાદ જીભાઈ, એચર મહારાજ ને એકટાંગ વીરેશ્વર. આ બધાની સાથે જગન્નાથજી મળે એટલે સમજી લેવું કે હવે આખું પડ અધર રાખશે!

જગન્નાથજી, લાલજીભુવનેશ્વરનો દિલોજાન દોસ્ત. જગન્નાથજી સમજે કે ન સમજે એ વાત જુદી. પણ જેવું લાલજી વાકય બોલે ત્યાં જ જગન્નાથજી 'ઓહો હો! ભાઈ! આ તો હદ...' કહેતો ક ને ઊભો થઈ જાય!

દુનિયામાં માણસને ઘડયા પહેલાં ઈશ્વરે અહમ્‌ને ઘડેલો. ને પછી એને કહેલું કે 'જા અલ્યા! માણસ મારા જેવો છે, એને ગધેડા જેવો બનાવી દે!' એ અહમ્‌ને લીધે માણસની અક્કલ બુઠ્ઠી થઇ ગઈ છે, સુશાસનને બદલે કાયદો પેસે છે ને એને આંડિયું ગધેડું બનાવી દે છે, એવું જ તો. માણસમાં અહમ્ પેઠો ને પોતાની વાત સાંભળતાં એ તરત ગધેડો બની જવા માંડયો! ભલભલા આમાં ગોથાં ખાધા કરે તો લાલજી ભુવનેશ્વર કઇ વાડીના મૂળા? ટીખળી જગન્નાથજી 'આ હા હા' કરે, અને લાલજી સમજે કે કાં એ શેક્સપીઅર હોવો જોઈએ—નહિતર બાયરન તો ખરો ને ખરો! એટલે જગન્નાથજીનો આ 'આ હા હા કાબુ' લાલજીભાઈ ઉપર જાદુઈ લાકડી જેવો. એટલે એ એની પાસે ઘણી વખત અંતર ખોલે. નહિતર તો પોતે અબનુસી છે એ ખ્યાલે લઘુગ્રંથી પીડિતદશાને લીધે સામા પાસે મૌન રાખવાને પણ ટેવાયેલા. જગન્નાથજીને એમણે નાટકની વાત કરી. ને એમાં એ પણ કહ્યું કે એમાંથી એક તો આ નાટક ઉપર લટ્ટુ થઈ લાગે છે!

'લલિતા!' જગન્નાથજીએ તરત ફેંકયું. એણે સાંભળ્યું હતું કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાટક કંપનીની આ એકટ્રેસ જરાક રસનું ધોયું જણાય છે, એટલે અનુમાને ફેંકયું.

'હાં, એ જ! તમને કેમ ખબર પડી?' લાલજી બોલતાં મલકી ગયો. પણ ટીખળી જગન્નાથજી, એનાથી કોઇ ક્રિયા અછતી નહિ તો! એ સમજી ગયો કે ભાઈ પેલા કાલિદાસના શ્લોકની દશામાં જણાય છે. 'કામી સ્વતાં પશ્યતિ.' એમણે વધારે છૂટથી હાંકયું: 'તમે છુપાવો, પણ સુરજ કાંઈ છાબડે ઢાંકયા રહ્યા છે? લલિતાબાઇ નાટક ઉપર તો લટ્ટુ છે—પણ નાટક લખનાર ઉપર તો લટુડી છે. તમે ભલેને અમને ખબર ન આપો!' થઈ રહ્યું. લાલજી ભુવનેશ્વરે તે દિવસે જાત પ્રગટ કરી દીધી. જગન્નાથજીને કામ મળ્યું. એને એટલું જ કામ હતું. દુનિયામાં આ દસમા ટીખળરસને હસ્યાંતર્ગત ગણવામાં તો રસશાસ્ત્રીઓએ ગોથું જ ખાધું છે. ટીખળરસ તો સ્વતંત્ર છે, ને કેવળ બાપકમાઇવાળા મૂર્ખાઓના મનોકાશની વાટિકા-માં થતું એ એક અપૂર્વ પુષ્પ છે! બાપકમાઈવાળાઓના આકાશમાં બીજાં ઘણાં ફૂલ છે—પણ આવું એકે નહિ! જગન્નાથજીને બાપકમા-ઇના પચાસેક હજાર મળેલા, મકાન હતું. પણ ટીખળમાં એ બૈરાં ખોયાં હતાં. એક હાથ ખોયો હતો. વધારે ખોવાની હવે તૈયારી ન હતી, એટલે જાતે એકલા નોંધપાત્ર રહ્યા હતા! આ દસમો ટીખળરસ એમના જીવનમાં હોય નહિ ને એ જીવે નહિ એવું થઈ પડયું હતું! એમણે આ લાલજી ભુવનેશ્વરની હવે 'આદિ, મધ્ય ને અંત તહાં જે નામ રહ્યું છે' એ અંતર્લિપિકા શોધી કાઢી હતી. કામ આગળ ધપાવવા માટે એમનો સાડાત્રણ ડાહ્યાઓનો દરબાર ભરાયો.

[૪]

દરબારમાં નક્કી થયું કે આપણે જ પ્રેમપત્રો શરૂ કરો! પછી જગન્નાથજીએ ડાબા હાથે અક્ષર લખ્યા ને એક પ્રેમપત્ર પાડ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રા. રા. શ્રી. ન ઉપર. ઠે. વડીવેગડીના લાલજી ભુવનેશ્વરને ત્યાં!

એ કાગળ મળ્યો તે દિવસે લાલજી ભુવનેશ્વરે અચ્છેરીયા ત્રણ ચડાવ્યા. ચડાવીને બપોરે પાન ખાતાં હીંચકે બેઠા'તા, ત્યાં જગન્નાથજી આવ્યા! લાલજીનું મોં મરક મરક થતું જોયું–ને ટીખળી જગન્નાથજી પામી ગયો, કે ભાઇને કાગળ તો આપણો મળ્યો લાગે છે!

એ બેઠો ન બેઠો ત્યાં જ લાલજી ભુવનેશ્વર બોલ્યો: 'જગન્નાથજી! એક ભારે થઈ છે! સાળું હું તો મુંઝાણો છું. હા પાડું છું તો ઉપાધિ ચોટે–ના પાડું છું તો મન ના પાડે છે!'

'એમ કરોને સા'બ! હા ને ના બે'ય રાખોને!'

'અરે! પણ સાંભળ તો ખરો!'

જગન્નાથજીએ તો બધું સાંભળ્યું જ હતું. મોટેથી કહ્યું: 'શું વાત છે?'

'વાત એવી છે, તે દિવસે તેં કહ્યું હતું ના...!'

'શું?' જગન્નાથ અજાણ્યો થઈ ગયો.

'કેમ વળી પેલું...લલિતાબાઈવાળું!'

'અરે હા...'

'આ એનો જ છે લ્યો...' લાલજી ભુવનેશ્વરે કાગળ કાઢ્યો ને સામે ધર્યો. જગન્નાથે તો પોતે જ લખ્યો'તો, એટલે શું છે એની એને તો ખબર હતી. છતાં વાંચ્યો. વાંચીને બોલ્યો:

'આમાં–આ સ્વયંવરી કિસ્સામાં તમે ઉછળીને 'ના' પાડશો એમ? અરે જાવ રે મારા સા'બ! તમારી રસિકતા ઉપર મુગ્ધ થનારને તમે જ છેહ દેશો?' લાલજીને ઠપકો આપતો હોય તેમ એ બોલ્યો.

'છેહ દેવાની વાત નથી, પણ જગન્નાથ! આ વાત જરાક ધ્યાન રાખવા જેવી! આપણી ફેડફજેતી થાય!'

'અલ્યા, સામેથી વાત કરવા લલિતાબાઈ પોતે આવે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો'ય ?'

અંતે જગન્નાથ ટીખળીએ સ્થાન સમય અને પ્રણયસંકેત ત્રણે સૂચવ્યાં. પ્રણય સંકેત કહ્યો કે તમારે પેલી ગજલ ગાતી જવી :

'રહી ગઈ વસ્લની આશા
સનમ પણ છેતરી ચાલી !'

ને સામેથી જવાબ માગવો.

જગન્નાથજીએ આ પ્રમાણે લાલજીભાઈને તૈયાર કર્યા. ને પોતાના ટીખળી મંડળને પણ આ ટીખળ જોવા તૈયાર કર્યું !

ટીખળીઓએ ધાર્યું હતું એમ જ થયું. જરા જરા અંધારું થયે, વડીવેગડીના એકના એક ફરવાના રસ્તા ઉપર, લાલજી ભુવનેશ્વર ઠાઠમાઠથી નીકળ્યા. સંકેત પ્રમાણે જ સમય ને સ્થળ નોંધીને નીકળ્યા હતા. આજ જરાક અત્તર પણ લગાવ્યું હતું. મોટેથી પેલી ગઝલ ઉપાડી હતી :

'રહી ગઈ વસ્લની આશા
સનમ પણ છેતરી ચાલી !'

આ પ્રમાણે લાલજી ભુવનેશ્વર ચાલ્યા ! જે સ્થાન કાગળમાં નિર્માણ થયું હતું ત્યાં પહોંચ્યા. પણ જુએ છે તો ત્યાં તો કાળો કાગડો ય મળે નહિ ! ચિંતામાં પડ્યા : શું થયું હશે ?

સ્થાન સમયમાં કાંઇ ફેર થયો ? જોવા માટે એમણે કાગળ કાઢ્યો. પણ અક્ષર શેના સુજે ?

ખાંખાંખોળા કરવા માંડયા. પ્રકાશનું કાંઈક સાધન અચાનક મળી જાય તો. પણ ત્યાં કોણે કાકાએ ટીંગાડી મૂક્યું હોય ? એમણે પોતાની યાદદસ્તને ઢંઢોળી સ્થાન ને સમય તો ચોક્કસ હતાં—તો તો જરા આઘે પાછે બેઠેલ હોય, એમ ધારીને, લાલજી ભુવનેશ્વર જરાક આગળ ગયા !

પેલા ટીખળી મંડળના ત્રણ જણા ત્યાં સડક ઉપર ઉગેલી પીપરોમાં,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ચડીને જ બેઠા હતા. લાલજીને આગળ જતા જોયા ને એ હસી પડયા! લાલજીભાઈને થોડે આઘે પૂલ ઉપર બેઠેલ જોયા. એટલે પેલાઓએ કહ્યું: 'અલ્યા! ઉપરથી આ દિવાસળીની ડબ્બી નાખીએ. તો કાગળ વાંચશે તે જોવાની મઝા આવશે!'

જગન્નાથજીએ ઉપરથી દિવાસળીની પેટી ત્યાં દેખાય તેમ, રસ્તા વચ્ચે નાખી!

થોડીવાર પછી લાલજી ભુવનેશ્વર પાછા ફર્યા. આ વખતે તો એમણે મોટેથી ગઝલ લલકારવી શરૂ કરી દીધી હતી!

પણ અચાનક એમનો પગ થંભી ગયો. તેમણે પેલી દિવાસળીની ડબ્બી દીઠી ને ઝડપથી એ ઉપાડી લીધી. પછી આસપાસથી થોડાંક પાંદડાં કરગઠીયાં ભેગાં કર્યાં. ઝાડના પાછળના ભાગનો આશરો લીધો. અને તાપણું કરીને કાગળ કાઢીને બરાબર વાંચવા માંડયો! મોટેથી વાંચવા માંડયો! 'પ્રિય, પ્રિયતમ, પ્રિયતમ! નમસ્તે આ સ્વપ્નસુંદરીના સ્વીકારીને, સદ્ય સત્વર સદ્ભાવ ધરીને...'

પણુ એમનો એ મોટેથી બોલાતો મોહક પદ્ય–લય અચાનક અધુરો રહી ગયો. પડખેથી પાછળની વાડીમાંથી ખંપાળી લઈને એક કો'ક મજુર જેવો દોડતો આવતો હતો: 'રાંડના!...તંઈ કાલે, શેઢે ઓળા તું જ પાડી ગયો લાગે છે! મારો બેટો! આજ પકડાણો જાતો. રોજ રોજ ઝીંઝરાં ઉપાડે છે!'

લાલજી ભુવનેશ્વર કાંઈ સમજ્યા નહિ. એ તો મુંજાઈ ગયા કે આ બધું શું છે? પણ પેલાએ તો આવતાં વેંત ખંપાળી ઉપાડીને એના માથામાં દેવાનું કર્યું, 'બાપનો માલ છે કાં?' મોટેથી એણે ત્રાડ પાડી.

લાલજી ભુવનેશ્વરને બીક લાગી કે વખતે આ પેલા પોતાના કાગળ વિષે વાત કરતો હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ છે શું એ વાત તો કર કાગળ શું મેં પહેલો લખ્યો હતો?'

પેલો એની આ વાતમાં તો કાંઈ સમજ્યો જ નહિ. એ તેર આગળ ધસ્યોઃ 'હા, હા, ગગા, હવે તું તારે આડુંઅવળું ભૂંકયા કર! પણ હમણાં પુલેસને...'

એટલામાં તો રસ્તા ઉપર ભોં ભોં થયું. આ ભોં ભોં થયું ને મામલો આવું રૂપ પકડી રહ્યો છે એ જોઈને જગન્નાથજી ને એના મિત્રો તો ઝાડ ઉપર બેઠાબેઠા એવા મડદા જેવા થઈ ગયા, એમને હવે જા જાળવવાની આકરી થઇ પડી. એમણે રસ્તા ઉપર નજર કરી ને મોં ઉપરથી નુર ઉડી ગયું. ભોં ભોં પણ, કોઇ રસ્તે પોલીસ અમલદાર જતો હશે, તેની જ નીકળી પડી! મોટેથી 'પુલેસ' એમ બોલાયલા શબ્દે, એનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું ને ત્યાં તાપણું જોઈને, અને અવાજ થતો સાંભળીને, એ મોટર ઊભી રાખી આ તરફ આવ્યો હતો. પણ હવે તો આ કિસ્સો જગજાહેરાત કરશે તો ત્યાં સૌની રેવડી બોલાવશે એવી બીક જગન્નાથને લાગી. ભાગી જવાય તેવું પણ રહ્યું ન હતું. એમણે શ્વાસ થંભાવીને ઉપર બેઠાં બેઠાં, બધું જોવાનું હતું. જરાક હીલચાલ થાય તો બોળાના ચોર પોતે જ ઠરે! એવી, માથે અપરાધની વાત, હાથે કરીને વેરી હતી!

પેલા પોલીસ અમલદારે તો આવતાં વેંત પેલા મજૂરને પુછ્યુંઃ 'અલ્યા! શું છે?'

'અરે! સા'બ! આ ઝીંઝરાચોર માંડ આજ હાથ આવ્યો છે.!'

'પણ વાત શું છે? શું છે મી...તમે કોણ?'

'હું તો સાહેબ! આ માણસ નાહકનો ગળે પડે છે. હું તો આ કાગળ વાંચવા આંહીં તાપણું કરતો હતો, અને આ માણસ ત્યાંથી દોડયો!'

'શેનો કાગળ છે? આ કાગળ વાંચવાનું ઠેકાણું આંહીં જ કયાંથી

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમારા ભેજામાં આવ્યું ? લાવો તો શું કાગળ છે ?'

ઉપર જગન્નાથજી તો સડક થઈ ગયા. લાલજી ભુવનેશ્વર સીધ્ધા ઊભા રહ્યા. કાગળ આપી શકતા નથી. મૂકી શકતા નથી. એમના બીકણ સ્વભાવને, એકદમ તાપ સળગતો હતો તે દૃષ્ટિએ પડતાં તેમાં કાગળ નાખી દેવાનું મન થઇ આવ્યું! તેમણે કાગળ બળતામાં નાખી પણ દીધો!

'મી...' પેલા પોલીસ ઓફીસર તપી ગયા. 'તમે આંહીં ખરેખર આ ગરીબ માણસના ખેતરમાંથી—'

'અરે! પણ સા'બ! તમે મને ઓળખતા નથી...'

'કોણ છો તમે ?'

'હું...? મારું નામ લાલજી ભુવનેશ્વર...'

પણ પોલીસ ઓફીસર એમને ઓળખતો લાગ્યો નહિ. છતાં એ સમજી ગયો કે આ ખેતરમાં કોઈ ચોરી કરનારો ન હોય. એટલે એણે રોફથી જ કહ્યું: 'ઠીક જાવ હવે, પણ આવે કટાણે આ તરફ ડોકાતા નહિ!'

'અરે પણ સા'બ! ઇણે ધોળાં પેર્યાં છે એટલે...'

'હવે બેશ બેશ રેંચા! આ તારાં ત્રણ ફદિયાનાં ઝીંઝરાં ચોરશે?'

લાલજી ભુવનેશ્વર તો બે હાથ જોડીને ચાલતા જ થઈ ગયા.

પણ પોલીસ ઓફીસર પાછા ફરવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યાં એમને કાને કાંઇક ખખડાટ ઉપરથી સંભળાયો.

'અલ્યા એ રેંચા!' એણે પેલા મજુરને બૂમ પાડીને કહ્યું: 'નાખ તો તાપણામાં વધુ પાંદડાં! જો તો ઉપર કોણ બેઠું છે?'

'ત્યાં ઉપર ભોજિયો ય મળે નહિ. મારો બેટો ચોર તો ઈ ધોળાં લુગડાંવાળો જ હતો!'

એણે પાંદડાનો ઢગલો તાપણામાં નાખ્યો ને જગન્નાથજીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર બેઠાં ભગવાન શંકરને વધેરવાનાં ત્રણ નાળિએર માન્યાં, જો ભડકો ન થાય તો, પણ પાંદડાં સુક્કાં હતાં, ને મોટો ભડકો થતાં જ ઉપર બેઠેલા જગન્નાથજી નજરે પડયા !

'તારા કાકા તો આંહીં બેઠા છે, લે!' પોલીસ ઓફીસરે કહ્યું: 'અલ્યા કોણ છે? ઉપરથી નીચે આવો!'

કોણ બોલે? પણ પાંદડાં તો ઉપર હજી ખખડતાં સંભળાયાં.

'અલ્યા કોણ છે ઉપર? કે ચડાવું આને? નીચે આવો!'

જગન્નાથજીને આવ્યા વિના છૂટકો ન હતો. ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા નીચે ઉતર્યા.

ઉપરથી બહેચર મહારાજ નીચે ઊતર્યા. ભવાનીપ્રસાદ જીભાઈ આવ્યા.

પેલો ખેડુત તો આભો બનીને જોઈ જ રહ્યો. ત્યાં દોટટાંગ વીરેશ્વર આવ્યા.

'અલ્યા! આનાં ઝીંઝરાં ચોરવા આવ્યા છો નાં?' અફસરે તેમને જોતાં જ કહ્યું.

'અરે! સા'બ! અમે એવું કરીએ?'

'ત્યારે ઉપર કેમ બેઠા'તા? હવા ખાતા હશો?'

'ના સા'બ! ઉપર આ વીરેશ્વર...' જગન્નાથજી તો થોથરાવા માંડયા.

અફસરને કાંઇક સુજ્યું લાગ્યું. 'અલ્યા કેટલા દિ થ્યાં તારાં ઝીંઝરાં બગડે છે?'

'સા'બ એમ તો આઠેક દિ થયા!'

'કેટલાંક બગડયાં હશે?'

'હશે, સા'બ! મણક તો હશે!'

'ઠીક કાલે, તું ઓફીસે આવજે. તમે ચાલો, તમને મોટરમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેસારું !' તેમણે જગન્નાથજીને કહ્યું

'અરે ! પણ સા'બ ! અમારા મોં સામું તો જુઓ !'

પોલીસ ઓફીસરે જગન્નાથના મોં પાસે મોં આણ્યું. એ મોં તરફ તાકી રહ્યો; 'જોયું–બહુ સરસ છે. હવે ... ચાલો. મોટરની સહેલ કરાવું !'

'તું જા અત્યા પછી મળજે કાલે...' કણબીને એણે કહ્યું.

'ગૃહસ્થો ! જાણે તમે આ, કે બીજી ગમે તે, પણ ચોરી કરવા નીકળ્યા છો !'

'અરે, પણ સા'બ...'

'મારે સા'બનું કામ નથી. જુઓ, આપણે શામમાં છીએ. જોખમ ઓછું કરો ... જે હોય તે કાઢો. કેટલા છે ?'

ત્રણે જણા પોતપોતાનાં ખીસાં તપાસવા મંડયા. જગન્નાથજી પાસે એક સોની નોટ રહી ગયેલી. પાકીટમાં એને દેખતાં એનો જીવ કપાઈ ગયો. પણ ચોરદૃષ્ટિથી પેલા અફસરે જોઇ લેતાં હવે કાઢયે જ છૂટકો હતો.

વીરેશ્વર એકટાંગ, બહેચર મહારાજ, ભવાનીપ્રસાદ જીભાઇ એમનાં પણ ખીસ્સાં ખાલી થવા માંડ્યાં.

ખીસ્સાં ખાલી કરાવ્યા પછી એમને મોટરમાં કોણ બેસારે ? માંડ માંડ છૂટકારાનો દમ લેતા બધા ય મધરાતે રીબાતા કૂટાતા અથડાતા ઘેર પહોંચ્યા ! પણ ચોરની મા કોઠીમાં મોં નાખીને રૂએ એના જેવો કિસ્સો થઇ ગયો હતો ! એટલે બોલ્યા ચાલ્યા વિના ઘર ભેગા જ થઈ ગયા !

બીજે દિવસ સવારમાં જ લાલજી ભુવનેશ્વરને પોતાને ત્યાં આવતા જોઈને જગન્નાથજી આભા બની ગયા ! કોઇ દિવસ નહિ ને આજ આ લપ આંહીં અત્યારમાં કયાંથી ? એમનો એમનામાંથી ટીખળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શોધવાનો આનંદ હવે ઉડી ગયો હતો !

આજ હવે એ લપ રૂપ જણાવા લાગ્યા હતા !

પણ લાલજી ત્યાં આવ્યો. થોડીવાર બારણે ઊભો રહ્યો. પછી મોટેથી હસી પડયોઃ 'કાલ તો જગન્નાથજી કાંઈ માથે થઈ છે !'

પણ એટલામાં એક ખાખી ડ્રેસવાળાને ત્યાંથી નીકળતો જોઈને જગન્નાથજીએ બારણું જ દઈ દીધું !

*

લાલજીએ ઘણી લાકડી બે ત્રણ વાર ઠબકારી-પણ કોણ જવાબ દે ?

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ

'આવો ભભુતગરજી! તમારી પાસેથી મારે એક વાત જાણવાની છે!' 'હા, બોલેને બાપ! જણાવવા જેવી હશે તો જણાવીશ. બાકી તો જોગનાં ને નદીનાં મૂળ જોવાય નહિ! એમ શાસ્તરમાં કહ્યું છે. ને તમે તો શાસ્તરના જાણકાર છો. એ તો જ્યાં વહે ત્યાં નિર્મળ!'

ગામડું સાવ ભુખડીબારશ હતું. મહેનત કરી કરીને હું થાક્યો પણ માંડ ઓગણીશ છોકરા આવતા થયા હતા. તે પણ ખરી રીતે નામ લખવાના. એમાંથી ભણે એવા તો ત્રણ પણ મળે નહિ. આજ ગોખાતા ગોખાવીને તૈયાર કરાવું, કાલ પૂછું એટલે બાઘાની જેમ સામા ઊભા રહે! કાંઈ બોલે કે કાંઈ કારવે! એમને સમજણ પડે નહિ કે આ શું કરવા ભણાવે છે! મને સમજણ પડે નહિ કે આ કેમ ભણતા નથી! અને વસ્તી પણ ત્યાં કોઇ ઉજળિયાત કોમની મળે જ નહિ. બધાં પાણખાણીયાં. સવારમાં પાંચ વાગે પાણખાણમાં પહોંચી જાય. ને ક્યારેક તો મહિનો બે મહિના ઘેર જ આવે નહિ. ખાવું પીવું નાવું ફરવું હરવું બધું ય પાણખાણમાં. બપોરે બૈરું ભાત પહોંચાડી આવે એટલે થયું. એમાં કોઈ ઘેર તો હોય નહિ, એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ એમનાં છોકરાં, ગામના ગવેડાં ભેગા કરીને એમને તગડવાનું કામ કરે. અને એમાં ગામનાં કૂતરાં ભેળાં દોડે !

ગોકીરો તો એવો થાય કે જાણે ધાડપાડુ આવ્યા ! એટલે એ ગામમાં ભલે ગમે એટલી મહેનત કરો, કોઈને વિદ્યા ચડે એવું મળે જ નહિ ને ! હા, જો એટલું બોલો કે, ચાલો આજે આપણે પાણખાણ જોવા જઈએ, તો તમારો બોલ નીકળતા પહેલાં તો આખું લશ્કર નિશાળમાંથી બહાર નીકળી ગયું હોય ! એવું એ ગામ !

ત્યાં બીજો કોઇ આસિસ્ટંટ પણ મળે નહિ. હું ગામમાં નવો સવો, બેસવાનાં મથક જ ત્રણ; એક ચોરો, એક ગામ બહાર શંકરનું દહેરું અને એક પડખે નાનકડી સારી વાડી હતી ત્યાં જવું હોય તો. બાકી ગામને ફરતો આંટો મારો તો અઢી મિનિટમાં પાછા ઘર ભેગા થઈ જાવ; એટલી એની લંબાઈ પહોળાઈ. પછી આમલી નીચે ખાટલો ઢાળીને દુર્ગાદાસની વાતો વાંચો તો ભલે બાકી કોઇ તમને બોલાવે ને કારવે !

મને લાગવા માંડ્યું કે આ ગામડામાં કાં તો, હું દસ પંદર વર્ષનો વૃદ્ધ, થોડા મહિનામાં જ થઈ જવાનો ! અરે ! વેપારીની એક દુકાન પણ એવી સારી નહિ કે તમે ત્યાં બેસીને બેઘડી સોપારી ખાવ ! ગામમાં પસાયતા અઢી. અઢી એટલા માટે કહું છું કે એક તો ઘણું ખરું માંદો રહેતો. ને બે હતા તે દિવસે તો છાણાંવાળીની પાછળ શીમમાં રખડતા ને રાતે ચોરે ચોપટ માંડતા ! એક રીતે ગામડું ન ધણિયાતા ઢોર જેવું હતું !

આ ગામમાં હું ક્યાં ભટકાણો એમ તો મનમાં થાય, પણ નભાવ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય ન હતો.

નવરાનાં ઓસડ બે. કાં ચોપાટ ને કાં વાર્તા. ચોપાટ મને આવડે તો ખરી, એમ તો ભલે ને આખી બાજી છેવટે હારી બેસું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ગાંડી કાંકરી કર્યા વિના કોઈ બાજી જ હું ખેલું નહિ ને! પણ આંહીં તો જેની સાથે ચોપાટ માંડી શકાય એવો પણ કોઈ મળે નહિ! એટલે છેવટે મેં વાર્તાનો આધાર લીધો. એ માળી ઠીક, કોઈ દી એનો થાક લાગે નહિ, કોઇ દી તમને થાક આપે નહિ! ને જ્યારે જુઓ ત્યારે હાજર! વાર્તાઓની ચોપડીઓ ગોતી કાઢી ને મંદિરના બાવાજી વાતોડિયા હતા, ત્યાં દોસ્તી બાંધી.

બાવાજી અલકમલકની હાંકે. બધી યે ગપ પણ વચ્ચે શંકા નાખીને જો વિઘ્ન ન કરો તો બાવાજી વાતો એવી માંડે કે તમે અરેબિયન નાઇટ્સ, પણ ભૂલી જાવ!

એવામાં મને એક દિવસ થયું કે બાવાજીની વાતો તો ઠીક, પણ બાવાની પોતાની વાત જાણવા જેવી હશે. એ જો કઢાવી હોય તો એમાં કાંઈકને કાંઈક નવું મળે. એટલે એક દિવસ મોડી રાતે એક પછી એક બધા ઊભા થઈ ગયા પણ તે દિવસે હું બેઠો રહ્યો. બાવાજી પણ મુંગા મુંગા ચલમ ફૂંકી રહ્યા હતા.

'ક્યું માસ્ટર સા'બ! આજ કુછ રોટી બોટી નહિ પકાના હય?'

'આજ તો શનિવાર છે, ભભુતગરજી! કાલે રજા છે એટલે નિરાંત છે. એક ટાણું છે!

'તો કુછ પરસાદી લીજીયે!' કહીને બાવાજી તલનો એક લાડવો લઇ આવ્યા.

તલનો લાડવો એણે મારી પાસે મૂક્યો. પાણીનું પવાલું પણ મૂક્યું અને પાછા પોતે ચલમમાં પડી ગયા.

મેં અચાનક જ કહ્યું: 'ભભુતગરજી! આજ તો મારે તમારી પાસેથી એક વાત જાણવી છે!'

ભભુતગરજીનો જવાબ ઉપર કહ્યો તે આવ્યો. નદીનાં મૂળ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને જોગીનાં મૂળ જોવાય નહિ! આમ બોલીને પછી પોતે મારી સામે જોઇ રહ્યા.

મને થયું કે માણસ કોઈક વખત તો પોતાની વાત કહેવા તલસતો હોય છે. માત્ર એ કઢાવવાની કળ જોઇએ. ભભુતગર કહેશે તો એની વાત આજે વાત કહેશે. અને નહિતર એ કોઇ દિવસ નહિ કહે. મેં કહ્યું: 'ભભુતગરજી! આ ગામ સાવ રેઢિયાર છે. આંહીં કોઇ ધણીધોરી છે નહિ. આપણે બે જણા છીએ, તો દિવસ કપાઇ જાય છે. ભલા, એક બીજાના હેતુ મિતર થયા છીએ તો એમાં વધારો કરીએ! બાકી આંહીં કોઈ માણસ છે?'

'આંહી તો કુછ નથી, માસ્તર સા'બ! આંહીં આ ગામ ભુખડીબારશ છે. કેવળ પાણખાણો ઊભી છે!'

'હું એમ કહું છું કે હું તો કર્યો નોકરીઆત. આજ આંહીં તો બે વરસે વળી કોણ જાણે કયાં? સુખે દુઃખે હું આંહી બે વરસ કાઢી નાખીશ. પણ તમે કોઈ ઠેકાણે નહિ ને આંહીં કયાં આવીને પડયા? આંહીં કાંઈ આકર્ષણ થાય તેવું તો છે નહિ!'

ભભુતગરે કપાળ તરફ હાથ ધર્યો: 'માસ્ટરસા'બ! આમાં માનો છો?'

'માનું તો છું!'

'ન માનતા હો તો માનતા થાવ તેવી વાત છે!'

મને થયું છેવટે બાવાજી ખીલે તેમ લાગે છે. પણ અઘટિત ઉતાવળ કરવા જતાં વખતે મૂળગી વાત જ ઢંકાઇ જાય એટલે હું મુંગો મુંગો ધરતી તરફ જોઈ રહ્યો.

[૨]

'માસ્ટરસા'બ!' ભભુતગર ચલમ એક તરફ મૂકી દેતાં બોલ્યો: 'યે શરીર–વર્ણોત્તમ બમ્મન કા હે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ તો લાગે જ છે' મેં ચારે તરફ નજર ફેરવતાં કહ્યું. ભભુતગરે કરેણ તુળશી ગલગોટા રોપીને સ્થળને સુંદર ને સ્વચ્છ બનાવ્યું હતું. 'તે વિના આટલી સ્વચ્છતા ન હોય મહારાજજી!'

ભભુતગરને એ ઠીક લાગ્યું. તે આગળ બોલ્યોઃ

'આ દેહ બ્રહ્મણનો હતો માસ્તરસા'બ! પણ કરમે આ લખ્યું હશે તે કોણ ટાળી શકે? દેહ વટલાવ્યો. અને એક કામો કર્યો તેને પરિણામે આ રાખ ચોપડી!'

હું સાંભળી રહ્યો. ભભુતગર આગળ વધ્યો.

'એ વખતે મારી જુવાની. આજ તો એ વાતને પણ ત્રીશ પાંત્રીશ વર્ષ થઇ ગયાં. પણ હું તે વખત અઢારનો હઇશ. માબાપ પહેલેથી સ્વર્ગે સીધાવી ગયેલાં. ભાઈભાંડુ કોઈ મળે નહિ. પણ ગોરપદું આખા ગામનું મારે ત્યાં. ઘી લોટ ગોળ ઢગલા આવે. હું એકલો કેટલુંક ખાઉં? શરીર તો ધૂમાડે જાય. પણ ઘરમાં બૈરું કોઇ મળે નહિં.

'મહેનત ઘણી કરું પણ અમારી નાતમાં કયાંય કહેતાં કયાંય પત્તો ખાય નહિ. ત્રણેક પેઢી ઉપર અમારા કોક દાદાએ નાતનો કાંઈક વહેવાર તોડયો હશે, ત્યારથી આખી નાતમાં અમારા નામ ઉપર મીંડું મૂકાઇ ગયેલું!

'મહેનત ઘણી કરી, પણ કોઇ જડે જ નહિ ને! નાતનો ધારો અતૂટ રહ્યો! એટલે પછી છેવટે ન છૂટકે એક બૈરું પારકી નાતમાંથી લાવ્યો.

'હતી તો એ પણ બ્રાહ્મણી, પણ બીજી જાતની. પણ રૂપનો કટકો. જરાક ભાષા જાડી—પણ મને થયું કે એ તો સાવ ગામડાનું હોય એટલે એમ થાય!

'મેં તો મારા રાઘવા કાકાનો એટલો ઉપકાર માન્યો કે ન પૂછો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત ! એણે ઘરરખુ બાઇ ગોતી દીધી હતી ને તે પણ પાછી સોંઘામાં. મેં રાઘવા કાકાને ત્રણસો રૂપિયા એમની મહેનતના પણ આપ્યા !

'ત્રણેક વરસ અમારો સંસાર સુખથી ચાલ્યો. એક બીજાની સાથે મન ભળી ગયાં. શું એ બાઈની રીતભાત હતી ! કોઈ દિ કોઇ વાતની ના નહિ. તમે કહો કે દિવસ તો દિવસ. રાત કહો તો રાત. એવી પ્રેમાળ શાંત હૈયારખી.

'પણ અમારો સંસાર એક દિવસ અચાનક કડડભૂસ નીચે જઈ પડયો !'

ભભુતગર બોલતાં જરા થોભી ગયો. તેણે કાન સરવા કીધા. એને લાગ્યું કે કાંઈક ખખડાટ થયો ! 'મીઠીબાઇ હશે !' તે બોલ્યો. મીઠાબાઈ એની ચાર પાંચ ગાયોને સાચવતી ને છાણ વાસીદું કરી જતી એ મને ખબર હતી પણ અત્યારે એ રહેતી હોય એની મને નવાઇ લાગી. પણ પછી કાંઇ ખખડાટ થયો નહિ, એટલે થોડીવાર પછી એણે વાત ઉપાડી.

'એક દિવસ અરધી રાતે મારા ઘરનું બારણું અચાનક ખખડયું. ઉઠીને જોઉં છું તો રાઘવાકાકા પોતે ત્યાં ઊભા હતા તે બેબાકળા જેવા દેખાતા હતા. એના મોં ઉપરથી નૂર ઉડી ગયું હતુ.

'મને નવાઈ લાગી. કાકાને અત્યારે આ શું થયું હશે ?

'ત્યાં તો એણે મારો હાથ દબાવ્યો. બહુ ધીમેથી પૂછયુંઃ "તારી વહુ જાગે છે કેશવા ?"

"ના. કેમ ? એ તો સૂતી છે !" મેં કહ્યું.

"જરાક બહાર આવ તો, કામ છે !" તેમણે કહ્યું.

'હું નવાઈ પામતો ફળીમાં ગયો. તેમણે થોડીવાર મારી સામું જોયું. પછી બહુ ધીમેથી બોલ્યા : "આપણી સાતપેઢી નરકમાં જાય એવી વાત થઈ છે !

૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેશવા! ભારે થઈ છે! આજ હું શહેરમાં સાંભળીને આવ્યો!'

'કાકા! શું સાંભળીને આવ્યા છો? શેની વાત છે.'

'આ તારી વહુ... તારી વહુ જાગતી તો નથી નાં?'

'ના ના. એતો ભર ઊંઘમાં પડી છે!'

'ત્યારે મેં સાંભળ્યું. ખાત્રી પણ કરી. તારી વહુ કેશવા! ઢેઢડી છે!'

'હેં! કાકા! હોય નહિ! કોઈએ અદેખાઈના માર્યા હાંક્યું લાગે છે!'

'હાંક્યું કોઈએ નથી દીકરા! મેં ખાત્રી કરી–શહેરમાં વાત સાંભળી! ખાત્રી કરી. તારું તો ઠીક, પણ મારા સાતે સાત છોકરા હવે રખડયા. તારું ઘર બાંધવા જતાં હું મરી ગયો. તે ય વાત છાની રહે તેમ હોત, તો તો ઠીક, પણ આ તો એવું થયું છે કે આવતી કાલે કુલેસ આવીને આંહીં ઉભી રે' તેમ છે. આ રાંડની ઝીંભો મૂકીને આવી છે. એ સાંભળ્યું ને હું દોડતો આવ્યો છું. હું ય આંધળો બન્યો. તું ય આંધળો થયો. આપણને ફસાવ્યા વશરામ ગોરે. હશે, થવાનું થઈ ગયું. પણ હવે શું કરવું છે બોલ?'

'હવે બીજું શું થાય કાકા? આમ તો કોઈ દી કોઈને ખબર પડત નહિ!'

'એ તો હું ય જાણું છું. પણ આ તો ઢેઢ ફજેતો થાશે. ને મારે ઘેર તો તાળું જ દેવાઈ જાશે. નાત આખી જાણે છે કે તારું ઘર મેં બંધાવ્યું છે. એનો એના મનમાં કાંઈ જેવો તેવો દખવોખો નથી. એટલે મારા છોકરાને હવે કન્યા મળે કે કારવે! એટલે મારે ઘેર તાળું દેવાઈ ગયું એમ સમજને! ભારે થઈ છે કેશવા! આખો મલક આ વાત જાણશે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ હવે—અત્યારે બીજું શું થાય કાકા? કહેતા હો તો હું ભાગી જાઉં! બીજું શું થાય?'

'અરે બધું ય થાય–મારાભાઈ! ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત: તારામાં હરમત જોઈએ ગાંડા!' કાકાએ આકળા થઈને કહ્યું.

કાકાની મુખમુદ્રા જોતાં હું ધ્રૂજી ઊઠ્યો. એટલામાં તો તેમણે બે હાથ ભેગા કરીને મારું ગળું દાબ્યું. 'આવડે તો આટલી વાર! અત્યારે કોણ કાકો જાણવા બેઠો છે? નહિતર થાશે ભારે!'

'અરે પણ કાકા!' હું ધ્રૂજી ઉઠ્યોઃ 'હું હમણાં જ ભાગી નીકળું! એને ય ભેગી લઉં!'

કાકા ક્રૂર રીતે હસ્યાઃ 'પુલેસ ગગલી હશે? આવતી કાલે પકડી પાડશે કેશવા! ને ફજેતના ફાળકા થાશે. ધરમ જાશે. નાત જાશે. મારે ઘેર તો નિર્વંશિયાનું તાળું લટકશે!'

'પણ તંઇ?'

'તંઈ શું? રાંડની જાણતી જાય! મેં કહ્યું તે.

ઠેકાણે પાડી નાંખીએ. અત્યારે જ. ભલે ઊંઘતી જ રહે! તું આંહી ઊભો રે.'

મારો રોમ રોમ ખડો થઈ ગયો. અરર! મનમાં અરેરાટી થઈ ગઈ.

પણ હજી હું કાંઈ બોલું તે પહેલાં તો કાકો અંદર જ દોડયા ગયા! એમને આ કામની નવાઇ ન હતી. નહિ નહિ તો પાંચ દસ વાતો એમના નામ ઉપર ઊભી હતી. બધી જ આવી!

હું તેમની પાછળ ધસ્યો, પણ એટલીવારમાં તો કમાડ બસાઇ ગયું. હતું. હું અવશ જેવો થઈને ત્યાં સૂનમૂન ઉભો રહ્યો. થોડીવાર પછી એ બહાર નીકળ્યા ત્યારે તેમણે ખભે પછેડીનું મોટું પોટલું નાખ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ બહાર નીકળી ગયા ને થોડીવારમાં અદશ્ય થઈ ગયા. એ તૈયારી કરીને જ આવ્યા હતા. એના ગોઠિયા આ વાતમાં કાંઇ ઓછા ન હતા. હું બેબાકળો જેવો અંદર દોડયો. પણ ત્યાં ઘરમાં કોઈ હતું જ નહિ!

'એમને એમ ઘર રાખીને હું ગાંડાની જેમ કાકાની પાછળ દોડ્યો ગયો.

'પણુ રાઘવા કાકાનો પત્તો જ લાગ્યો નહિ. હું થોડીવાર રખડીને પાછો ફરવા જતો હતો ત્યાં કાકા રસ્તામાં ભેટી ગયા.

'ગોત્યા કરે મારા બેટા! આંહીં હતી જ કોના ઘરમાં? એ તો ભાગી ગઈ! મારા સાત છોકરાનો જન્મારો બગાડી નાખત કેશવા! આ તો રાંડ કજાતની નીકળી!

'અને પછી તરત કાકા પણ અદશ્ય થઈ ગયા.

'પણ મારા મનની ભડકનો પાર ન હતો. એક બાઈનું જીવન કારણ વિનાનું કાકાએ હણી નાખ્યું એ જોઇને હું તો ધ્રૂજી ગયો હતો! અરર! મારા મનમાં એવી અરેરાટી છૂટી હતી કે કાંઇ કહેવાની વાત નહિ. જેની સાથે ત્રણ ત્રણ વરસ સુખમાં ગાળ્યાં હતાં તેને એક જ ઘડીમાં નિષ્ઠુર રીતે મારી નાખી! અરર!

'પછી તે રાતે મારો પગ ઘર તરફ વળ્યો જ નહિ. મન ધ્રૂજતું હતું. હૃદયમાં ફફડાટ હતો. કોઇની સામે જોવાની જાણે તેમાં તાકાત જ ન હતી!

'મેં તે રાતે જ ઘર છોડી દીધું. છોડયું તે છોડયું!

'ચપટી રાખે પછી મને કયાંય ઓળખાવા દીધો નહિ! ને ન ઓળખાવા માટે રાખ રાખવી જ પડી. રાખનો એકનો જ આધાર હતો, એટલે પછી એ હમેશ માટે સાથે રહી ગઈ. પણ માસ્ટર સા'બ! એ વાત જ્યારે જ્યારે હું સંભારું છું ત્યારે ત્યારે હજી આજ પણ મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિંદર આવતી નથી!

'પણ તમે બોલો આમાં મારો કાંઇ વાંક હતો?

'ને છતાં સપડાઉં તો હું સપડાઉં એવું હતું! કાકાએ કહેલું હજી પણ મને યાદ છે 'ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ'

ભભુતગરની વાત સાંભળીને હું તો સડક જ થઇ ગયો.

'પણ પછી કેશવા કાકા'નું શું થયું? કાંઈ ખબર?'

'કેશવા કાકાનું? એમણે સંસાર ચલાવ્યો. એના પાંચ છોકરા પરણી ગયા–મારા પછી ગોરપદું એને મળ્યું એટલે એ જામી ગયા, એમનો સંસાર ચાલતો રહ્યો. હમણાંની કાંઈ ખબર નથી!'

ભભુતગર બોલીને શાંત થઈ ગયો. હું પણ મૂંગો બની ગયો. મોડેથી ઘેર જવા ફર્યો ત્યારે પણ એ કેશવો કાકો મારી નજરે તરી રહ્યો હતો!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન રંગ

પંદર મિનિટમાં વાર્તા કહેવી એમાં એક પ્રકારની કલા ચોક્કસ રહેલી છે; પણ પંદર મિનીટમાં વાર્તા કહ્યા છતાં વાર્તા ન કહેવી, એમાં વળી વધારે મોટી કલા રહેલી છે. એટલે આજે હું વાર્તા નહિ કહું: છતાં એ કહી નથી એમ કોઈ કહી નહિ શકે. " જેણે વાર્તા કહી નથી, એણે વાર્તા કહી છે ને જેણે વાર્તા કહી છે. તેણે વાર્તા કહી નથી." એવો આ અભિનવ પ્રકાર પણ ગણી શકાય.

એવું છે કે કોઈકના જીવનરંગનું એક જ પૃષ્ટ હજાર વાર્તાના કરતાં હજારગણું વધારે કીમતી હોય છે; તો બીજા કોઈકના જીવનની હજારો વાતોમાં એક પૃષ્ટની પણ કીમ્મત હોતી નથી. કોઇકનું એવું એક જ જીવનપૃષ્ટ આંહી રજુ થાય છે. એટલે મેં કહ્યું કે વખતે એમાં એક વાર્તા જડે પણ ખરી ! અને વળી એકને બદલે અનેક પણ મળે ! પછી જેને જે વાંચવી હોય તે વાંચી લ્યે !

કેટલાંક માણસોનાં જીવન અનેક રંગમાં રંગાયેલાં હોય છે. બધા જ રંગ ઇંદ્રધનુ જેવા મનોહારી, પણ ક્ષણિક. કેટલાંક જીવન અસરંગી હોય છે; કેટલાંક વિવિધરંગી. ત્રિરંગી, દોરંગી અને રંગીભંગી એવાં જીવન પણ હાલતાં ને ચાલતાં ભેટી જાય છે ! આજે નવલશા હીરજી થઇને ફરતા હોય–કાલે કોઇક ધર્મશાળાનો અંધારો ખૂણો શોધતા હોય !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈક વિરલાનું જીવન જ એકરંગી હોય છે. જે રંગમાં એ શરૂ થાય છે એ જ રંગની ભભકભરેલી સુગંધમાં એ વિલીન થઈ જાય છે. પછી એ કેવો, કેટલો ને કયો રંગ હતો એની છણાવટ, એ તો દુનિયાના અતિડાહ્યાઓની એક પ્રકારની ચોવટ કહી શકાય!

જીવનરંગની ખૂબી જાણનારાઓ જાણે છે કે સૌથી કીમતીમાં કીમતી રંગ એ તો હૃદયનો રંગ છે! કોઇ રંગ એની તોલે ન આવે!

પેલા એક વિદેશી ચિત્રકારની વાત આવે છે. પોતાના ચિત્રમાં એ એક એવા લાલ કસુંબલ રંગની ચટકી મૂકી દેતો કે દુનિયા આખી મુગ્ધ થઈને એ કસુંબલ ચટકીને જોઈજ રહેતી. એવો રંગ એ ક્યાંથી લાવે છે એની સૌ તપાસ કરવા મંડયા. પણ જીવનનો જે ખરો રંગ છે–દુનિયાને કોઈ દિવસ એનો પત્તો લાગ્યો છે ખરો કે આનો લાગે? આ વાતનો ભેદ કોઇને કોઈ દિવસ મળ્યો નહિ.

ચિત્રકાર જ્યારે મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એનું રહસ્ય અચાનક મળી આવ્યું. એના હૃદયમાં જડેલું, આ લાલ કસુંબલ ચટકીનું એક ગુપ્ત સ્થાન ત્યારે નજરે પડયું! સૌને એ વખતે ખબર પડી કે પેલી લાલ કસુંબલ રંગની ચટકી મેળવવા આ પાગલ ચિતારો પોતાની પીંછી આમાં બોળતો હશે! ત્યારે હૃદયનો રંગ એવો છે. એવા એક રંગની આ વાત છે.

[૨]

ભગવતી નર્મદાને, સેંકડો ને હજારો નાનાં નાનાં ઝરણાંમાં વિશીર્ણ થઈ જતી, જ્યાં કવિ કાલીદાસે કલ્પી છે, ત્યાં, વિંધ્યપર્વતને ચરણે, નાની નાની અનેક ડુંગરમાળાઓની વચ્ચે, અત્યંત નાજુક ને સુંદર, છત્રીઘાટની એક દેરી આવી રહી છે. એ ત્યાં એવી રીતે બેઠી છે કે જાણે કોઈકના હૃદયની આંખ, કુદરતની આ સુંદરતા નીહાળવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે થંભી ગઈ હોય!

એક વખત અમે એ જગ્યાએથી નીકળ્યા. ચારે તરફની ડુંગરમાળાઓ વચ્ચે બેઠેલું આ રૂપ જોઈને પળભર અમે અમારો ટપો ત્યાં થંભાવી દીધો. અને ટેકરીની ટોચે બેઠેલા એ મંદિર તરફ જોઈ જ રહ્યા! ખરેખર કોઈક મહાન શિલ્પીએ ચારે તરફની સુંદરતાને પણ સુંદરતા આપી શકે તેવી રીતે એની આ સ્થાનપસંદગી કરી હતી! ટેકરીની ટોચે એક નાની પણ મનોહારી દેરી! અને ચારે તરફ વિસ્તીર્ણ નાની ડુંગર માળાઓ! એ નાનકડી દેરીની શોભા એમાં કુંદન જડયા રત્ન જેવી જણાતી હતી!

અમે ટપાવાળાને પૂછ્યું: 'આ શાની દેરી છે? કોણે બંધાવી છે? લાગે છે બહુ જ સુંદર!'

'એ તો પીસનહારીનું મંદિર છે, સાહેબ!' ટપાવાળાએ જવાબ દીધો.

'પીસનહારીનું મંદિર? એ વળી શું છે?'

'પીસનહારી એટલે દળણાં દળનારી. એની એક વાત છે, સાહેબ!'

અમને નવાઈ લાગી. અમે તો કોઇ અદ્દભુત શિલ્પીની નૈસર્ગિક કૃતિ એને કલ્પી હતી!

'કઠિયારાની એક ગરીબ બાઈ હતી' એટલામાં ટપાવાળાએ કહ્યું: 'એણે આ બંધાવ્યું છે સાહેબ! એક ગરીબ બાઈએ.' એને પણ આ ગરીબ બાઇ માટે માન લાગ્યું. તેને વાત આગળ કહેવામાં રસ પડતો જણાયો:

'એ હમેશાં આંહીં લાકડાં વીણવા આવે. આસપાસ ફરીને પોતાની ભારી તૈયાર કરે. શહેરમાં જઇને ભારી વેચે. એ ગરીબ બાઈ એ રીતે પોતાનું ગુજરાન ચલાવે. નાનું છોકરું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેગું આણ્યું હોય તો એની ઝોળી કોઈ વૃક્ષની ડાળે બાંધે ને ફરે. એક વખત એ પ્રમાણે આંહીં એ લાકડાં વીણવા આવેલી. પોતાને સામે દેખાય તેવી રીતે નાનકડા છોકરાની ઝોળી બાંધી એને થોડીવાર હીંચકાવ્યો. છોકરો ઊંઘી ગયો. એટલે પોતે લાકડાં વીણવા ગઇ.

'પણ થોડી વાર પછી લાકડાં વીણીને પાછી ફરી ને જુએ છે તો છોકરાને કોઈ જંગલી જાનવર આવીને પીંખી ગયેલું ! છોકરું મૃત્યુ પામ્યું ! કઠિયારાની બૈરી તો એ જોઇને પાગલ જેવી થઈ ગઈ. એકનો એક, મોટી ઉમરે માંડ આવેલો દીકરો પોતે ખોઈ બેઠી. એનો કારી ઘા એને લાગી ગયો ! એ બિચારી એકલી નિરાધાર થઈ ગઈ. એને જીવનમાં બીજું કોઈ હતું નહિ. થોડા વખત પહેલાં જ એણે ધણી પણ ખોયો હતો. ખોઇમાં બાળકને પાછળ લટકાવીને જે રસ્તે એ હજારો વાતો કરતી ચાલી આવતી, એ રસ્તે એકલું ચાલતાં એને જાણે હવે આખું જંગલ ખાવા દોડતું હોય તેવું લાગે ! પણ એની પાસે એવો બીજો તો કોઇ ઉદ્યોગ હતો નહિ. એટલે એ દળણાં દળી દળીને પોતાનું જીવન વીતાવવા લાગી. જંગલ એણે છોડી દીધું. છોકરા વિનાનું જંગલ એને ભડકે બળતું લાગ્યું.

'પણ પછી એક દિવસ એને પોતાનો છોકરો સાંભરી આવ્યો. જે ડુંગરાઓમાં પોતે લાકડાં વીણવા આવતી એ ડુંગરાઓમાં એ પાછી આવી. જે ઝાડની ડાળે છોકરાની ઝોળી લટકાવતી, એ ઝાડને શોધતી શોધતી એ ત્યાં આવી !

'પણ ત્યાં જુએ છે તો એનું ઝાડ જ મળે નહિ ! ત્યાં તો એક નાની સરખી આરસની સુંદર છત્રી ઊભી થઈ ગઇ હતી. છત્રીની આસ-પાસ નાનકડા ફૂલછોડ શોભી રહ્યા હતા. નાનાં નાનાં ફૂલવૃક્ષોથી એટલી જમીનને જાણે કોઈએ રૂપભરેલી રીતે મઢી લીધી હતી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'દળણાં દળનારી તો ત્યાં થંભી ગઇ. સુંદર છત્રી નીચે આછી દરિયારેત પાથરેલી હતી. એ ઘડી બેસવાનું મન થાય એવું એક નાનું, સુંદર વિરામસ્થાન ત્યાં બની ગયું હતું!

'એણે ત્યાં ઊભેલા રખેવાળને પૂછ્યું: "આ આંહીં શું કર્યું છે?" રખેવાળે કહ્યું: "રાજકુમારીબાની આ છત્રી છે. આ રસ્તે નીકળ્યાં, અને અચાનક દેહ પડી ગયો, મહારાજ સાહેબે એ યાદગીરી માટે આંહીં કરાવી છે!"

'દળણાં દળનારી ઘેર ગઈ, પણ એના મનમાં હવે ક્યાં ય આરામ નથી. એ ઊંધું ઘાલીને લોકનાં દળણાં દળ્યે રાખે છે, પણ એનું મન પેલી ડુંગરમાળાઓમાં ભટકે છે. એને પોતાના છોકરાની યાદમાં એવું એક નાનું સુંદર આરામસ્થાન ઊભું કરવાનું મન થઈ આવ્યું છે. બિચારી મનમાં ને મનમાં સંકલ્પ કરે–ને એ સંકલ્પ એના મનમાં જ મરી જાય! પણ એની લગની અખંડ બની છે. એને એના છોકરા માટે એવી એક આ છત્રી નાનકડી દેરી બંધાવવી છે! એને, દળણાં દળનારીને! ઘંટી ખેંચનારીને! પીસનહારીને! પણ સાહેબ! આરસનો પથ્થર એના હૃદયની કવિતા સમજવા ક્યાં નવરો હતો? એને તો સોનારૂપા સાટે પોતાનું જીવન વેચવાનું હતું! અને પીસનહારી પાસે સોનું કેવું? ને રૂપું પણ કેવું? દળણાં દળનારી તો એમ ને એમ દળણાં દળતાં દળતાં છેક વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચી ગઈ. એટલા સમયમાં તો એણે સેંકડો મણ દળી નાંખ્યું! પણ હજી આરસમાં કવિતા લખવાની એની અભિલાષા ફળે એવું કોઈ ચિહ્ન ક્યાં ય દેખાયું નહિ. આરસમાં એની કવિતા લખવાની રહી ગઇ તે રહી જ ગઇ!

'એક દિવસ વળી પાછી એ ડુંગરમાળાઓને જોવા ગઇ: જૂના ડુંગરા જોઇને એને અનેક નવાં સ્મરણો જાગ્યાં. પણ એના હૃદયમાં બેઠેલા પેલા નાનકડા શિશુની યાદગીરી વિના એને આ આખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુદરત રસહીન લાગી !

'એમ કરતાં કરતાં એની નજર આ સૌથી ઊંચી ટેકરી દેખાય છે ત્યાં પડી. એને થયું કે બીજું કાંઈ ન થાય તો કાંઇ નહિ, પણ રસ્તે જનાર એ ઘડી જોઇ રહે એવી એક નાની નાજુક દેરી જો ત્યાં ઊભી થાય તો એનું જીવન ધન્ય થઇ જાય !

'એ દળણાં દળનારીએ પછી આ દેરી ત્યાં કરાવી સાહેબ !— પોતાની મરણ મૂડી તમામ ખરચી નાખીને '

ટપાવાળો બોલતો બંધ થયો. તેની વાત પૂરી થઇ ને અમે ત્યાં જોઇ જ રહ્યા !

વર્ષો સુધી જેણે હૃદયનો આવો એક રંગ સાચવી રાખ્યો એના આત્માને નમ્યા વિના ત્યાંથી જવું એ અમને અબ્રહ્મણ્ય લાગવા મંડ્યું.

એટલે અમે ટપો ત્યાં જ ઊભો રખાવી દીધો, ને ધીમે ધીમે ઊગતા પ્રભાતની મધુર પવનલહરીમાં ઊંચે ચડવા માંડ્યા.

ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે જ અમને સમજાયું કે આ પીસનહારી ખરેખરી કોણ હતી ! આંહીં જો ન આવ્યા હોત તો એનો આત્માનો જે સુંદરમાં સુંદર અંશ હતો તે તો જાણવો જ રહી જાત !

પીસનહારીની આખી જીવન નવલિકા સુંદર હતી–પણ સુંદરતમ તો આ અંતભાગ હતો. એ ત્યાં ગયા વિના ન જ જણાત. એક સાદી, નાનકડી દેરી માત્ર ત્યાં હતી ! કોઈ શાસ્ત્રીય કાવ્ય ત્યાં ન હતું. પણ જાણે કે મર્મભેદી અદ્‌ભુત લોકદુહો બેઠો હતો. એ દેરીમાં જવા માટે આગળ જે એક નાનકડો ચોક હતો, એ ચોકમાં પીસનહારીની પોતાની દેહ લાંબી થઈને પ્રણામ કરતી પડી હોય તેમ ત્યાં કોતરેલી હતી ! એના દેહ ઊપર દર્શને આવનારની ચરણરજ પડે–એટલી એક જ તમન્ના આ ગરીબ, અજ્ઞાન, અકિંચન, શ્રદ્ધાભરેલ માતૃહૃદયને રહી ગઈ હતી ! ત્યાં ક્યાંય આરસની તકતી ન હતી, કોઈ લેખ ન હતો. કોઈ શ્લોક કોઈએ કોતર્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન હતો. પણ અમને લાગ્યું કે જીવનરંગથી રંગેલું હૃદયનું એક સાચું મોતી ત્યાં બેઠું હતું!

અમે ત્યાંથી પાછા ફર્યા. પણ આ ગરીબ બાઈના જીવન રંગની હવા જાણે આખા ડુંગરને અસર કરી ગઈ હોય તેમ, એ ટેકરી ને દેરી આખે રસ્તે નજર સામે તરતાં જ રહ્યાં!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમાનાઓ પહેલાં

જમાનાઓ પહેલાંની વાત નથી. મારી પોતાની જ થોડા સમય પહેલાં બનેલી વાત છે. એ વખતે હું, બેંગલોર–માઇસોરના બરાબર સો માઇલ લાંબા સુંદર વનરાજીઓની વચ્ચે ચાલ્યા જતા લાલચટક રતુંબડા ધોરી રસ્તા ઉપર, એક જંગલ વાળાની નાની સરખી વસાહતમાં નોકરી કરતો હતો. ગુજરાતીઓએ સાગરપારના દેશોને ગુજરાતનું આંગણું બનાવીને અપનાવી લીધા છે, એવી રીતે આ પરપ્રાંત વસાહતમાં, અમે થોડા ગુજરાતીઓ ત્યાં વર્ષો થયાં વસી ગયા હતા અને અમારો જંગલ વ્યવહાર ચલાવતા હતા!

બેંગલોર–માઇસોરનો એ લાલ રસ્તો એવો મોહક અને રળિયામણો છે કે જ્યારે કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે સડક ઉપર બેસીને હું તો એ રસ્તો નિહાળ્યા કરતો! એ રસ્તાને નિહાળતાં કોઇને કોઈ દિવસ થાક ચડે જ નહિ કે કંટાળો આવે નહિ. એવો રૂપભરી ભૂમિતિ રેખામાં એ વનરાજીઓની વચ્ચે ડોકાતો, સંતાતો, પ્રગટતો, અદશ્ય થતો, અદ્ભુત લાગતો, છટા ભરેલી રીતે ચાલ્યો જાય છે! છેટેથી એમ લાગે કે જાણે પાણીનો રેલો ચાલી રહ્યો છે!

દિવસે તો એ રસ્તો એક પળ પણ નવરો ન પડે. ત્યાંથી ગાડાં નીકળે. ગાડી નીકળે. 'બસો' નીકળે. મોટરો નીકળે માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નીકળે. આખો દિવસ માણસના ગુંજારવથી એ જાગતો જ હોય! પણ રાતે નવ વાગ્યા પછી ત્યાં જુઓ તો ઘોર સ્મશાન શાંતિ! અમારા જેવાના બે ચાર ટગુ ટગુ દીવા બળતા હોય કે લાકડાં જળતાં હોય—બાકી એ આખા રસ્તા ઉપર કોઈ માનવ કે કોઈ પશુ ફરકે જ નહિ. અને રસ્તાથી પચીસ પચાસ કદમ દૂર તો કાકો બેઠો જ હોય. કાકો એટલે કાકો. જંગલનો કાકો. વાઘ કે દીપડો કે ચિત્તો. ત્રણમાંથી કોઈક ત્યાં હાજર હોય જ! અને જો ભૂલેચૂકે આડો અવળો પગ દીધો તો સોએ ત્યાં પૂરાં!

૭ વાગે ત્યારે પાછો અવરજવર શરુ થાય. સૌથી પહેલાં આવે અમારો ટપૈયો. એનું નામ ચિન્ના સામી કે એવું જ કાંઈક હતું. પણ અમે એને ટપૈયા કહીને બોલાવતા—અને એણે પણ હસીને અમારો, આ એનું નામ બગાડવાનો અધિકાર, વગર ફરિયાદે સ્વીકારી લીધો હતો. કદાચ ટપૈયાના સ્વભાવમાં જ એ હતું. એણે કોઈ દિવસ જીવન સામે ફરિયાદ રજુ કરી હોય એવું મને સાંભરતું નથી! પછી તો અમે પણ એને ટપૈયાને બદલે 'સા'મી' કહીને બોલવતા થયા હતા!

પંદર વર્ષ થયાં એ બરાબર છને ટકોરે હાજર થઈ જતો. ઘડિયાળની અને સા'મીની વચ્ચે મતભેદ પડે ત્યારે ઘડિયાળ ખોટી હોય. 'સા'મી' સાચો હોય!

એ ત્યાં જ પાસેના એક જંગલ ગામડામાં રહેતો. બહુ જ ઓછા બોલો હતો. મજુરી આપો એટલે એ હાથ જોડીને ચાલતો થઈ જાય. એનો વિનોદમાં વિનોદ એક જ વિનોદ—આરામ લેવાનું મન થાય ત્યારે એ રસ્તામાં નદી ઉપર બંધાયલો એક પૂલ હતો ત્યાં જઈને બેસતો. એકાદ બીડી સીગારેટ પીતો. નદીનું ચાલ્યું જતું પાણી નિહાળી રહેતો. અને પછી પાછો આવીને પોતાના કામે લાગી જતો. બસ, આટલો જ એનો આરામ કે વિનોદ! અમને પોતાને પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવાઈ લાગતી કે આ માણુસ કેટલો અસ્પૃશ્ય છે! એના જીવનને। એક જરા જેટલો અંશ પણ આ પંદર વર્ષમાં અમારે હાથ લાગ્યો ન હતો! કોઈ કોઈ વખત એ જંગલમાં ઉંડે ઉંડે ફરવા ચાલ્યો જતો એ ખરું, અને એવે વખતે અનેક પ્રકારનાં મૂળિયાં ઉપાડી લાવતો. પછી નવરો પડે ત્યારે બેઠો બેઠો એને તપાસ્યા કરે. પણ એના આ વચિત્ર વર્તનની લેશ પણ વિશેષ માહિતી એણે કોઇને કોઇ દિવસ આપી હોય એવું પણ અમે જાણ્યું ન હતું. કોઈ પૂછે તો માત્ર જરાક હસી લેતો! બાકી શબ્દ એક બોલે-તો એ ટપેૈયો નહિ.

[૨]

એક સમયની વાત છે. કયારે ઠંડો પવન લાગ્યો ને કયાંથી લાગ્યો એનું ધ્યાન નથી રહ્યું, પણ આગલી રાતે વરસાદ પડ્યો હતો, અને એ તો પાછો નીલગિરિનો વરસાદ! ભયંકર વરસાદ! ઘેલાની પેઠે એ વરસ્યો હતો. અને ગાંડાની પેઠે એણે કડકડાટ ગડગડાટ કરીને આકાશ આખું પ્રગટ કર્યું હતું. તે દિવસે ભોગજોગે બીજાં માણુસો પણ બધાં બેંગલોર કાંઇક સીનેમા ખેલ જોવા ચાલ્યાં ગયેલાં. એટલે હું એકલો જ હતો. ને લાકડાં તો તોતીંગ ત્રણ નાખ્યાં હતા-દેવતામાં, પણ જાણે એની કાંઈ અસર જ ન હતી!

એટલે ગમે તે થાઓ-સવારે હું ઉઠ્યો તો આખું શરીર જકડાઈ ગયેલું લાગ્યું. જાણે જાદુઇ લાકડી ફરી ગઈ હોય! હાથ પગ ચાલે કે કારવે. મને બીક લાગી. અંગ ખોટું પડી ગયું કે શું? અને અરધું અંગ તો ખરેખર શૂળ ભોંકયા જેવી વેદના આપી રહ્યું હતું!

ભગવાનના દર્શનની જેમ હું ચિન્નાસામીના દર્શનની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. સામેની ઘડીયાળમાં જોયું. ૭ માં હજી એક મિનીટ બાકી હતી. બરાબર ૭ ના ટકોરા થયા-ને ચિન્નાસામીના જોડા ખખડયા!

મેં એને મારી પાસે બોલાવ્યો. એક ડોકટર બે ત્રણ માઇલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૂરના કસ્બે રહેતો હતો. એ દર રવિવારે આવતો. ને આજે હજી શનિવાર હતો. મેં ચીઠી લઈને સા'મી ને રવાના કર્યો. ને એના આવવાની રાહ જોતો ભગવાનને ભરોસે ત્યાં પડી રહ્યો! ચિન્નાસા'મી તો બિચારો ગરીબ હતો, ઘરભંગ થયા પછી ઘર માંડવાનો વિચાર સરખો એને પોસાય તેમ ન હતો-પણ મારે તો ધનના ઢગલા ઉપર બેસીને પણ,ઐચ્છિક એકલવાયું જીવન જ ગાળવાનું હતું. આંહીં આ ભયંકર એકાંતમાં કોણ લાંબો વખત સાથ આપી શકે? એટલે હું પણ એકલો જ હતો! ચા પાણી પણ ચિન્નાસા'મી પાછો આવે ત્યારે. અસહ્ય મુંજવણ અનુભવતો હું પડ્યો રહ્યો.

ડૉક્ટર આવ્યા ત્યારે મારી શંકા સાચી પડી. અંગ અરધું ખોટું નહિ-પણ ખોટા જેવું બની ગયું હતું. એમાં હવે જીવન આવતાં વખત લાગવાનો. ઈન્જેકશન, દવા, લેપ, એમ અનેક વસ્તુઓ તરત શરૂ થઇ ગઇ. શરીરને પાછું ઠેકાણે લાવવા આકાશ પાતળ એક કરવા માંડયાં.

એમાં ડૉક્ટરો પણ બદલાતા રહ્યા. એક જાય ને બીજો આવે. પણ વાત વધતી ચાલી. કોઈ દવા કામ આવતી ન હતી. એક દિવસ અચાનક મને એક વિચાર આવ્યો. આ ચિન્નાસા'મી મૂળિયાં ફેરવ્યા કરે છે એને પૂછ્યું હોય તો? મેં ચિન્નાસા'મીને બોલાવ્યો.

[3]

ચિન્નાસા'મી આવ્યો. પણ મને એક નવાઈ લાગી. એને કાંઇક કહેવું હતું પણ જાણે કે એ કહી શકતો ન હોય તેમ એના મોં ઉપર વેદના હતી. મેં એને કહ્યું: 'સા'મી! આના ઉપર કોઇ વાત તારા જાણવામાં છે? આ તો વધતું જ જાય છે!'

ચિન્નાસા'મી જરાક પાસે આવ્યો. તેના ચહેરા ઉપર અજબ જેવી પ્રસન્નતા આવેલી જોઇ મને નવાઇ લાગી! એટલી જ વારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવેલા આ ફેરફારને હું સમજી શક્યો નહિ. સા'મીએ હાથ જોડીને કહ્યું: 'મા'રાજ! મારું ગરીબનું એક મૂળિયું છે. જો ખપ લાગે તો!'

મેં એને એ લાવવા કહ્યું.

ચિન્નાસા'મી તરત અદૃશ્ય થઈ ગયો. ત્રણ દિવસ સુધી પછી એ દેખાયો જ નહિ. લાગ્યું કે કાં તો છુમંતર થઈ ગયો. એ જાણતો હતો કે હું મારું બધું ધીમે ધીમે સંકેલવા મંડ્યો છું. આઠેક દિવસ પહેલાં એણે પચાસ રૂપિયા ઉછીના લીધા હતા. એટલે એટલું તો એટલું લઈને, કાં તો હવે ભાગી ગયો, એવી શંકા પણ થઈ આવી.

પણ ચોથે દિવસે સવારે બરાબર છ વાગ્યે ચિન્નાસા'મી હાજર થઇ ગયો હતો. એના ચહેરા ઉપર અવર્ણ્ય આનંદ હતો. આંખમાં પ્રસન્નતા હતી. મોંની વાણી, હાથના નમસ્કારમાં આવીને બેસી ગઇ હતી.

આવીને એણે પોતાની પાસેથી એક વિચિત્ર જેવું કાંઈક મૂળિયું કાઢ્યું: 'આ શોધવા ગયો હતો' તેણે કહ્યું: 'ક્યારેક જ મળી જાય છે!'

'એ શું છે?' મેં પૂછ્યું.

ચિન્નાસા'મીએ કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. હું સમજી ગયો. કદાચ એની આજીવિકાનું એ સાધન હશે–એટલે એ નામ આપવા ખુશી નહિ હોય. મેં એના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો: 'જો સા'મી! આ કામ લાગે તો તારા પેલા પૈસા માફ. બીજા પણ પચાસ આપું ઉપરથી. ને જીંદગીભર તું આંહીં મજા કર. બસ? રાજી થયો હવે?'

ચિન્નાસા'મી કાંઈ બોલ્યો નહિ. એ તો ઉંધું ઘાલીને મૂળિયાને ઘસી રહ્યો હતો.

પછી એણે ધીમે ધીમે આખા શરીરે એનો લેપ કર્યો. ધાબળો ઓઢાડીને મને સૂઈ જવાનું કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોડેથી હું જાગ્યો ત્યારે એક વાતની નવાઈ લાગી. ખરેખર કાંઈક ફેરફાર હતો. વખતે મન ફેરફારે પણ એમ થયું હોય!

ચિન્નાસા'મીની આ વાત ત્રણ દિવસ સુધી ચાલી. મને પણ લાગ્યું કે કહો ન કહો, આ અણઘડ માણસ પાસે કાંઈક વસ્તુ છે. શરીરે ઘણું ઠીક જણાતું હતું. પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો.

આઠમે દિવસે આઠ આના ફેર હતો. એક મહિનામાં હું હાલતો ચાલતો થઈ ગયો.

મને હવે ચિન્નાસા'મીની ઝુંપડીએ જવાનું મન થઈ આવ્યું. એક દિવસ રજા હતી ત્યારે ગયો પણ ખરો.

[૪]

ચિન્નાસા'મી પાસેની આ વસ્તુ અદ્દ્ભુત હોય તો એક પંથ ને દો કાજ, એવી વાત બને તેમ હતું. મારા મનમાં એ વિચાર ઘોળાતો હતો. અનેકોને આ વસ્તુ આશીર્વાદ રૂપ થાય, એની શોધખોળ ચિન્નાસા'મી જ કરે, એકાદ નાનકડી દુકાન આની માંડી હોય, તો પૈસાના પણ ઢગલા થાય. હું ચિન્નાસામીની ઝુંપડીએ પહોંચ્યો ત્યારે એ ભાત રસમ્ લઇ રહ્યો હતો. થોડી વાર હું બહાર બેઠો. એ બહાર આવ્યો ત્યારે મને ત્યાં બેઠેલ જોઈને નવાઈ પામ્યો. એ એકદમ પાછો ઝુંપડીમાં ગયો. હું સમજી ગયો. 'સા'મી! કૉફી નથી પીવી હો' એણે ઢાળેલા ખાટલા ઉપર બેસતાં મેં કહ્યું.

પણ પાંચ મિનિટમાં તો એ તાજા બુંદમાંથી બનાવેલી કૉફીનું પ્યાલું લઈને હાજર થઈ ગયો. એક પિત્તળ પવાલામાંથી, બીજા પવાલામાં ઝડપથી લાંબી ધારે રેડાતી એ કૉફીની ખુશ્બો કાંઈ અજબ હતી. મને થયું કે ચિન્નાસા'મીના પ્રેમાળ હૈયામાં હું આંહી આવ્યો એનો આનંદ બેઠો છે!

મેં કૉફી લીધા પછી ધીમેથી ખીસ્સામાંથી સો રૂપિયાની નોટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાઢી. ચિન્નાસા'મી કોફીનું પ્યાલું અંદર મુકીને બહાર આવ્યો. ત્યારે તેની સામે એ ધરી: 'ચિન્નાસા'મી! લે.'

ચિન્નાસા'મી એનું પરિચિત હાસ્ય કરતો, ભડકયો હોય તેમ હાથ જોડીને પાછો હઠી ગયો; 'નાહિ સેઠજી! નાંહિ' કરતો આઘો ખસી ગયો.

મેં જાણ્યું આટલો નકારો વિવેક તો સૌ બતાવે એટલે મેં ઊભા થઈને એના હાથમાં એ મૂકવા માંડી. પણ એ તો અગ્નિ અડયો હોય તેમ વધુ આઘો ખસી ગયો.

મેં વિચાર્યું, ડૉકટરોમાં નહિ નહિ તો સાતસો આઠસો બગાડયા હશે, ત્યારે આ બિચારો તો માગતો પણ નથી. સો ને બદલે નોટો દોઢસોની–ને પછી બસોની કરી નાખી!

'ચિન્નાસા'મી! આ લ્યો, આ કાંઈ નથી, તમે આ મૂળિયાં શોધવાનું કામ કરો, તો આપણે તમારે માટે પાકું મકાન બંધાવી દેવાનું! આને શું કહે છે ચિન્નાસા'મી! આ મૂળિયાં ને?'

ચિન્નાસા'મી બે હાથ જોડીને માથું નમાવીને જમીન તરફ જ નજર રાખીને બોલ્યો: 'સેઠજી! એ વાત હવે જવા દો!'

મેં જાણ્યું કે નામ તો ધીમે ધીમે કઢાવાશે: 'સારું, પણ આ તો લ્યો! લ્યો, આ–બસો ને પેલા પચાસ તમે લીધા છે તે પાછા નથી લેવાના હો!'

ચિન્નાસા'મીએ માથું ધૂણાવ્યું, 'સેઠજી! તમારે આપવું જ હોય તો ત્રણ આના ભાતના ને બે મરચાં એટલું જ આપવાનું છે. ને મારે લેવાનું છે. આ ચીજ તો અમારે ત્યાં દોઢસો વર્ષથી છે!'

'અરે પણ કાંઇ ગાંડો થયો છે, ચિન્નાસા'મી! હું રાજી થઇને આપું છું ને. તું આનું નામ મને પછી આપજે ને–આપણે તારે માટે બેંગલોરમાં મકાન બાંધીશું ને...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચિન્નાસા'મી હવે જોરથી બોલી ઉઠયો; 'સેઠજી! હવે બોલતા નહિ. બોલતા નહિ. મા'રાજજી! આ વસ્તુ અમારા કુટુંબમાં બાપ દીકરાની પરંપરાથી ચાલતી આવે છે! દોઢસો વર્ષ થયાં. બાપ, દીકરાને એ આપતો આવે!

'હા...એમ છે?' હું નવાઈ પામ્યો.

'ત્રણ આના ભાતના ને બે મરચાં સેઠજી! આના બદલામાં તમારે મને આપવાના છે. એક દિ'નું મારું ભોજન આમાંથી મારે લેવાનું છે. એટલે હવે બીજી ત્રીજી ખોટી વાત કરીને આ અમારી વસ્તુને તમે લાંછન લગાડતા નહિ!'

'અરે પણ ચિન્નાસા'મી'.....ચિન્નાસા'મી બે હાથ જોડીને માત્ર બોલ્યા વિના નમી જ રહ્યોઃ તે ધીમેથી બોલ્યોઃ 'સેઠજી! હવે બોલતા નહિ. આ કોઇ વસ્તુ નથી. આ તો બાપ દીકરાની પરંપરામાં ચાલી આવતી હાથ સોંપણી છે! એનું કાંઈ નામ નથી. ત્રણ આનાના ભાત ને બે મરચાં સેઠજી! કાલે હું તમારે ત્યાંથી એ માગી લઇશ!'

'અરે! પણ ચિન્નાસા'મી...!'

મેં જોયું તો ત્યાં ચિન્નાસા'મી હતો જ નહિ. એ જંગલમાં અદૃશ્ય થઇ ગયો હતો. મને બહુ જ નવાઈ લાગી! હું પાછો ફર્યો. પણ મને અનેક વિચાર આવ્યા કરતા હતા. એક પળભર એના જુના વિચારને બાજુએ મૂકીને આનો વેપાર કરે તો લાખો કમાય તેમ છે—ત્યારે કયા બળ ઉપર એ આ લાભ જતો કરતો હતો? શ્રદ્ધા ઉપર? અજ્ઞાન ઉપર? વહેમ ઉપર? ભાવના ઉપર? કે કેવળ શંકા ઉપર? એમ પ્રકટ થશે તો વસ્તુ કુટુંબમાંથી ચાલી જશે, એવી શંકા ઉપર? એ ગમે તેમ હોય, પણ છેવટે તો મને એટલું જ લાગ્યું કે આ તે કેવી વિચિત્ર વાત છે!...પણ આમાં ચડે કોણ? પેલી અનામી જડી બુટ્ટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે આ રંક માનવ ?

એની આ જીવનરીતિ વૈજ્ઞાનિક કહેવાય કે અવૈજ્ઞાનિક એની મને કાંઈ ખબર પડી નહિ. એ સાંસ્કૃતિક છે કે અસાંસ્કૃતિક એનો પણ મને કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ.

આખે રસ્તે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર મેં શોધ્યો. પણ મને એ વખતે એનો પ્રત્યુત્તર મળ્યો ન હતો; અને હજી આજે પણ મળ્યો નથી.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અજ્ઞાન ચક્ર !

રાત અંધારી હતી. દૂર દૂર સુધી દૃષ્ટિ કરી, પણ આખી શીમમાં ક્યાંય એક તાપણું પણ નજરે પડ્યું નહિ.

આ તરફની આખી શીમ મારે માટે અજાણી જેવી હતી. એટલે કઈ દિશામાં હું જઈ રહ્યો છું એનું પણ કાંઈ ધ્યાન ન હતું. એમ તો હું આસપાસમાં ઠીક ઠીક રખડ્યો હતો, પણ આ તરફ આ પહેલી જ મુસાફરી.

છેવટે મેં નિર્ણય કર્યો કે સૌથી સહીસલામત રેલ્વેના પાટા. એ રસ્તે ચાલ્યા જતાં ક્યાંક તો જઈને ઉભા રહેવાય ! એટલે આડીઅવળી બધી કેડી છોડી દઈને હું રેલ્વેને પાટે ચડી ગયો

પણ રેલ્વેના પાટાના રસ્તા કેટલા ભયંકર હોય છે એ કાંઈ મારું અજાણ્યું ન હતું. આજે જેમ મોડું થઈ ગયું હતું તેમ પરગામ જતાં જ્યારે પણ મોડું થતું ત્યારે હું રેલ્વેના પાટાએ ચડી જતો. પણ ભાગ્યે જ કોઈ એવો પ્રસંગ ગયો હશે કે જ્યારે સર્પનાં દર્શન ન થયાં હોય ! એટલે મનમાં એની મોટામાં મોટી ચિંતા હતી !

અને એમાં આજે પાછી પેલી રાજુડીએ અલકમલકની આડી અવળી અનેક વાતો કરીને મારે માટે હવામાં પણ સેંકડો વાતો ભરી દીધી હતી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વાત હું તે વખતની કરું છું, જે વખતે હું રખડતા રામ જેવો એકલો હતો.

નવરો પડતો ત્યારે આસપાસના ગામડાઓમાં સહેલ સપાટા લગાવી આવતો. એમાં કોઈકનું કાંઈક તો બીજાનું બીજું એમ અરચુરણ પરચુરણ કામ પણ મળી રહેતું. મને ખબર હતી કે ગામડાના લોકને એક પૈસો રોકડો કાઢવો પડે તો આકરો લાગે, પણ તાજી તાજી કોઠીઓ ભરાણી હોય, ત્યારે બે ચાર ખોબા દાણા દેવા અઘરા ન લાગે! અને બે ચાર ખોબા દાણા આપે ત્યાં તો ખાસ્સો પાંચ શેરનો ભાર થઈ જાય. ને મારું કામ થઈ જાય!

અને એક વાતની મને ફાવટ પણ આવી ગઈ હતી. કથા વાર્તા કરવાની. એક ડોશીમા તો, મને બરાબર સાંભરે છે કે, દર રવિવારે, શામળશાની હુંડી સાંભળવા માટે મારી રાહ જોઈને બેસતાં! અને હું પણ 'મારી હુંડી સીકારો મા'રાજ રે શામળા ગિરધારી!' એમ ઠીક ઠીક રાગે ગાઇને જરાક હલનચલનથી ડોશીમાને રીજવી દેતો! ડોશીમા એક સૂપડાથી ઓછું ક્યારે ય ન આપતા! એ જમાનાની મીઠાશ કહો તો મીઠાશ ને અજ્ઞાન ગણો તો અજ્ઞાન-ભારે હતાં! જમાનાની એ વિશિષ્ટતા હતી.

સારું હતું કે એ વખતે હજી છાપાં પોતાની કટારો ભરતાં શીખ્યાં ન હતાં ને દોઢ ડાહ્યો કોઈ ચર્ચાપત્ર લખતાં શીખ્યો ન હતો. નહિતર મારા જેવો ગામડા ગામની નિશાળનો માસ્તર, આમ ગોરપદું કરે છે, એની જાણ જો સાહેબને થઈ હોત તો મારા બાર જ વાગી જાત! ને નોંધ ચીઠી, ચપાટી કાગળ પતર, નામાં ઠામાં, કથાવાર્તા, જોશ, વૈદું, મારી આ બધી કરામત અદ્ધર રહી જાત!

[૨]

પણ આજે કોળણ રાજુડીએ જે વાતો કરી હતી એની અસ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રમાંથી હજી મગજ નવરું થયું ન હતું. એ રાજુડી પણ જબરી હતી. ત્રણ આદમીને હુમલો કરતાં રોકી દે એવી કદાવર એની કાયા હતી. અવાજ પણ પડકાર આપે એવો. ઠેકડિયાંત હસમુખી તો એવી કે આખા ગામને પહેલી ચિંતા એ, કે ક્યાંક એની નજરે કોઈ વાત આવી ન જાય! જો એની નજરે વાત આવી ગઈ તો રાજુડીએ બીજે દિવસે જ એમાંથી વિનોદનો મહાસાગર ઊભો કરી દીધો હોય!

આજ વળી એ નાગદેવતા ને ભૂત પલીતની વાતોએ ચડી ગઈ હતી. પડખેના ગામડામાં એક સુતારણ હમેશાં અરધી રાતે એવું કરુણ આક્રંદ કરતી કે આખો પાડોશ જાગી ઉઠતો. રાજુડીએ કહ્યું કે કારણ ગમે તે ., પણ એ ગામમાં આવી ત્યારથી એક અધરાત ગામમાં એવી ગઈ નથી કે આ સુતારણનું કરુણ આક્રંદ સંભળાયું ન હોય!

એ આ ગામમાં વહુવારુ હતી. ને પિયરમાં પ્રેમમાં પડી હતી. એ માણસને આણે દગો દીધો એટલે પેલો કમોતે મર્યો હતો! પછી આને ગમે તેમ સતાવતો હોય!

રાજુડીની એ વાત અત્યારે પણ મારા મગજમાં ઘૂમી રહી હતી. સામાન્ય રીતે હું અંધારું થયા પહેલાં જ પાછો ફરી જતો. પણ આજે એક જૂના મિત્ર મળી ગયા. તે ફરવા લઈ ગયા. શેરડીના વાડ પાસેથી જતાં ગલકાં દીઠાં એટલે ત્યાં થોડીવાર રોકાઈ ગયા. એમાં મોડું થઈ ગયું. પેલા મિત્ર રસ્તો બરાબર બતાવી ગયા. પણ અંધારામા હવે કેડીનો મેળ મેળવવો જાણે મુસ્કેલ હતો એટલે આ પાટે જ ચડી જવું સહીસલામત હતું. એ રેલ્વે પાટા બરાબર મારે ગામડે નીકળતા હતા. એ મેળમાં હું ઉતાવળે ચાલી રહ્યો હતો.

[૩]

પણ એટલામાં તો એક જબરજસ્ત નાગદેવ બરાબર મારા પગ પાસેથી જ સરર સરકી ગયા! અને પડખેના ઘાસમાં કાંઈક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખખડાટ પણ થતો સંભળાયો. એટલે વખતે બીજા પણ બેઠા હોય તો નવાઇ નહિ.

મનમાં થયું કે આગળ જવાનું જોખમ ખેડવા કરતાં હવે આંહીંથી પાછું ફરી જવું. બે ચાર ફર્લાંગ છેટે, એક સાંધાવાળાની ઓરડી હતી એ યાદ આવ્યું. સાંધાવાળાની છોડી તે પહેલાં ભણવા પણ આવતી હતી. એટલે ત્યાં એકાદ ખાટલી નાખી દેશે તો પડ્યાં રહેશું ને સવારે રસ્તે પડી જાશું. રાતમાં કોણ સાહેબ ત્યાં આવવા નવરો બેઠો હતો ?

એમ ગાંઠ વાળીને હું ત્યાંથી જ પાછો ફરી ગયો. સાંધાવાળાની ઓરડીની દિશા સાંધી.

પણ એ આજે ધાર્યા કરતાં વધારે અંતરે નીકળી પડી કે પછી અંધારાને લીધે એમ લાગ્યું, ગમે તેમ થયું, હજી સીમમાં એની ઓરડીના ઝાંખા અજવાળાનો પત્તો લાગતો ન હતો !

પણ હવે તો ગમે તેમ કરીને કોઈક સ્થળે પહોંચ્યા વિના છૂટકો ન હતો. ધીમે ધીમે રાત આગળ વધતી હતી. જો કોઈ ઠેકાણું ન મળે તો આ બાજુ નારડાનો ભય પણ હતો. પણ હું ભગ્યે જ પચાસેક ડગલાં આગળ ગયો હોઈશ ને આખાં સીમના હૃદયને હચમચાવી મૂકે તેવું કરુણ આક્રંદ ક્યાંકથી આવતું સાંભળ્યું ! મને પહેલાં થયું પેલી રાજુડીએ વાત કરી હતી તે સુતારણનું આક્રંદ જણાય છે. પણ તે આંહીંની શીમમાં ક્યાંથી હોય ? આક્રંદ કઈ દિશામાંથી આવી રહ્યું છે એ જાણવા માટે હું એક પળ ત્યાં થોભી ગયો.

જે દિશામાં હું જઈ રહ્યો હતો ત્યાંથી જ એ આવતું જણાયું. વળી થોડે છેટે હવે એક બે ઝાંખા દીવા પણ નજરે પડતા હતા. હું કોઇ બીજે ગામડેં ન નીકળ્યો હોઉં તો તો સાંધાવાળાની કોટડીથી કદાચ બહુ દૂર ન હતો. પણ હવે ત્યાં જવું શી રીતે ? મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુમાન પ્રમાણે થોડે દૂર એક નાળું હતું. ત્યાં રેલ્વેનો પૂલ હતો. નાળામાં ખાસ પાણી હોવાનો સંભવ ન હતો. પણ એ પૂલ ઉપરથી જ આ હૃદયવિદારક આક્રંદ આવતું હોય તેમ જણાતું હતું!

'કોણ હશે? અત્યારે આંહીં એકલું કેમ રોતું હશે? મને એક લોક કથાનું વાક્ય સ્મૃતિમાં આવ્યું ને ગાત્ર ઢીલા થઈ ગયાં! ભૂત રડે ભેંકાર!

આ રૂદન પણ એવું હતું. પાછળ જવાની હિમ્મત કરી. પણ પેલા ભયંકર કાળોતરાનો ઝબકારો હજી પણ ધ્રૂજારી આપી રહ્યો હતો! આગળ વધવામાં આ જોખમ હતું. હતો ત્યાં આખી રાત થોભું તો તો નારડાને વગર મહેનતની ઉજાણી થઇ જાય!

અંતે મેં નિશ્ચય કર્યો કે પૂલ ઉપરથી આ આક્રંદ આવતું જણાય તો, પૂલ ઉપર ન ચાલતાં પડખેના ત્રાંસીયા રસ્તેથી નાળામાં ઉતરીને સામે કાંઠે ચડી જાવું. ને પૂલ ઉપરથી ન આવતું હોય તો તો જેટલો વધુ માર્ગ કપાય તેટલો સાંધાવાળાની કોટડી તરફ જ જાય છે. એટલે વસ્તીની વધુ નજીક થાય તેમ છે. વિચાર કરીને હું ધીમે આગળ વધ્યો. આક્રંદ વધારે ને વધારે પાસે આવતું ગયું. વધારે ને વધારે હૃદયવિદારક પણ થતું ગયું

[૪]

હૃદય થડકતું હતું. પગ ધ્રૂજતા હતા. શરીરે પરસેવો વળતો હતો. ધીમે ધીમે પગને મનાવી મનાવીને હું આગળ જવા પ્રેરી રહ્યો હતો.

રેલ્વેનો પૂલ આવતો જણાયો. અને મારા રામ રમી ગયા! બરાબર જ્યાંથી નાળાનો પૂલ શરૂ થતો-હતો ત્યાંથી જ આક્રંદ આવી રહ્યું હતું. અને સ્પષ્ટ રીતે એ માનવીનું આક્રંદ નહોતું જ. આટલું હૃદયવિદારક માનવી રડી શકે નહિ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું એક પળ થોભ્યો. મારાથી થોડે જ દૂર એક કાળો પડછાયો જણાતો હતો.

અત્યારે તો એમાં આકૃતિ કે રૂપ કાંઈ દેખાતું ન હતું. માત્ર રૂદન-જ આવતું જણાતું હતું. સદ્‌ભાગ્યે એનું મોં બીજી તરફ હોય તેમ લાગ્યું. હું અવાજ ન થાય તેમ આગળ વધ્યો. આગળ વધીને પૂલ પાસે આવતાં તો બેસી જ ગયો—એકી ટશે પેલી આકૃતિ તરફ જોઈ રહ્યો.

હીબકા ભરી ભરીને, જાણે કે કોઈ રડી રહ્યું હતું. રડી રડીને, પોતાની જાતને આંસુ રૂપે, ધરતી ઉપર વહાવી દેવી હોય એવી ભયંકર નિરાશા ભરેલી કરૂણતાથી ત્યાં બેઠું બેઠું કોઈ રડતું હતું! અને તે પણ બરાબર પાટા વચ્ચે! એણે કાળું ઓઢણું ઓઢ્યું હોય તેમ લાગ્યું. અત્યારે તો એ માથા ઉપરથી સરી ગયું હોય ને વીખરાયેલા વાળ ખભા ઉપરથી વાંસે લટકતા હોય તેમ જણાતુ હતું. મેં ગોઠણભર થઈને હિમ્મત કરી ત્યાં સ્થિર નજર ટકાવી. તેણે એક હાથ કપાળ ઉપર રાખ્યો હતો. બીજે હાથે એ છાતી કૂટતી હોય તેમ જણાતું હતું. મારા મનને હિમ્મત આવી: જરાક મોટેથી પણ દબાયલા અવાજે મારાથી અકસ્માત પૂછાઇ ગયું:

મેં પૂછ્યું નહિ, પૂછાઈ ગયું: 'એ બાઇ કોણ છે તું? ત્યાં કેમ બેઠી છે?

રૂદન તરત જ અટકી ગયું પણ મારા મોંમાંથી હજી શબ્દ બહાર નીકળ્યો ન નીકળ્યો ત્યાં આખી શીમને વીંધી નાખતી ગાડીની સીસોટી સંભળાઈ.

[૫]

ગાડી તો જોત જોતામાં પૂલ ઉપર જ આવી ગઇ હતી. હું એકદમ જ પાછો હઠી ગયો. પડખેનાં ત્રાંસવાળા રસ્તા ઉપર જો હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકદમ ઉતરી પડયો ન હોત તો પવનના ઝપાટે નીચે દડી પડત. નીચે ઊભો રહી ગયો. મને બીક તો પેલી બાઈની લાગી–કે એ ચોક્કસ કચરાઈ જવાની!

ગાડીની સીસોટી ઉપર સીસોટી વાગતી રહી. મારમાર કરતી એ પૂલ ઉપરથી પસાર થઈ ગઈ. હું જરાક પાસે ઊભો હોત તો એના પવનઝપાટે ઉથલી પડત એવી ભયંકર ગતિએ એ ચાલી ગઈ. મને કોઈની ચીસ પણ સંભળાઈ. જરૂર પેલી બાઈનો ભૂક્કો નીકળી ગયો હશે! ગાડી પસાર થઈ ગઈ ને ત્યાં પાટા ઉપર શું થયું તે જોવા માટે ઉતાવળે હું ઉપર દોડયો.

ત્યાંથી હવે કોઈનું રૂદન આવતું ન હતું. મારા મનને થયું કે કે લોહીના ખાબોચિયામાં બાઈ લાંબી જ થઈ ગઈ હશે.

ઉપર ગયો. જ્યાં પેલી રુદન કરતી બાઈને મેં જોઈ હતી, ત્યાં હું પહોંચ્યો. પણ જે જોયું તે માનતો ન હોઉં તેમ હું એક પળ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો! ત્યાં કેવી બાઈ ને કેવી વાત! કાંઈ કહેતાં કાંઈ નિશાની જ મળે નહિ ને!

બાઈ ફેંકાઈ ગઈ હોય તો ઉંહકારા આવતા હોય. આંહીં લોહી હોય. મેં ઉતાવળે ઉતાવળે આગળ પાછળ રસ્તા ઉપરથી નીચે જોયું પણ ખરું. પણ ત્યાં કાંઈ હતું જ નહિ! જાણે કે બાઈનું ત્યાં અસ્તિત્વ એ જ એક ભ્રમ હોય! દોડી ગઈ હોય તે પણ શક્ય ન હતું. છેક છેલ્લી પળ સુધી મેં એને ત્યાં જોઈ હતી. એટલે તો મનમાં થયું કે કાંઈક પણ વિચિત્ર વાત હોવી જોઈએ!

પણ હવે એ વાતનો તાળો મનમાં મેળવવા જેટલી ધીરજ ન હતી. એકદમ જ બે હાથ વાળ્યા ને પાછું પણ જોયા વિના પૂલ ઉપરથી દોડવા જ માંડયું. હવે તો પૂલ ઉપરથી જલદી પસાર થવાની તાલાવેલી લાગી. પસાર થઈને હું ઉતાવળે ઉતાવળે દોડવા જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માંડયો ! નક્કી ‘ભૂત રડે ભેંકારનો.’ કિસ્સો જ હોવો જોઈએ. મનમાં એ વાત ઉગી ને હું એ મૂઠી વાળીને સાંધાવાળીની કોટડી તરફ દોડવા જ માંડયો !

પૂલ વટાવ્યા પછી કાંઇક ધીરજ આવી. પણ આજે જે જોયું એનાથી હજી છાતી ધડકી રહી હતી. જેમ હવામાં અલોપ થઇ જાય તેમ પેલી બાઈ અલોપ થઈ ગઇ હતી ! એક વખત હજી કાન માંડયા, કોઈનો અવાજ આવતો હોય તો પકડવા—પણ હવે નીરવ શાંતિમાં કેવળ તમરાં બોલતાં હતા !

સાંધાવાળાને ત્યાં પહોંચીને પાણી પીને તરત ખાટલીમાં લંબાવી દીધું. મને સુનમુન જેવો જોઇને એક જણાએ પૂછયું પણ ખરું: ‘સા’બ ! પૂલ ઉપરથી આવ્યા ?’

મેં કહ્યું: ‘હા. કેમ ?’

‘ત્યારે !’ એટલો સૂચક જવાબ મળ્યો.

મેં પછી કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. એણે પણ વાત ન લંબાવી. એક ગોદડું માથે ઓઢીને હું તે વખતે સૂઇ જ ગયો.

[૬]

આ વાતને એક વર્ષ વીતી ગયું હશે. એક વખત હું મારી નિશાળને ઓટલે બેઠો કાંઇક છાપું વાંચી રહ્યો હતો: એટલામાં ઉજમડોશી આવ્યાં; ઉજમડોશીનો છોકરો જરાક રખડુ હતો. એને એક બે વખત મેં મેણાંટોણાં દઇને ઠેકાણે આણેલો. ત્યારથી ડોશીને જરા મારા ઉપર માયા. છોકરો એનો એકનો એક જુવાનજોધ, પણ ઓટીવાર જેવો. કામ કરે તો કરે. ન કરે તો ન કરે. મારા મનને એમ કે વળી છોકરાની વાત કરવા આવ્યાં હશે. ત્યાં એ પાસે આવીને ધીમેથી બોલ્યાં; ‘માહતર સા’બ ! જાગલો કાં’ક ભાળી ગ્યો છે. આંખ્યું ફાડી રાખે છે. ને તાવ તો મા’તો નથી !’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને તે દિવસ વાળી વાત સાંભરી આવી; 'કાલે ક્યાંય ભટકવા ગયો હતા ?'

'હા. ભટક્યા તો કરે જ છે. એમાં કાંક આહુ અવળુ દેખી ગયો લાગે છે. કાલ ગોઝારીયા પૂલે માથું કાઢ્યું'તું !'

'ગોઝારીયો પૂલ ?'

'કેમ ? એક દી કે' છે તમે'ય સુનમુન સાંધાવાળાની કોટડીએ રાત પડ્યા રયા'તા, ઇ પૂલ !'

ઓત્તારીની ! આ ગામડાં તો તોભાં છે ! પૂલનું નામ પણ પાડી દીધું છે, ને મારો ઇતિહાસ પણ કર્ણોપકર્ણ ચાલતો લાગે છે. મને તો આ કાંઇ ખબર ન હતી.

ઉજમડોશીને દવાની પડીકી આપી. પણ ત્રીજે દિવસે જાગલો મરી ગયો. ગામમાં હાહાકાર બોલી ગયો. ગોઝારિયો પૂલ એને ભરખી ગયો, એ નક્કી થયું.

એવો એક બીજો કિસ્સો પણ થઈ ગયો. એટલામાં મારી ત્યાંથી બદલી થઇ ગઈ. પણ એ ગોઝારિયા પૂલની ઠીક ખ્યાતિ આખા ગામમાં થઈ ગઇ હતી. ત્યાંથી જે કોઇ નીકળતું તે ધ્રૂજતું રહેતું. એના વિષે વધુ કાંઇ હું જાણું તે પહેલાં તો એ ગામ મારે છોડવું પડ્યું. પણ એ ચાર કિસ્સા મેં સાંભળ્યા-કેટલાક જીવ લેણ પણ નીવડ્યા હતા ! કેટલાકમાં ભુવાના દાણા ફાવ્યા હતા.

[૭]

આ વાતને છ આઠ મહિના વીતી ગયા. હું બીજે ગામડે ગયો. ત્યાં પણ મારા નિયમ પ્રમાણે હું રેલ્વેને પાટે પાટે ફરવા ફરવા ચાલ્યો જતો. ગામડા ગામમાં કાંઇક ફરવા જેવી એ જગ્યા જ ગણાય.

એક વખત પણ એ પ્રમાણે ગયો હતો. આંહીં પણ એક સાંધા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાળાની કોટડી શોધી હતી. એ વળી એવો માયાળુ હતો કે પાંચ પંદર દિવસે કોઇક વખત કાગળ પતર લખાવે ને એના બદલામાં જ્યારે નીકળીએ ત્યારે ચા પાણી પાય!

પણ આજે હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યાં નવી નવાઇની વાત દીઠી. જૂનો સાંધાવાળો બદલાઇ ગયો હતો. તેના બદલામાં નવો આવ્યો હતો. પણ એ તો અકસ્માત પેલા ગામડાનો નીકળ્યો. અમારો ઓળખીતો. જેને ત્યાં હું તે દિવસે રાત પડયો રહ્યો હતો તે માણસ!

એમણે બધાંએ મને તરત ઓળખી કાઢયો. મેં, પણ એમને ઓળખ્યાં. પછી તો અવારનવાર ત્યાં ફરવા જઉં ત્યારે મળું.

આ પ્રમાણે એક દિવસ હું ત્યાં ગયો ત્યારે જોયું તો ફળીમાં બધા દિલગીર થઇને બેસી ગયા હતા. કોઇ કાંઈ બોલતા ન હતા. મને લાગ્યું કે કાંઈક બન્યું લાગે છે. જાણવા માટે જરાક પગ એ તરફ વાળ્યા. ને જઈને શાંત ઊભો રહ્યો. એક જણાએ મને બેસવાની નિશાની કરી. હું ગુપચુપ ત્યાં બેઠો. તેમની વાત સાંભળી રહ્યો : એક જણ બોલતો હતો : 'બચારી છુટી એમ માનો ને! છોકરો મરી ગયા પછી એણે એક દી નિરાંતનો જોયો નો'તો છોકરાની માયા એને ત્યાં ઉપાડી ગઈ એમ લેખવાનું!'

મને લાગ્યું કે કોઇકનું મરણ થયું છે. ત્યાં તો સાંધાવાળો પોતે જ એક મેલું પોસ્ટકાર્ડ લઇને મારી પાસે આવ્યો: 'માહતર સા'બ! વાંચો તો! મનને મનાવવાની વાતું છે હવે!'

'શાની વાત છે?' મેં પૂછ્યું.

'તમે તે દિવસે અમારી કોટડીએ ઘોડયા આવ્યા'તા ખબર છે?'

'હા. એ તો યાદ છે! એનું શું છે?'

'ત્યારે અમનેય ખબર નહિ, પણ ભાઈ સા'બ! ઇ હતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા અમથાજીની વૌ. ગાડી ટાણું થાય–ને શીમ સોંસરવું કો'કનું રડવું સંભળાય. અમે પણ ભરમમાં પડયા કે માળું પૂલ ઉપર કાં'ક થાય છે ! તમે'ય ભડકયા'તા.'

'હા. એ તો મને યાદ છે. ત્યારે કોણ હતું એ ?'

'અરે ભૈ! અમારા જ ઘરની વૌ. છોકરો એનો ત્યાં પૂલ પાસે એક વખત ગાડીમાં ઝડપાઈ ગયો' તો, તે દુની ગાડીટાણું થાય તી પે'લાં ત્યાં પોં'ચી જાય. ને શીમનાં ઝાડવાં પણ રૂએ એવું એ બેઠી બેઠી રૂએ ! રાત હોય, અંધારું થઈ ગયું હોય, અમે તો સાં'બ ! થાકયા પાકયા લોથ પડયા હોઈ, કાં કાં'ક કામમાં હોઈ, ને કોણ જાણે કયારે પાછલે બારણેથી વૌ નીકળી જાય. આ ભરમ તો એમને એમ હાલ્યો. અમને પણ એમ કે ઇ પૂલ ઉપર કાંક થાય છે ! બચારી ઉજમનો જાગલો એમાં ને એમાં ભરખાઇ ગયો ને આ ભરમ ભાંગે પણ કયાંથી ? અમથાજી બીજે નોકરીમાં ને ઘરમાં તો વૌ એકલાં હોય. આ ઇ ઇમ ને ઇમ ભરમ હાલ્યો ! કોણ જાણે કંઈ પાછલે બારણેથી અમથાજી-નાં વૌ નીકળી જાય. અમને કોઈને ખબર નહિ.'

મારી નજર સમક્ષ આખો ઇતિહાસ તરી આવ્યો. વાત સાવ નાનકડી હતી. પણ એણે ગામડા ગામમાં તો ભયંકર પરિણામ લાવી દીધું હતું. બે ત્રણ જુવાનડા એમાં ને એમાં ભરખાઇ ગયા હતા.

મને કાંઇક સાંભરી આવ્યુ.

'એ હમેશાં જાતી ?'

'ઘણુંખરું. ગ્યા વિના એને સખ જ નો થાય, વખતે નો જાય. આમ આખો દિ સાજી નરવી વાતું કરે. પણ ચિત્ત ભરમ જેવું. અટલે ગાડી ટાણું થાય, ને છોકરો એક નો એક ત્યાં ભરખાઇ ગયેલો, અટલે એને પૂલ સાંભરી આવે ! ને ત્યાં જઈને મન મોકળું કરે !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ કાગળ શેનો છે?'

'એ બચારી છુટી ગઇ. એનો. છોકરાની માયા એને ઉપાડી ગઈ. જીવીને ય એને છોકરા સારુ વલખાં મારવાનાં હતાં. શીમને આખીને રોવું આવે એવું એનું છાતીફાટ રડવું. અટલે તો અમે ય ભૂલમાં પડ્યા કે આ રોવું માણસનું નહિ! ઘરમાં જોઈએ તો ખબર પડે નાં? પણ અમે થાક્યા પાક્યા બહાર પડ્યા હોઈએ. ઈ ઘરમાં હોય. પાછલે બારણેથી ચતભ્રમ જેવી ક્યારે જાય ને ક્યારે આવે એની ખબર નો પડે!'

'પણ પછી તમને ક્યારે ખબર પડી?'

'ખબર પડી, એક વખત અમથાજી આવ્યા ત્યારે. એટલે તો એને માવતર મોકલી થાનક ફેર કરવા. પણ ત્યાં ય એના જીવને સખ કેવું? છોકરા વાંહે એણે કાયા દઈ દીધી બીજું શું?'

મને એક વાત હજી સમજાતી ન હતી. તે દિવસે ગાડી સડેડાટ આવી. ને એનો તો પત્તો પણ ન હતો—એ શી રીતે બન્યું હોય?

ત્યાં સાંધાવાળો આગળ બોલી રહ્યો હતો:

'એવું થાય સા'બ! પાછલે બારણેથી જાય. ને ગાડી જાય ને રોવું બંધ થઇ જાય. અટલે અમે પણ ભરમમાં વધુ ને વધુ પડતા ગયા' સાંધાવાળો બોલ્યો: 'પણ ન્યાં પૂલ ખરો નાં? અટલે પૂલને નાકે બેઠી રૂએ ને સીસોટી સાંભળે અટલે પૂલમાં જ નીચે સરકી જાય —સરકી જવાય એવું છે. ઈ ઈમાં સરકી જાય. એ તો એક દિ અચાનક ખબર પડી, ને તે દી થી પછી બંદોબસ્ત કર્યો. પણ એને મનમાં ધરપત નો વળે! ત્યાં જઇને એક વખત પણ મન મોકળું કરે ને કરે. પછી તો કીધું હવે થાનક બદલો. થાનક બદલાવ્યું. પણ મન ભાંગ્યું ઇ કેટલા દિ ટકે? છોકરા વાંહોવાહ હાલી નીકળી એમ સમજો ને! ભગવાનને ગમ્યું તે ખરું...' સાંધાવાળો ગળગળો થઈ ગયો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે પણ થોડીવાર કોઇ કાંઇ બોલી શકયા નહિ. હું ધીમે ધીમે ટલતો પાછો ફર્યો ત્યારે મનમાં અનેક વિચાર આવી રહ્યા હતા.

કરુણ સાથે વણાયલા અજ્ઞાનજનક હાસ્યરસે પાછા ફરતાં આખે રસ્તે મને વિચાર કરતો કરી મૂકયો. મારા મનમાં અનેક વિચાર આવતા હતા! પણ ત્યાં મને અચાનક સાંભર્યું કે આવતી કાલે સાહેબ આવવાના છે ને નિશાળનાં મકાનનાં જાળાં હજી સાફ થયાં ન હતાં. એટલે એ વિચાર આવતાં જ હું ઝડપભેર ઉતાવળે ઉતાવળે ઘર ભણી દોડયો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનનૌકા

હું આજે વિચાર કરું છું, મારું આ જીવન, મારાં કેટલાં બધાં સ્વપ્નોના ભંગારનો ભંડાર સાચવી રહ્યું છે!

મને બરાબર સાંભરે છે, જે વખતે મારી જુવાનીની શરૂઆત હતી, ત્યારે મારી પાસે અસંખ્ય સ્વપ્નાં હતાં! દરેક એક એક કરતાં ચડિયાતાં. આજ એ પાછલો તમામ જીવનક્રમ નિહાળું છું અને મને કેવળ ખંડેરોની બનેલી જીવનનગરી નજરે ચડે છે!

મારી ઉમ્મર અઢાર ઓગણીશની હશે. અખાડા ચલાવવા, કસરત કરવી, સ્વયંદળ ઊભાં કરવાં, ગ્રામરક્ષણ કરવું. અભણને ભણાવવા, ભણેલાને નિમંત્રવા, પ્રદર્શનો ભરવાં, સવારના છથી સાંજનાં બાર સુધીનો વખત મને ઓછો લાગતો. મનમાં કોઇ બીજો વિચાર પણ આવતો નહિ બસ, ધૂન, દેશસેવાની લાગી હતી. ગામડે ગામડે ફરીને ગામડું ફેરવી નાખવાની તમન્ના હતી. હતો તો હું નાનકડા ગામનો નાનકડો માસ્તર—પણ આસપાસના પાંચ પંદર ગાઉમાં મારું નામ ગાજી રહ્યુ હતું! એ વખતનો એક પ્રસંગ આજે યાદ આવે છે.

એક વખત હું બહારથી ઘેર આવ્યો. રાતના લગભગ અગિયાર થયા હશે. મારી નાનકડી ઓરડીમાં દીવો બળતો જોઈને મને આશ્ચર્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયું. મારે એકલા રામને માટે પાડોશીએ અન્દર દૂધ ઉનું રાખ્યું હોય, તે પીને સૂઈ જવાનો અત્યારે ક્રમ હોય. તેમાં આ કોણ આવ્યું હશે? કોણે પાડોશી પાસેથી કુંચી મેળવીને ઓરડી ઉઘાડી દીવો ચેતાવ્યો હશે? આ ઓરડીએ તો છેલ્લા છ મહિનાથી ભાગ્યે જ દીવો જોયો હતો! મને નવાઈ લાગી.

ઘેર આવ્યો ત્યાં ઓરડીમાં જ મારા બાપા બેઠા હતા. એક બીજો કોઈ અજાણ્યો માણસ પણ એમની સાથે હતો. પણ વધુ નવાઇની વાત તો આ હતી કે, ઘરની અંદર એક સુંદર કહેવાય તેવી છોકરી, બેઠી બેઠી તપેલીમાં શાક કરી રહી હતી! મને તો ભારે નવાઇ લાગી.

'ભાઈ! બહુ મોડો?' મારા પિતાએ કહ્યુંઃ 'આમને ઓળખે છે?'

'કોણ એ?'

'ક્યાંથી ઓળખે ભાઈ?' એટલામાં પેલા માણસે કહ્યુંઃ 'પણ આટલામાં તો ભાઇ! તમે ભારે સુવાસ ફેલાવી છે હો! પાંચ વરસનું ટીંડોરિયું ય તમને ઓળખે!'

'એ છે લવજીભાઈ! આપણા નાતીલા છે!' મારા બાપાએ કહ્યું. હું વાતને સમજી ગયો. તે પહેલાં મારા પિતાએ એમના વિષે લખ્યું હતું. લવજીભાઈ એકલા હતા. એમની એકની એક પુત્રી ઠેકાણે પડી જાય તો પછી ક્યાંક આશ્રમ મંદિરમાં માળા ફેરવવા બેસી જવા માગતા હતા. આજ એ એટલા માટે આવ્યા લાગ્યા. મેં ઘરમાં દૃષ્ટિ કરી તો ત્યાં પેલી છોકરી સુઘડતાથી બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવીને રોટલા કરવાની તૈયારી કરતી હતી. લવજીભાઈ કદાચ એમ માનવા લાગ્યા હશે કે આ પ્રમાણે ઘરપરિચય સધાતાં આ જુવાનિયો પછી ના નહિ પાડી શકે કે ગમે તેમ!

તે રાત્રે તો વધુ કાંઈ વાતચીત થઈ નહીં. પણ માનકુંવરે–છોકરીનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નામ માનકુંવર હતું-અજાણ્યાઘરમાં પણ કાંઇ કહેવાપણું રાખ્યું હતું નહિ; સુઘડતાથી એણે જાણે, પોતાનું ઘર ગોઠવવાનું હોય તેમ બધું ગોઠવીને વ્યવસ્થિત કરી દીધું હતું.રસોઈ પણ ખરેખર સરસ હતી.

બીજી સવારે મારા પિતાએ વાત કાઢી: 'આ તને કેમ લાગે છે? પૂછ્યા વિના કાંઈ પગલું ભરવું નથી, માટે મેં લવજીભાઈને બોલાવ્યા છે. ને માનકુંવરને તો તેં દીઠી. તારો શું વિચાર છે?'

'શાનો વિચાર ?'

'આ માનકુંવર સાથે તારું વેવિશાળ ગોઠવીએ તો ?'

'આપણે ગુજરાતીઓને પરણવા સિવાય બીજા કોઈ વિચાર આવતા હશે ખરા ?' મેં મારો ધૂની જવાબ આપ્યો. 'મારે તો પરણવું જ નથી તેનું શું ?'

'પરણવું નથી ? અરે ગાંડાભાઈ! પરણ્યા વિના ચાલે?'

'કેમ ન ચાલે? જોવું છે કે કેમ નથી ચાલતું ? હું તો કામને જ પરણ્યો છું!'

બાપુજીએ કાંઈ કહ્યું નહિ. નીચે જોઇ ગયા: 'તું પછી પસ્તાશે. મને આ છોકરી લક્ષ્મી જેવી લાગે છે!' આટલું ધીમેથી બોલ્યા.

'એ તો તમામ ગલઢાં બુલઢાંને છોકરીઓ કાં જગદંબા લાગે છે ને કાં લક્ષ્મી લાગે છે, મને તો એમાંથી કાંઇ જણાતું નથી!'

'ત્યારે તને શું જણાય છે ?'

'છોકરીને રાંધતાં આવડે છે. પણ એ મારી સાથે ગામડે ગામડે ફરી શકશે? આંહીં જ્યાં અમે દાવાનળમાં પડયા છીએ, ત્યાં આનું કામ છે? શું કગવા નાહકના એને બિચારીને બીજે રસોઈ કરતી અળસાવો છો ?'

'ભાઈ! તમે કામ કરો છો તે ભેખ જેવું છે. જેમ ભેખ ટકતા નથી, તેમ આ પણ નહીં ટકે: ને આપણા લોકમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો આ ટકવું ઘણું મુશ્કેલ. પછી તને પસ્તાવો થશે—અત્યારના હેતુ મિત્ર બધા ય પોતપોતાનું કરીને બેસી જશે ત્યારે !'

'તો હું એકલો ઝૂમીશ !' મેં કહ્યું

ખરાબ તો ઘણું લાગ્યું હશે, પણ બન્ને ડોસા બીજે દિવસે ગુપચુપ રવાના થઈ ગયા. માનકુંવર પણ ગઈ. એની નીચી દૃષ્ટિમાં કાંઈક આશ્ચર્ય હતું. થોડો તિરસ્કાર હતો. જરાક રોષ પણ જણાતો હતો. પણ એ સૌ ગયા. હું પાછો મારા કામમાં પરોવાઈ ગયો. એ સ્વપ્નામાંથી હું ક્યારે જાગ્યો તે બરાબર યાદ નથી. પણ એક દિવસ અમને સમાચાર મળ્યા કે અમારી સાથે કામ કરનારા કિશોરીલાલને તો કોક દૂરનો વારસો મળ્યો છે, ને તે પણ સારો, એટલે હવે એ ત્યાં જવાના છે.

અમને સૌને તેથી આનંદ થયો. અને કિશોરીલાલથી છૂટા પડતાં શોક પણ થયો. પણ મનમાં થયું કે ચાલો, આપણામાંથી એકને એવી સારી તક મળી ગઈ છે કે, એ ઘણાને ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈ પડશે.

ત્યાર પછી કિશોરીલાલ તો જામી ગયા. વેશ બેશ તો ઠીક ઠીક સાદો રાખ્યો. પણ લોહીમાં જે વેપાર હતો તે મદદે આવ્યો. ને પૈસો પૈસાને ખેંચે તેમ પૈસો ખેંચવા માંડયા

[૨]

પણ આ બાજુ મારા સ્વપ્નમાં હું બીજાઓની સાથે આગળ વધી રહ્યો હતો. અમે દસેક ગામ પસંદ કર્યાં હતાં. વિચાર કર્યો હતો કે એમને તમામને આપણે પહેલાં જ્ઞાન આપી દેવું. પછી બીજું ચક્ર ગોઠવવું. અખતરા માંડયા. ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને પુસ્તકાલયો સ્થાપવા માંડયા. એક દિવસ હું અચાનક કિશોરીલાલને ત્યાં ગયો. કિશોરીલાલ મને ન ઓળખે એમ તો ન બને, પણ ઠીક ઠીક બહાર બેસાર્યા પછી મને એણે બોલાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ક્યાં પહેલાંના અમારી સાથે રેતીમાં આળોટનારા કિશોરીલાલ, જે પૈસા સંગ્રહને ભાંડતા થાકતા જ નહિ, અને ક્યાં આજના 'સોફાસેટ'માં આળોટતા કિશોરીલાલ!

મને આ વિરોધાભાસે જ એક પ્રકારનો આંચકો આપી દીધો!

મને જોઈને એ જરાક બેઠા થયા. પડખેની 'એશટ્રે' 'રાખ-રખણી'માં સીગારેટ ખંખેરતાં તેમણે મારી સામે જોયું. પછી મહેરબાનીથી બોલતા હોય તેમ એ બોલ્યા. મને બહુ જ નવાઈ લાગી.

'માસ્તર! કેમ તમે હજી ત્યાં જ છો?'

મને ખરાબ તો ઘણું લાગ્યું. પણ હવે તદ્દન ઉપેક્ષા ભર્યો ટૂંકો જવાબ દેવો એ એક જ આના ગર્વનો ઉતાર હતો. મેં ધીમેથી કહ્યું: 'હા,'

'શું મળે છે?'

'પચીસ વધતા દસ.'

'મોંઘવારીના?'

'ના, ટપાલના!'

'હાં હાં, ટપાલ પણ ભેગી છે કેમ?'

'હા.'

'કેમ શું કામ હતું મારું?'

'તમે તો અમારું કામ જાણો છો. અમે ત્યાં દસેક ગામડામાં પુસ્તકાલય ખોલ્યાં છે. તમે મદદ કરો તે માટે આવ્યો છું!'

મારી પોતાની અંગત વાત માટે કાંઈ માગવાનું નથી, એ વિચાર મનમાં ઘોળાયા પછી, મારા શબ્દો બહાર નીકળ્યા હતા. મેં ધાર્યું હતું કે કિશોરીલાલ મદદમાંથી તો નહિ જાય. પણ કિશોરીલાલ, હવે જે રીતે મદદ આપવાને ટેવાયલો હતો, તેવી નમ્રતાની રીત મારી ભાષામાં એણે ન દીઠી, કે કોણ જાણે શું થયું, તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાબ વાળ્યોઃ 'તમે પછી આવજો ને માસ્તર!'

એણે મને પહેલાંની જેમ તુંકાર વાપરીને કહ્યું હોત કે 'હવે તું પછી આવજે ને!' તો મને ઘણું સારુ લાગત. પણ આ તો હું કોઈ અજાણ્યો પંતુજી એને ત્યાં દોડયો આવતો હોઉં, તેમ તેણે જવાબ વાળ્યો હતો.. મેં ઊભા થઈને તેને બે હાથ જોડયા. જવાની રજા લીધી, પણ સામેના બારણામાંથી આવતી એક સ્ત્રી ઉપર મારી નજર પડતાં મારા પગ ત્યાં થંભી જ ગયા.

મારે ત્યાં એક દિવસ રોટલો શાક બનાવી ગયેલી માનકુંવર ત્યાં આવી રહી હતી. મને નવાઈ લાગી. પણ એનો વેષ જોતાં તરત વાત સમજાઈ ગઈ. આંહીં એક 'નર્સ' તરીકે કામ કરતી જણાઇ.

માનકુંવરને જોવાની મારી દૃષ્ટિમાં, આજ આ કિશોરીલાલના અનુભવોથી, ઘણો ફેરફાર થયો હતો અને એનું કારણ હતું. અનુભવે મને શીખવાડ્યું હતું. મને લાગવા મંડયુ હતું કે આપણે ત્યાં ધર્મ અને આચાર એ બન્નેનો એવો સેળભેળ ગોટો છે કે ન પૂછો વાત! કોઈ પણ સમાજ કાર્યકર અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કર્યા વિના રહી શકે નહિ. કારણ કે એ જેવું તેવું કલંક નથી. પણ મને અનુભવ થયો હતો કે સામાન્ય રીતે અનુકૂળ જણાતા માણસો પણ જેવું મેં એ કામ ઉપાડયું હતું કે તરત ધર્મનો ધ્વજ ફરકાવવા તૈયાર થઈ ગયા હતા! હવે ખરી રીતે એમાં ધર્મનો પક્ષ જ રહેતો ન હતો છતાં. પણ તે જ વખતે મને જણાયું હતું કે આંહીં આ ભેળભેળાને લીધે કોઈ પણ કામનું મૂળ બરાબર જામી શકતું નથી.

એટલે પછી અમે ભૂમિકા સ્થાપવાનું સ્વપ્ન આગળ કર્યું હતું. અમે કેવળ ભણાવવાનું જ આગળ વધાર્યું હતું.

પણ એમ ભણાવવા જતાં પણ અનેક કપરા અનભવો ઊભા થઈ ગયા હતા. મુશ્કેલીઓથી ડરવાની વાત ન હતી. પણ ઝીણીઝીણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખણખોદ પાર વિનાની ઊભી થાતી. હિસાબકિતાબની વાતમાં વેપારીનો વાંધો નડતો. માણસાઈ શીખવાડવામાં સત્તાધીશો—એટલે જેમની સ્થાપિત સત્તા હતી તે ઊભા થતા. સીધી રીતે ઉભા ન થાય—આડકતરી રીતે. એટલે આ અનુભવોએ શીખવાડયું હતું કે આપણી જીવનનૌકાનું સુકાન કેવળ આપણા હાથમા રહી શકે તેમ નથી. એમાં સમાજ, સ્થાપિત હિતો, રાજસત્તા, નાતજાતના ભેદ, સ્વાર્થ બધાં કામ કરતાં હોય છે.

એટલે આજે, મેં માનકુંવર સામે જોયું, ત્યારે તેનો સ્વચ્છ આકર્ષક દેખાવ મને સ્વસ્થતાના પ્રતીક સમો દેખાયો! મને લાગ્યું કે આ એક છોકરીએ સ્વપ્ન નથી પોતાનું જીવન ઘડયું–એ જેવી તેવી વાત ન હતી. સ્થિર શાંત જીવન એ જ સાચી વાત હતી.

પણ પછી તરત સાંભર્યું. આંહીં આ કિશોરીલાલે એની ખરીદી પૈસાથી કરી લીધી હતી. એ એને ત્યાં 'નર્સીંગ' માટે આવતી હોય તેમ જણાયું. પૂછવા જતાં મફતનું કુતુહલ ઊભું થાય. એટલે એક પળભર ત્યાં અટકયો એટલું જ એટલામાં કિશોરીલાલના વહુ આવતાં જણાયાં એટલે હું તરત એ વખતે. ત્યાંથી પાછો વળી ગયો.

પણ કિશોરીલાલ ફરી ગયેલા જણાયા હતા, એ ખરી રીતે પ્રજા ખમીરનું પ્રતીક હતું ગામમાં ગયો ત્યારે ખબર પડી કે લોકોને તો ભણવામાં પણ એક વસ્તુ ખુંચતી હતી. એમાં પણ એમને ધર્મવિરોધી વસ્તુ જણાવા માંડી હતી. મને થયું કે આ ધર્મ આપણી જ પાછળ પડયો છે! કે પછી આપણે ધર્મ પાછળ પડયા છીએ!

કાં તો એ સૌને હણી નાખશે! આસપાસના ગામડાના એક બે વેપારી ને ગરાસ્યા, બ્રાહ્મણો, બીજા મળીને મને કહેવા આવ્યા હતાઃ

'આવું તો સા'બ! અમારે ભણવું નથી. આમાં તો આપણો ધર્મ રસાતાળ જાય!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા હા, ભલા માણસ! ધર્મ હોઇ ને ધરતી છે!'

બીજે દિવસે ખબર પડી કે અમારા એક કાર્યકર પણ પોતાનું સારું વેવિશાળ તૂટી ન પડે માટે ગુપચુપ રવાના થઈ ગયા હતા!

મેં વિચાર કર્યો કે આ તો ગજબની વાત છે! કોઈ કામ કરવા ધારે તો પણ લોકોને એમાં શંકા દેખાય—એ લોકોનું અજ્ઞાન કેટલું?

અને પછી તો મારાં સ્વપ્નાં ભાંગવા મંડયાં. કિશોરીલાલનું સ્વપ્નું ભાંગ્યું એ જાણે કે કેમ શરુઆત હોય! જે મહારથીઓ, મહારથીઓ જણાતા હતા તે પ્રસંગ આવ્યે માટીના પગ રાખતા જણાયા. છતાં એનું કાંઈ નહિ, કરીને હું તો હજી મારે કામે ચોંટતો જ રહ્યો.

એટલા એક નાનકડા પ્રદેશમાંથી અસ્પૃશ્યતા ટાળી શકાય તો પણ ઘણું-પુસ્તકાલયોનું પછી થાશે-એમ ધારીને મેં એ એક જ પ્રશ્ન પણ ઉપાડયો.

મને ઘણાએ મદદનું વચન આપ્યું. મેં પણ ધીમે ધીમે જવાનો નિશ્ચય કરેલો. પણ એક વખત ગામના પટેલે બ્રાહ્મણો જમાડયા, એમાં મને નોતરું દીધું નહિ, એ તો ઠીક પાછું એક ભરવાડ કાગળ લેવા આવ્યો તેની સાથે કહેવરાવ્યુ: 'માસ્તરને કે'જો. ઢેઢવાડો જમાડવો છે, તે દિ તમને સાગમટે નોતરું છે!'

મેં પણ મનમાં ગાંઠ વાળી કે આપણે આહ્વાન ઉપાડી લેવું!

પણ એમ તો આ ગામડાંની રીત ન્યારી છે. એ કળી ગયા કે માસ્તર આપણને ભુંડા લગાડશે. એટલે તરત જ ગામજાને ચડાવ્યો. માસ્તરની હજામત કરવા જાતો નહિ. બીજે અઠવાડિયે મેં સાધન વસાવી લીધું.

પણ એ અસહકાર તીવ્રરૂપ પકડતો ગયો. એમ કરતાં ગામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તજવાનો વખત આવ્યો. કારણ કે એ તો પાછા ઉપરી અધિકારીને પણ લાડવા ખવરાવે એવા. ત્યારે મારી પછવાડે લગભગ ત્રણ માઈલ સુધી છોકરાંઓએ ધૂળ ઉડાડી!

ત્યારથી મેં બીજે ગામ જઈને સાદી માસ્તરગીરી કરવા માંડી.

પણ મારો જીવડો ત્યારે વતીપાતીયો હતો. અમારી સાથેના એક ભાઈ થોડું ઘણું વૈદું જાણતા એમણે એક નાનું સરખું દવાખાનું માંડેલું. પહેલાં તો ચાલ્યું નહિ. પછી ધમધોકાર કામ ઉપડયું. એમાં પાછી એમણે સાંજે કથા માંડી. મને પણ થયું કે આ માસ્તરગીરી કરતાં આ સારું. એટલે હવે બીજા સ્વપ્નની કથા શરુ કરી.

પહેલું સ્વપ્ન તો છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. સાથે હતા તે બધા મોટે મોટે ઠેકાણે ગોઠવાઈ ગયા. એકલો હું રહ્યો. માણસ ગમે તેટલો બળવાન હોય પણ તે મિત્રો વડે બળ જાળવનારો છે. એટલે જ્યારે પેલા સૌ એક પછી એક સરી ગયા, ત્યારે આ ઉપાડયું. વૈદું કથા ને ભણતર! મારી સેવાભાવનાથી હું ઘણાને ખેંચી પણ શકયો.

પણ તેનાથી પેલા ભાઈને નુકસાન થતું હતું. એટલે એણે ધીમે ધીમે મારું પૂર્વ જીવન જોવા માંડયું. ગામડામાં આ પૂર્વ-જીવનના પડછાયા કેટલા ઘેરા થઈ શકે છે તે તો જાણનારા જાણે છે.

એમાંથી થોડા વખતમાં બે વાત વહેતી થઈ. આને પેલે ગામડેથી લોકોએ ધૂળ ઉડાડીને કાઢયો છે ને આણે પોતાની બૈરી છોડી દીધી છે!

આ બીજી વાત સાવ કપોલકલ્પિત હતી. પણ જ્યાં કેવળ મોંની વાત વર્ત્તમાનપત્રનું કામ કરી શકે ત્યાં એનો ખુલાસો કરવા જતાં તો વાત વધુ ગોટે ચડે એટલે મેં મૌન રાખ્યું.

મૌનનો અર્થ આખું ગામ સમજી ગયું. ભાઈ ચોક્કસ કયાંક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઈક ગોટા કરી આવ્યા લાગે છે! અને ત્યાં તો જ્ઞાત માટે પ્રશ્ન કરવાની કે દલીલ કરવાની પ્રથા જ મળે નહિ. ત્યાં માન્યતા તે માન્યતા. બંધાણી તે બંધાણી.

એટલે આટલી નાનકડી વાતે મારી પ્રતિષ્ઠાને ઠીક એવી હાનિ પહોંચાડી. હું બેઠો વા ખાવા મંડયો.

મને લાગ્યું કે જેમ શહેરમાં તેમ ગામડામાં એકલડોકલ માણસ વિષે લોકપૃચ્છા ઘણી આકરી વસ્તુ થઈ પડે છે. ગામમાં વેણીરામને હું ઓળખતો હતો. એમને મારા પૂર્વજીવનની થોડી ખબર પણ હતી. એમણે તે પહેલાં પોતાની પુત્રી માટે પૂછાવ્યું પણ હતું. આજે તો એ છોકરી પડખે ટેકો દઈને કામ ચલાવી શકે તેવી સબળ પણ હતી. મેં તે વખતે તો વેણીરામને નકાર ભણ્યો હતો. આજે હવે મેં સામે જવાનો નિર્ણય કર્યો. એને ત્યાં એક દિવસ સાંજે હું જઈ ચડયો.

વાતચીત થઈ. વેણીરામ તો ખુશી હતા જ. નક્કી પણ થયું. વેણીરામ ઘરમાં સલાહ લેવા ગયા. પાછા આવ્યા 'કાલે સવારે હું તમને નિર્ણય આપીશ!'

હું રજા લઇને ચાલ્યો. ઘરની પછીતે નીકળ્યો વેણીરામને એની વહુ કહી રહી હશે તે બે ચાર શબ્દો મારા કાને ઝીલી લીધાઃ 'એકનો ભવ બગાડયો. હવે શું જોઇને બીજીનો ભવ બગાડવા નીકળ્યો હશે? મારે તો કાંઇ એવા ઢેઢીયાને ત્યાં મારી છોકરી દેવી નથી!'

વેણીરામનો કાલે શું જવાબ મળશે એ કળાઇ ગયું.

બીજે દિવસે સવારે હું ચા પાણી પી રહ્યો હતો. ત્યાં વેણીરામ આવ્યાઃ 'કાં સા'બ! છો કે?' કહેતો કને તે અંદર આવ્યો. તેણે ધીમેથી કહ્યુંઃ 'વાજું? આજકાલના છોકરાંનું બહુ જ વિચિત્ર છે ભાઈ! આ જુઓને, આપણી નિર્મળા પોતે ના પાડે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું સમજી ગયો.

ત્યાર પછી વેણીરામની વહુ એક દિવસ પાંચ શેર દસ શેરનું દૂધનું બોઘરું લઈ ને ઘેર જઈ રહી હતી.

મારું તો કાંઈ ધ્યાન ન હતું. પણ કોઈક બૈરું પાણી ભરવા નીકળ્યું હશે તે બીજાને કહી રહ્યું હતુ: 'લખમીવહુ! આ જુઓં તો વેણીરામની વહુ! શરમાતી નહિ હોય? દૂધપાક કરીને એ'ય માણસ ઝાપટવા મંડયા છે હંમેશાં, પણ ખબર છે નાં, બોબા જેવડી છોકરીના કોથળો એક રૂપિયા લીધા! ધૂળ પડી ઇ પૈસામાં બાઈ! હવે બેય જણાં એ પૈસા ઉપર તાનાં કરે છે. ખાટકી જેવાં નહિ તો!'

હું તો છકક થઈ ગયો. ત્યારે વેણીરામની ધાર્મિક વહુએ આટલા માટે તે દિવસે મને આવડો ચોપડી હતી! આ પણ આપણી આચારની કરણીમાંથી અનિષ્ટ જન્માવવાની અવધિ હતી!

એવામાં એક દિવસ પડખેને ગામડે ખબર પડયા કે ત્યાંના એક વેપારીને ત્યાં એક નર્સ આવે છે. એનું નામ માનકુંવર છે. વેપારી શહેરમાં પૈસો સારો કમાયો હતો. એટલે એણે છોકરાની વહુની માંદગી માટે માનકુંવરને બોલાવી હતી, તેમ જણાયું.

મને આશાનું કિરણ પ્રગટતું લાગ્યું. એક વખત આ માનકુંવ-રને મળવાનું નકકી કર્યું.

મને થયું કે, કદાચ તે દિવસની વાતનો સંસ્કાર હજી બેઠો હોય તો કાંઈક સ્થિર જીવન થાય. બાકી જે જે પોતાને કાંઈક પણ માનતા હતા તે બધા તો મારા તરફ નફરત જ બતાવવાના. એટલે હું પેલા શેઠને ત્યાં કાંઈક કામ કાઢીને મળવા ગયો. અને તે વખતે એને મળવાની તક લીધી.

માનકુંવરે આડી અવળી વાતચીત કરી-પણ એમાં જરાક જેટલો પણ પહેલાંનો ઉલ્લેખ આવતાં તે ઊભી થઈ ગઈ: 'ચાલો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે, મારે અત્યારે તો ઘણું કામ છે!'

'બીજી વખત હું આવીશ!' હું પણ ઊભો થયો.

પણ માનકુંવરે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું:

'તમે આવો પણ આંહીં કામ ઘણું હોય, એટલે ધક્કા જેવું થાય!'

હું ઘરભણી વળ્યો. ત્યારે મારા મનમાં વિચાર ઘોળાઇ રહ્યા હતા: 'કેટલાં બધાં સ્વપ્નાં, અને આ કેવું પરિણામ!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વાસભંગ

'કેમ ભગત ! આ વખતે વરસાદ પાણી કેવાં ?'

'વરસાદે તો બાપા ! રંગ રાખી દીધો છે. પણ માણસનો રંગ હજી ફરતો નથી, એનું શું ? માણસ એ નો એ રયો.'

'કેમ એમ બોલ્યા ?'

'આ એમ જ તો !'

'પણ હવે તમે ગોપાને મોકલતા હો ઢોરમાં. . .હવે તમે બે ઘડી ઘેર રે'તા જાવ !'

'ગોપો હવે ઢોરાં સાચવી રીયો બાપા ! જીવતાં જીવત આ માવડીયું જળવાઈ જાય તો ઘણું !'

'કેમ ? કયાં છે હમણાં ? શું કરે છે ?'

'ઈ એકો હોટલુંમાં ચાપાણી પીએ ને ચોપાનીયાં વાંચે !'

ચોમાસું આવે ને ખડ જામે એટલે ભરવાડ ભોજલ અમારા વાડાના વિશાળ ચોગાનમાં દર વખતે મૂકામ નાખી દેતો. એની પાસે હવે તો થોડાક જ જીવ હતા. પણ એને મનમાં એમ હતું કે જો છેલ્લી પળ સુધી પોતે ગમે તેમ કરીને આટલા જીવને ગદરાવી દે તો પોતે જંગ જીતી ગયો કહેવાય ! એના મનમાં આ એક જ વિચાર બળવાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. બન્યું હતું એનું કે એણે પોતાના છોકરાને ભણવા મોકલ્યો હતો. પણ નોનમેટ્રીક થઇને પછી એ કાંઇ આગળ વધ્યો નહિ. અને એનો ઢોર સાથેનો સંબંધ ફળદ્રુપ થયો નહિ. એટલે એ અરચુરણ કામ કૂટી કાઢતો. એમાંથી ખીસ્સા ખરચી કાઢતો ને ચાપાણી ચોપાનિયાં કરતો. ઢોરમાં ફરકતો નહિ. ને ફરકે તો એમાં એને રસ નહિ! એટલે ન ફરકયા જેવું!

ભોજલની વહુ મરી ગઈ હતી. છોકરીયું બેય એણે પરણાવી દીધી હતી. એટલે હવે હતો નફકરો પણ છોકરો આવો રીતે બેયમાંથી લટકયો—એટલે આ ચાર પાંચ જીવ, જે પોતાને આધારે આજ દિવસ સુધી રહ્યાં હતાં, એમનું શું થાશે, એની ભોજલને ભારે ચિંતા રહેતી. એને મનમાં મોટામાં મોટી બીક એ હતી કે આ ઢોરાં એક દિ હવે કસાઇવાડે જાશે—અને બીજું કાંઈ નહિ, જેમને આધારે એણે આજ દિવસ સુધી મજા કરી, એમને આવો દગો આપનારાઓનો જેવારો થતો નથી, એટલે પોતાનો પણ જેવારો નહિ થાય!

[૨]

એવડા ગામમાં પણ હોટલોનો પાર ન હતો. ગોપો પોતાના અધકચર્યા વિચારને પરિણામે બેય બાજુથી દુઃખ ભોગવી રહ્યો હતો. પોતાની રહી સહી માયામૂડી સાચવવાની એનામાં તેવડ ન હતી. આવડત પણ ન હતી. તો બીજા માર્ગે વળી જવાની શક્તિ ન હતી. એટલે બાવાનાં બેય બગડયાં જેવી એની સ્થિતિ હતી. એણે ભોજલને ઘણું સમજાવ્યું કે ભાઇ! આમાંથી હજી આપણો જેવારો થાશે. આપણે મૂંગાં પ્રાણીને પાળ્યાં છે તો મૂંગાં પ્રાણીએ આપણને કયાં પાળ્યાં નથી? એટલે આ પણ જાળવવા જેવો ધંધો છે.

પણ ગોપાને એ વાતમાં હવે કાંઈ જ રસ પડતો નહિ. એટલે ચા, ચવાણા, ચેવડા, ચોપાનિયાં ને ચોવટમાં પડી ગયો. એટલું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સારું હતું કે ચોપાટમાં પડયો ન હતો. પણ મિત્રો એને એના જેવા જ મળી ગયા. એક દિવસ અર્થશાસ્ત્રની એવી દલીલમાં એ ઉતરી પડયા કે ઢોરાં ને ઘર બન્ને-uneconomical એટલે કે 'આર્થિક દષ્ટિએ' નુકસાનકારક છે. એમને કાઢી નાખવામાં આવે તો આર્થિક રીતે સદ્ધર થવાય!

અને આંકડાની દષ્ટિએ વાત પણ સાચી હતી! એટલે એ આ જાળમાંથી છૂટવા મથતા લાગ્યા!

એક દિવસ અંધારી રાત હતી. ઉપર આકાશમાં વીજળી સડાકા દઈ રહી હતી. ગમે તે વખતે ખાંગા થવાની તૈયારી માંડીને બેઠેલા મેઘરાજે કાળી રાતને એવું તો કાળું અંબર ઓઢાડયું હતું કે બહાર નીકળતાં ભલભલાનાં ગાત્ર થંભી જાય! ભોજલભગત એ દિવસે બહારગામ ગયો હતો. ઘરમાં એકલો ગોપો હતો. મધરાતે ગોપાએ પોતાના વાડા પાસે બે આદમીને આવેલા દેખ્યા!

તે ધીમે પગલે તેની સામે ગયો. એમના કાનમાં કાંઈક કહ્યું. અને પછી ઘરમાં ચાલ્યો ગયો.

થોડી વાર પછી એ પાછો આવ્યો ત્યારે વાડામાંથી ઢોર ઉપડી ગયાં હતાં!

સવારે જ્યારે ભોજલ ઘેર આવ્યો, ત્યારે વાડામાંથી આવતાં જ એનું મન, કોણ જાણે કેમ કોઈ ભયંકર ધરતીકંપ થયો હોય તેમ સર્વનાશનો અનુભવ કરી રહ્યું હતું. ઢોરાં ન જોયાં એટલે ગોપો ઢોરામાં આઢયો હોય એ સંભવિત હતું. એ તો એના મનથી દિવાળી જેવો ઉત્સવ ગણાવો જોઇએ. તેને બદલે આજ એનું મન ઉલટાનું જાણે ઊંડું ઉતરી જતું હતું.

તે ઘર તરફ ગયો. બારણે તાળું લટકતું હતું. ઓશરીમાં માટલું હતું. તેમાંથી લોટકો લઇને એણે પાણી લીધું. પછી ગોપાની વાટ જોતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાટલો ઢાળીને બેઠો.

પણ એની નજર ફળીમાં પડી અને તેને એક કુતુહલ થયું. વાશીદું વાળ્યું ન હતું, અને છતાં ઢોરનું છાણ ત્યાં જોઈએ તેટલું દેખાતું ન હતું...એ શું? એ ફળીમાં ને વાડામાં આંટો મારવા ગયો. એને ખાત્રી થઈ ગઈ કે કાંઈક નવાજુની થઇ છે.

'ગોપાને જોયો?' એણે બહાર નીકળીને રસ્તે જાતા એક ગોકળીને સાદ કર્યો.

'ગોપાને આજ કયાં માથે માથું છે?'

'કેમ શું થયું છે?'

'તમને ખબર નહિ હોય? અરધી રાતે કોક ઢોરાં હાંકી ગયું છે. ગોપો ઘોડયો છે ફરિયાદ કરવા!'

'અરર! ઈવો કોણ એ માથાળો પાકયો?'

'ભૈ! ઈ તો ગોપો છે!' ગોકળી બોલતો ગયો. બોલમાં મશ્કરી હતી કે ઠંડો પ્રહાર હતો તે ભોજલ કળી શકયો નહિ.

[૪

થોડીવાર થઈ ત્યાં ગોપો આવ્યો. એ પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયો હતો. એના હાથમાં કડિયાળી ડાંગ હતી. એ ત્યાં આવીને ખાટલા ઉપર બેઠો: એણે આવતાં વેંત કહ્યું: 'મેં તમને કહ્યું નો'તું આતા! મફતનાં આ હાડકાનાં માળખાંની હાયવણમાં આપણે વેર ઉભાં થાશે!'

'શું થયું છે?'

'શું થાય બીજું! કોક કાકા અરધી રાતે ઉપાડી ગ્યા લાગે છે!'

'તું કયાં હતો?'

'અરે! હું ઘરમાં મર્યો'તો!'

'કયાં જઈ આવ્યો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કીધું પુલેસને વાત કરું, ત્યાં વાવડ મળ્યા કે પડખે-વાળા ગામના જ ઉપાડી ગયા છે. ત્યાં જઇ આવ્યો તો કે' પૈસા લઈ જાવ!'

ભોજલ દીકરાની વાત પામી ગયો. એણે ઢોરાં કાઢવાની વાત બેચાર વખત કરી હતી. એણે માની ન હતી. આજ આ રીતે એણે તોડ કાઢયો : હતો. તે ગોપાની સામે જોઇ રહ્યો. અને પછી શૂન્ય જેવા : ફળી તરફ જોઈ રહ્યો. એને આજ એની ઘરવાળી સાંભરી આવી. એ હોત તો આજ એને આધારે એ આ ચંડાળ જેવા દીકરાને જાકારો દઈ દેત! પણ આજ હવે એ એકલો હતો. દીકરી-ઓને ક્યારેક આવવા જવાનું આ ઠેકાણું હતું. એટલે એ મનનું ઝેર મનમાં પી ગયો. પણ એટલીવારમાં એના હ્રદય ઉપર કરોડો જખમ જાણે થઈ ગયા હતા. તે ક્ષીણ અવાજે બોલ્યો : 'ગોપા! આમ નો'તું કરવું!'

ગોપો નીચે જોઇ ગયો.

'હું જીવતો હતો ત્યાં સુધી મારી આ માવડીયુંને તેં રાખવા દીધી હોત!'

ગોપાની જીભ હવે કામ કરી શકી.

'હાડકાનાં માળખાં સાચવવાનું આતા! તમને કેમ સુજે છે? તમને ખબર છે, અત્યારે કાંક મળે છે, પછી તો ખોટી બદામ પણ નહિ આવે!'

કેટલા મળ્યા—એમ પૂછવાની હિમ્મત ચાલી નહિ. તે ઊભો થઇ ગયો. ફળીમાં જે ખીલે ઢોર બંધાતાં હતાં ત્યાં આંટો મારી આવ્યો. આવીને પાછો ખાટલે બેસી ગયો...અને પછી નાનકડા છોકરાની પેઠે રડી પડયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૫]

સાંજ સુધી બાપ દીકરો બોલ્યા નહિ. પણ છેક સાંજે ગોપાએ આશ્વાસન આપતો હોય તેમ ભોજલને કહ્યું: 'આતા! આજ એક પચીશનો વધારો થઈ ગ્યો!'

'શેમાં?'

'આ ઈમાં જ તો—નોટુંમાં. . .ઇ તો પૈસો પૈસાને આણે. . .'

પૈસા વિષેનો ગોપાનો ખ્યાલ ભોજલથી જુદો જ પડી ગયો હતો. ભોજલે કાંઇ હોંકારો આપ્યો નહિ.

'કેમ બોલ્યા નહિ?'

ભોજલે હજી પણ કાંઇ ઉત્તર વાળ્યો નહિ.

'તમને આ ગમ્યું નથી લાગતું?'

'વિશવાભંગ કરનાર કોઇને એ પાંદડે થાતો જોયો નથી!' ભોજલ બોલ્યો: 'તને ગમ્યું તે ખરું દીકરા, અને સાચું ના, હું કેટલા દી'નો મેમાન!'

બાપ દીકરો પછી વાળુ કરીને સૂઈ ગયા.

[૬]

ગોપાનું મન ટેબલના ખાનામાં પડેલી નોટુંમાં હતું. એને પહેલાં મનમાં એવો ભે હતો કે વખતે એના બાપ સાથે ઝઘડો થાશે. પણ જાણે બધું તજી દીધું હોય તેમ ભોજલ મુંગો મુંગો વાતને ઘોળીને પી ગયો, એટલે ગોપાને એ ઈષ્ટાપત્તિ જેવું જ લાગ્યું હતું. આટલી સહેલાઇથી વાત પતી જાશે એમ એણે ધાર્યું ન હતું!

સવારે ચારેક વાગે એણે દીવો ચેતાવ્યો. આજ તો હવે દનીયાવાળા આવે તો પૈસા દઈને ચાનું દુધ લેવાનું હતું. પણ એ બધું નવેસરથી રચવાના ઉત્સાહમાં હતો. ભોજલને એણે કાલે રાતે બે ત્રણ વખત બહુ ખિન્ન ને સુંઢમુંઢ થતો જોયો હતો. પણ એ તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ:ખનું ઓસડ દા'ડા. હાડકાનાં માળખાં સાચવવાની ભોજલની વાતમાં એને કાંઈ શુકરવાર લાગ્યો ન હતો. એટલે એણે તો એની એક દિવસની જ ગેરહાજરીમાં પોતાનું ધાર્યું કરી લીધું હતું. આટલી સહેલાઇથી વાત પતી ગઇ એ પણ એને ગમી ગયું હતું.

તે ઉઠયો. તેણે દીવો પેટવ્યો. પછી શાંતિથી પેલા ટેબલ પાસે ગયો. જઈને ખાનું ઉઘાડયું. એમાં હાથ નાંખ્યો: નોટુંનો થોકડો હાથમાં આવ્યો નહિ. એના પેટમાં ફાળ પડી, તે દીવાને ઉપાડી લાવ્યો.

અને ત્યાં નજર કરતાં ગોપાની ચાર આંખો થઈ ગઇ!

એક ઉંદરડી ત્યાં બેઠી હતી. તમામ નોટોની એણે ઝીણામાં ઝીણી કરચ કરી નાખી હતી. કોઈએ માથે ઘા માર્યો હોય તેમ તેને ચક્કર આવી ગયાં. એટલામાં ભોજલ ભગતનો અવાજ આવ્યો:

'ગોપા! મને બેટા! એક દસની નોટ આપ, બીજું તું તારે –તને જે ઠીક લાગ્યું તે...'

'આતા!..'

'આ મને થાય છે, હું તળશીશ્યામ નાહી આવું. ને બે ચાર ઠેકાણે ફરી આવું. હવે કાંઇ ઉપાધિ નથી...'

'પણ આતા!...'

'પાંચ દે... તારે ખપ હોય તો, પણ જો જે હો, આ નાણું ફળજણનું છે, જાશે તંઇ બધુંય જાશે. વશવાભંગનું છે નાં? એમાં જેવારો નો'ય'

ગોપો ઉંચુંનીચું જોઈ શકયો નહિ. જવાબ પણ આપી શકયો નહિ. તે પોતાનો કોટ સંભાળવા દોડયો. એમાં પાંચની નોટ હોય તો!

એક બેનો કટકો હતો.

'આતા! હમણાં આ બે લઇ જાવ...'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પાંચ આપ્યા હત ગગા ! ગામતરું છે...'

એટલામાં બહાર કાંઈક ધાંધલ થતી લાગી. એક ગાય વાડામાં દોડતી આવી ગઈ હતી. એની પાછળ જ દોરડું લઈ ને કોઈ જણ કુદ્યો.

'અલ્યા! કોણ છે?' ભોજલે હાક મારી.

'કોણ છે ભગત? આ તમારી ગાય સંભાળી લ્યો...ક્યાં છે ગોપો?'

'કેમ શું છે?' ગોપો બહાર આવ્યો.

'અરે? આના બે આંચળ તો ખોટા છે!'

'તો બાપા! ભલે અમારો માલ અમારે ન્યાં...

'અરે! શું તમે પણ બાપા! પૈસા કોણ પાછા આપવાનો? અલ્યા! આંચળ ખોટા ન હત તો વેચત શું કરવા? બે આંચળ તો ખોટા હોય જ ના? કાંઈ ચારે ખોટા છે?'

'ઓ હો હો! તું મોટો બારિસ્ટર થઈ આવ્યો લાગે છે. લે પૈસા લાવ પાછા...'

'કેટલા છે બાપા?' ભોજલને થતું હતું કે એક જીવ તો પાછો આવ્યો.

'અરે ભલે ને બે રૂપરડી હોય, પણ હવે પાછી કોણ આપે છે?'

'હવે આપી દે ને ગોપા, આ એક, જીવ તો આપણે સાચવશું! એની મેળે આવે છે. હવે ઇ ને ક્યાં પાછી કાઢવી?'

ગોપો મુંઝાણો. તે ભોજલની પડખે આવ્યો. ધીમેથી બોલ્યો: 'બાપા! હવે તમે બોલતા નહિ. પૈસો-એક ખોટી બદામ ઘરમાં નથી!'

'હેં! પણ કાલ તો તું કે'તો તો ને!'

'પણ રાતમાં...'

'કોઇ જાણભેદુ આવી ગ્યો ..?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોપાને આધાર મળી ગયો: 'હા, કોક જાણભેદુ જ તો. બધા ય કોક ઉપાડી ગયો છે–એટલે એક ખોટી કોડી ઘરમાં નથી.'

'બેચર! એમ કરને, તારા શેઠ પાસે હાલ્ય હું આવું. અમારે હમણાં બે'ક હાથ ભીડમાં છે. પણ માતાજી આંહીં પાછાં ધોડયાં આવ્યાં, ઇ ને તો હવે રે'વા દે, હું હાલ્ય મૂલ ચૂકવી દઉં!'

'પણ કયાંથી ચૂકવશો બાપા!' ગોપો ધીમેથી બોલ્યો; 'ઈના બે ત્રણ વીશું થાશે નાં?'

'ઈ તું થૈ રે'શે તું જો તો. હાલ્ય બેચર! હાલ્ય. હું પેટવડિયે પાંચ મહિના તમારે ન્યાં ખેંચી કાઢીશ, હાંઉ? તમારે માણહ જોઈં છઇં. તો હું તમારો માણહ...'

'તો તો હાલોને બાપા!'

'પણ એક આકરી સરત છે હો ભાઈ!...આ, હું જીવતાં ને મારી નજર આગળ, મારા માલમાંથી એકે ને આડી અવળી તમે કરો, તો તમારી માથે મલક આખાનું પાપ! બોલ છે કબૂલ?...'

'ઇ તો હાલો, જી એનો જવાબ ભરે એની પાંહે. જાણતો હોય ઈની પાંહે......!'

ભોજલ ચાલી નીકળ્યો. પણ ગોપો હવે રહી શકયો નહિ. તે પાછળ દોડયો : 'બાપા તમે પાછા ફરો. આ બોટલીને હાચવો. પૈસા હું ભરીને આવું છું!'

'પણ કયાંથી?'

'હું આઢીશ ઢોરાંમાં...ને એને ન્યાં કામ કરીશ. ને દેણું પત્યે એક દિ આવી જાશ...તમે બોટલીને હાચવો...'

ભોજલને ગોપાની વાત એકદમ સમજાણી નહિ. તે ઘણા વખત સુધી તેની સામે જોઈ જ રહ્યો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેવટે કાઢયું !

[A Fantasy–રૂપક વ્યંગ]

આખા શહેરનો આનંદ માતો ન હતો. આખું શહેર હાલક ડોલક થઈ ગયું હતું. ઠેકાણે ઠેકાણે એ એક જ વાત થતી હતી. નાનાં મોટા સૌ જાણે ઘરમાં રહેવાનું જ હોય નહિ તેમ બહાર નીકળી પડયાં હતાં. આખે રસ્તે લોકો બન્ને બાજૂ ઊભા રહી ગયા હતા. કેટલાક ગામડીયા 'ટાઈપ' ના તો ફૂલહાર પણ લાવ્યા હતા. કોઇના હાથમાં નાળિયેર હતાં. ફૂલો વેરવાવાળાની સંખ્યા પણ નાની સુની ન હતી. સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈને એને આવતું જોઈ રહ્યા.

અને અંતે એ આવ્યું !

એક કરોડ તો એક કરોડ—પણ શહેર આખું સુખી થઈ જાય એવું હતું. ધન્યવાદ તો શહેરના ઉદાર શેઠિયાઓને, મદદ કરવા વાળાઓને અને બીજા સૌને હતો, કે જેમણે એને લાવવામાં મદદ કરી હતી.

અને આ કાંઈ જેવી તેવી વાત હતી ? આ યંત્રમાં તમે બોલો એ તો તરત નોંધાઈ જ જાય, પણ તમારો અવાજ લઢણ બધું આબાદ એવી રીતે એ નોંધી લે કે ન પૂછો વાત !

પણ નવી નવાઈની વાત તો બીજી હતી. તમારા મનના વિચારની પણ એ આબેહૂબ નકલ કરી લે. તમારી વૃત્તિના ફેરફાર નોંધે. તમે જે કાંઈ ઈચ્છો તેની પણ વિશ્વાસલાયક નોંધ આપે. તમારા મુંગા વિચારોને પણ એ વાચા આપે ! ગજબની વાતો તો આ હતી. અને આખું શહેર માનતું હતું કે આ યંત્ર આવતાં હવે આખા શહેરમાં કોઈ ખોટી રીતે વર્તી નહિ શકે. આ યંત્ર જ મોટામાં મોટી થાપણ બનશે. એ સત્યની હવા ફેલાવી દેશે ! અને તેથી આજે એને આવતું જોવા માટે આખું ગામ ઘેલું બની ગયું હતું !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અંતે એ આવ્યું. એનો દેખાવ પણ ખાસ્સો માણસ જેવો હતો. છેટેથી તો જાણે માણસ ચાલતું હોય તેમ લાગે. આંખની જગ્યાએ આબાદ આંખો હતી. હાથ હતા, પગ હતા, માથું, પેટ, મોં જીભ બધું જ માણસ જેવું હતું. જીવ હોય તો એને માણસ ન કહેતાં, બીજું શું કહેવું એ મોટો સવાલ થઇ પડે! આબેહૂબ એ માણસની જ પ્રતિકૃતિ હતી!

પણ છેવટે તો એ યંત્ર જ હતું. એટલે એને એક જગ્યાએ ગોઠવવાનું નક્કી કર્યું. જાહેર બગીચો જ એને માટે ઠીક ગણાય, એમ માનીને એને ત્યાં જ મૂક્યું. પછી તો માણસો ત્યાં ઉભરાવા માંડયાં.

કંકુમા બોલ્યાં: 'મર રે પીટયા!' 'મશીને' તરત જ કંકુમાનો અવાજ, લહેકો ને શબ્દોચ્ચાર આબાદ પાછો આપી દીધો. 'મર રે પીટયા!'

આ સાંભળીને છોકરાં કૂદવા માંડયાં! જોનારા હસી પડયા! આ 'મશીન' પાસે આખો દિવસ જાહેર બાગમાં પણ મેળા જેવું જ થઈ પડયું. 'મશીન' બિચારું એક પળ નવરૂં નહિ. જો કોઈ આવીને ખડખડ હસે તો 'મશીન' પણ હસે! કોઇ રડે તો એ રડે. કોઇ ક્રોધ કરે તો એ ક્રોધ કરે. એને શું? એ તો આખો દિવસ માણસની જેમ વાતો કરે જ કરે! જે જે વાત થાય એ બધાના આબાદ પડઘા પાડયા કરે!

પણ એક દિવસ આ 'મશીન'ની ભયંકરતા જાણીતી થઇ ગઈ ને પછી તો શહેર આખું કોઇ રાક્ષસથી ધ્રૂજે તેમ એનાથી ધ્રૂજવા માંડયું!

એવું બન્યું હતું કે, ધ્યાન રહ્યું નહિ, કે કોણ જાણે કેમ, પણ ઉદ્યાનને એક ખૂણે બેઠા, શહેરના લોક નેતાઓ, ડોકટરો, વકીલો, એટલે કે શહેરનો ઉત્તમોત્તમ ગણાતો, ભણેલો ગણેલો સુધરેલો વર્ગ, ત્યાં ભેગો થયેલો–તેમાં કોઇક પ્રશ્ન ઉપર વાતચીત થઈ. એ વાતચીત આ 'મશીન' બેઠું નોંધે એ કોઈને ખબર નહિ. એ તો જેમ કરતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતા તેમ કરવા મંડયા! કોઈની નિંદા શરૂ થઇ! કોઇની રેવડી કરવા મંડયા! કોઇને જાણે અદાલતમાં ઊભો રાખ્યો હોય તેમ જડતી લેવા મંડયા. એટલું જ નહિ, એક બીજાને મોંએથી હા હા ભણવા છતાં, મનમાં તો એને જ મૂર્ખ માનવા મંડયા અને કોઈને ખબર નહિ આ રાક્ષસી મશીન આવી વાત નોંધે છે.

બીજે દિવસે પાછો એક મેળાવડો ત્યાં હતો. તેમાં સુંદર સુંદર વસ્ત્રો પહેરીને શહેરી લોકો આવ્યા હતા. જયસુખલાલ મનસુખલાલ ઉપર, ને મનસુખલાલ મોહનલાલ ઉપર, ને મોતીલાલ પરમાણંદને ને પરમાણંદ મોતીભાઇને, એમ એક બીજા ઉપર, જાણે પ્રેમની અમૃતધારા વરસાવતા ઓછા ઓછા થઈ રહ્યા હતા! ત્યાં કોઈક અદક પાંસળીનાએ આ 'મશીન' ને ખુલ્લું મૂક્યું ને પછી જોઇ લ્યો મજા!

એમાં તો બધાનાં ખરાં વાણી! વવેક વિચાર નોંધાઈ ગયાં હતાં. ગઈ કાલે એમણે આખા ગામ વિશે વાતો કરી હતી એ ત્યાં હતી. એટલે હજી તો જ્યાં મનસુખલાલ, મોહનલાલને, વિવેકપૂર્વક કહી રહ્યા હતા કે, "કાં મોહનભાઈ! કેમ તબિયત તો સારી છે નાં? હમણાં કાંઈ અમારી તરફ ફરકયા નથી?"—એમ ઉપરટપકેનો ખોટો મોંવિવેક કરી રહ્યા હતા,—એટલામાં તો આ 'મશીને' એમના ગઈ કાલના જે વિચાર નોંધેલા, તે બોલવાનું શરુ કર્યું: મનસુખલાલ તો ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જવા જેવા થઈ ગયા, 'મશીન' થોડું કે એ સમજે? એ તો બોલવા જ માંડયું; મનસુખલાલના જ, મોહનભાઇ વિશે કરેલા મનના સાચા વિચાર નોંધેલા, તે ફેંકવા માંડયું: 'સાળો! આ શું સમજતો હશે? એટમજી! તમે મસ્કો લગાડીને અમારો હકક ડૂબાવ્યો છે, પણ તમારો ય વારો ય આવશે!'

એક હેડમાસ્તર એક લેખકને મોંએથી કહી રહ્યા હતા "સાહેબ! આપનું છેલ્લું પુસ્તક ઘણું સુંદર...' પણ ત્યાં તો 'મશીન'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એના ખરા વિચારની નોંધ આપતું બોલી રહ્યું હતું: 'સાળાને લખતાં તો આવડતું નથી! વાત તો મળે નહિ...!' હેડમાસ્તરને પણ થયું કે ઉપરથી કાંઈક ઝાડબાડ પડે તો સારું!

આમ 'મશીન'માંથી સૌના વિચાર પ્રગટ થવા માંડયા છે એ જાણ થતાં તો સૌ ઊભા જ થઈ ગયા. મોટી નાસભાગ થઈ ગઇ! સૌ ઝટ ઝટ ઘર ભેળા જ થવા મંડયા. જાણે કે કોઈ કોઈને મળવા જ માગતું ન હતું! સૌ પોત પોતાને છૂપાવી લેવામાં જ ને છૂપાવી દેવામાં સહિસલામતી શોધી રહ્યા હતા! તે દિવસે હમેશના કરતાં ઘર વહેલાં બંધ થઇ ગયાં. ટપોટપ દીવા પણ ઠરી ગયા. વાળુ પણ પહેલી પતી ગઇ. પણ પેલું 'મશીન' કોણ જાણે શું થયું હતું, હજી એક બીજાની વાત એકબીજાને કહી રહ્યું હતું! અને તે પણ મોટેથી! આખું ગામ સાંભળે તેમ. ઘડી એકનું નામ આવતું હતું. થોડીવારે બીજાનું નામ આવતું હતું. ને આખું ગામ જાણતું આવતું હતું કે એ સત્ય—સો એં સો ટચનું સોનાનું સત્ય આપી, રહ્યું હતુ! પણ હવે તો એ બંધ કેમ થાય એની જ સૌને ચિંતા થઈ પડી! એટલું જ નહિ, પોતે કોઇના વિશે કાંઇ વિચાર ન કરી બેસે, એવી ચિંતામાં ગામ આખું ઘેલું થઇ ગયું! સૌને થયું કે આ સો ટચ સોનાનું સત્ય તો આપણને મારી નાખે તેમ છે. પણ હવે એનું થાય શું? આ તો ચકલી ઉડાડી પણ એ માળામાં કેમ પાછી આવે તેની કોઈને ખબર નહિ!

છેવટે કોઇકે રસ્તો બતાવ્યો કે ભાઈ! આ એક કરોડ રૂપિયા ખરચીને જે મશીન લાવ્યા છો—વિચારની પણ નોંધ કરનારું—તેને જઇને કોઇક ખાડામાં પધરાવો. ને તેને ખૂબ ઉંડે દાટી દો.

અંતે આખું ગામ ભેગું થઇને એને દાટવા હાલ્યું!

એને જઈ ને દાટી દીધું ને એના ઉપર એક પૂતળું ઊભું કરી તેમાં લખાવ્યું કે 'આંહીં સત્યને દાટયું છે. મહેરબાની કરી એને કોઇ કાઢતા નહિ. નહિતર જીવન અશકય બની જશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જિબ્રાનની જીવનવાટિકા

એક દિવસ એ વાટિકામાં એક ગ્રીક પહોંચ્યો. ફાર્બ્સ એનું નામ. એનો પગ પથ્થર સાથે ભટકાયો. તેને ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે પેલા બ્રાહ્મણ વિષ્ણુગુપ્તની પેઠે આ પથ્થર ઉપર ગુસ્સો ઠાલવ્યો. પથ્થર જાણે સમજતો હોય તેમ તેને કહ્યું. 'અરે ઓ જડ! મરી ગયેલ પદાર્થ! તું આંહીં ક્યાંથી?' એટલું બોલીને એણે એ પથ્થરને ત્યાંથી ફેંકી દીધો.

અને અલ્ મુસ્તફા તેની તરફ ફરીને બોલ્યાઃ 'આ ઉદ્યાનમાં આટલાં વર્ષો ગાળ્યાં છતાં, તમને હજી પણ એ ખબર નથી કે, આંહીં કોઈ જ પદાર્થ જડ નથી, મરી ગયેલ નથી, ચેતન વનાનો નથી. દરેકે દરેક પદાર્થ દિવસના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે. રાત્રિની ભવ્યતાને નિરખીને આનંદે છે. વસ્તુતઃ પથ્થર અને તમે જુદા નથી. ફેર હોય તો માત્ર એટલો જ કે તમારું હૃદય જરાક વેગથી જાય; એનું ધીમે જાય. પણ એ છેક હૃદયહીન નથી. આંહીં કાંઇ જ હૃદયહીન નથી.

એવું હોઇ શકે એના જીવનસંગીતનો તાલ, તમારા તાલથી જુદો હોય. પણ જો તમે તમારા અંતરના ઉંડાણમાં જઇ શકો, અને એ જ પ્રમાણે અનંત આકાશની ઉંચાઈએ પહોંચી શકો—તો તમને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જણાશે કે સઘળે એક જ સંગીત નાદ ચાલી રહેલો છે! એ જ નાદ આંહીં બધા પદાર્થમાં છે! ત્યારે તમને લાગશે કે જે નાદ પથ્થરમાં છે, તારામાં છે, આકાશમાં છે, પાણીમાં છે, માનવમાં છે, પશુ અને પંખીમાં છે. એ જ નાદ આંહીં બધા પદાર્થમાં છે! એ સઘળાના જીવનસ્વર વડે એક જ રમ્ય મીઠું મધુરું જીવનસંગીત ઊભું થાય છે!

જો મારા શબ્દો, તમારી સમજમાં આવતા ન હોય, તો ફીકર નહિ. બીજું પ્રભાત આવશે અને એની સમજણ આવી જશે. જો આપણી સમજણ એવી હોય કે આ પથ્થર જડ છે—તો એ જ સમજણ આકાશી તારા વિષે શું કહેશે? ને તો સૂર્ય વિષે શું કહેશે? એને જડ કહેશે? ને તો એના જીવન આપનારા બળ વિષે શું કહેશે? અને જો એને કોઈને જડ નહિ ગણો તો આને શી રીતે જડ ગણશો?

પણ એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તમે પથરાઓને, જેવી રીતે શિશુ, ખીણોમાંથી ફૂલો ભેગાં કરે છે તેમ, ભેગા કરતા હશો— અને ત્યારે જ તમે જાણશો કે આ બધી વસ્તુઓમાં ચેતન સ્ફુરી રહ્યું છે!

અને એક દિવસ એક શિષ્યે કહ્યું: "હે ગુરુદેવ! જેવા તમારા શબ્દો છે તેવા અમારા શબ્દો બને, એવું રહસ્ય અમને બતાવો."

અને અલ્ મુસ્તફાએ જવાબ વાળ્યો: 'તમે ભલે શબ્દો દ્વારા ઊંચું ઉડ્ડયન સિદ્ધ કરો, પણ તમારો પંથ તો પેલા જીવનસંગીત અને એના પરિમલથી સભર હશે. સંગીત તમામ પ્રેમીઓ માટે. પરિમલ આ વાટિકાના તમામ સહ મુસાફરો માટે. અને પછી તમે નાના પંખીની માફક નિદ્રાધીન થશો. એક નાનું શ્વેત પંખી બચ્ચું કોઈ શ્વેત માળામાં પોઢયું હોય તેમ; અને જેમ જૂઈના ફૂલને વસંત ઋતુનાં સ્વપ્નાં આવે છે તેમ તમને આવતી કાલનાં સ્વપ્નાં આવશે.

'અને વળી એક બીજી વાત છે. તમે તમારા શબ્દોમાં અગાધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉંડાણ શોધશો, તો તમે જગત નદનાં ખોવાયલાં મૂળો મેળવવા મથતા હશો: એ અતળ ઉંડાણની ગુફામાં રહેલા અત્યંત છાના શબ્દો, જે તમે હમણાં સાંભળી શકતા નથી, તે શબ્દોના પડઘા તમે પકડી શકશો.

તમે તમારા શબ્દો દ્વારા ઉંડે અને ઉંડે અને હજી પણ ઉંડે જઈ શકો. જાણે કે પૃથ્વીના હૃદયની મધ્યે જ; અને તો તમે એની સાથે—જગન્નિયંતાની સાથે—જાણે એકલા, પેલી આકાશગંગાની કેડી ઉપર જ્ઞાનગોષ્ઠિ માંડી બેઠા છો એવો અનુભવ થશે.

થોડીવાર પછી એક બીજા શિષ્યે કહ્યુંઃ 'ગુરુદેવ! અસ્તિત્વનું રહસ્ય શું છે! આપણે આંહીં છીએ એનો અર્થ શું છે?'

અને અલ્ મુસ્તફા ઘણા લાંબો વખત સુધી તેની સામે જોઈ રહ્યા: જાણે પ્રશ્ન કરનાર તરફ પ્રીતિથી દેખી રહ્યા હોય! પછી તે ઊભા થયા, આંટો માર્યો અને પાછા ફર્યા. ત્યાં ઊભા રહીને એમણે કહ્યુંઃ 'આ વાટિકામાં મારા પિતા અને મારાં માતાં, એ બન્ને, અત્યારે જે જીવતા છે, એમના જ હાથે, દટાઇને; આંહીં પડયાં છે. અને આ જ ઉદ્યાનમાં ગયા વર્ષનાં બીજ પણ દટાયલાં પડયાં છે. પવનની પાંખે ચડીને એ આવ્યાં—અને આંહીં દટાઈ ગયાં. એક સહસ્ત્ર વખત મારા પિતા અને માતા આંહીં દટાશે: અને એ જ પ્રમાણે એક હજાર વરસ પછી પણ, તમે અને હું બધા, આ વાટિકામાં ફરતાં હઈશું. આ જ પ્રમાણે જીવન માણતા હોઈશું. આ જ સૂર્યોદયની ઝાંખી કરતા હોઈશું.

પણ આ વર્ત્તમાનકાલની વાત કરીએ તો હોવું—અસ્તિત્વમાં આવવું—એનો અર્થ પ્રાજ્ઞ થવું, એવો છે. પણ પ્રાજ્ઞ થવું એટલે મૂર્ખ પ્રત્યે ઉપેક્ષા સેવવી એમ નહિ. પ્રાજ્ઞનો અર્થ સમર્થ થવું એવો છે. પણ તેથી કાંઈ અસમર્થ પ્રત્યે ઉપેક્ષા રાખવી એવો નથી: એટલું જ નહિ, અશક્તોના ભોગે શક્તિ મેળવવી, એવો પણ અર્થ નથી. પ્રાજ્ઞનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્થ, નાનાં શિશુઓ જેમ એકબીજા સાથે હળી મળીને રમે છે, તેમ સૃષ્ટિમાં તમામ સાથે સહમેળ રાખવો એવો છે.

પ્રાજ્ઞ તે છે જે વૃદ્ધો સાથે, અશકતો સાથે, સ્ત્રીઓ સાથે, બાળકો સાથે, અત્યંત સાદાઈભર્યું અને અત્યંત સીધું એવું વર્તન રાખે છે. એમની સાથે કોઇ વૃક્ષની છાયામાં બેસીને જૂની પુરાણી વાતો કરતાં, જે જીવનનો એકતાર અનુભવે છેઃ—પ્રાજ્ઞ તે છે.

પ્રાજ્ઞ તે છે, જે દેશના કલ્પનાશીલ કવિને શોધી કાઢવા માટે, આખો દેશ ઘૂમી વળે છે. અને તેના સાન્નિધ્યમાં શંકા-કુશકાને, કુનેહ—હોંશિયારીને અને પ્રશ્નોની માળાને, એક બાજુએ મૂકીને, એના શબ્દોમાં જ પોતાની જાતને રમમાણ કરી મૂકે છે.

એમ જાણવું કે સાધુ અને શયતાન, એ બન્ને એક જ માનવની બે બાજુઓ છે, અને એ બન્ને બાજુઓ ઉપર છત્રછાયા તો વિશ્વંભરની જ રહી છે, અને એક માણસ જરા વહેલો જન્મ્યો, એક જરા મોડો જન્મ્યો, એટલો જ એમના સ્વભાવમાં વસ્તુતઃ તફાવત રહ્યો છે, એ પ્રાજ્ઞની નિશાની છે. સૌન્દર્યની અભિપ્સા, કોઈ ભયંકર ખડક ઉપરની તમને નીચે ખીણમાં ફેંકી દે, એવું કદાચ બને, તો પણ સૌન્દર્યની અભિપ્સા, એ તમારે માટે એક તારક ધ્રુવ નિશાન છે. એની પાંખો ગગનગામી છે. તમે પાંખ વિહોણા હો તો પણ એ ગગનગામીના પડખામાં તમારો છેલ્લો આધાર રહ્યો છે, એ ભૂલતાં નહિ. કારણ કે જ્યાં સૌન્દર્યની જરા જેટલી પણ પિછાન નથી-ત્યાં તો પછી નર્યું જડત્વ જ રહે છે.

લૂંટાઈ જવું, છેતરાતું રહેવું, બની જવું, ખોટે રસ્તે દોરાઈ જવું, જાળમાં ફસાઈ જવું, ક્રૂર મશ્કરીના ભોગ થવું-દુનિયાની આ અનેકવિધ છાયાઓ ભલે તમને ઘેરી વળે, છતાં તમે તમારી ગૌરવભરી માનવ ઉદાત્તતને લેશ પણ કટુ બનવા ન દેતા. તમારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનઉદ્યાનમાં એક વખત વસંત આવવાની જ છે, અને તે અનુપમ રીતે ખીલવાની છે, એ અચળ શ્રદ્ધામાં તમે સ્થિર રહેજો. પૂર્વદ્વાર ખુલ્લું હશે તો આજે નહિ તો આવતી કાલે પણ સૂર્યકિરણ આવશે, આવશે ને આવશે. લૂંટનારા, છેતરનારા–પોતાની જરૂરિયાતના ગુલામો છે–અને સંભવિત છે કે તમે પોતે પણ, કોઈક ઉચ્ચ પ્રદેશના રહેવાશીઓને મન, આવા જ દેખાતા હશો.

અને એ જ પ્રમાણે આટલું વિશેષ પણ જાણી લ્યોઃ

શાળ વણનારાની આંગળીઓ એ જેમ એની આંખો છે, તેમ તમારી ભવિષ્યની, પ્રકાશમય અને વિશાળ અવકાશમય, એવી ભવ્ય ઈમારતના, તમે જ ઘડવૈયા ને દ્રષ્ટા છો. જેમ કૃષિકાર દરેક બીજ રોપતી વખતે જાણે છે કે એ પૃથ્વીમાં ધાન્યના ઢગલા મૂકી રહ્યો છે, તેમ તમારી દરેકે દરેક પળ પેલા ભવ્ય મકાનનો પાયો નાખી રહી છે. જેમ માછીમાર એક માછલી માટે જાળ નાખે છે, અને છતાં જાણે છે કે ભૂખ સંતોષાવી જોઇએ ને જરૂરી પોષણ દેહને આપવું જ જોઈએ––તેમ જે જે પળ તમારે જરૂરી પોષણ માટે આપવાની છે, તેના વિષે તમારે એ દૃષ્ટિએ જ જોવું ઘટે છે. અને એ બધાના કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન વસ્તુ આ છે. તમારામાંનો દરેક બીજા દરેકની જરૂરિયાતનો હિતકર્તા થઈ રહે–અને આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય આ થશે કે એ પોતાનો પણ હિતકર્તા હશે જ.

મારા મિત્રો! અને અંતેવાસીઓ! હિમ્મતવાન મર્દ બનોઃ ઘેટા નહિ. વિશાળ થઈ જાઓઃ સંકુચિત નહિ. અને એમ ને એમ એ વિશાળતા તમને વિશ્વવ્યાપી કરી મૂકશે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

નવી નવલકથાઓ

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અવંતીનાથ	ચુ. વ. શાહ	૪–૮
આવતીકાલ	રા. ના. પાઠક	૩–૦
આસ્તિક	સાને ગુરુજી	૩–૦
કરુણાદેવી	,,	૧–૦
કર્મફળ	કા. અં. જાની	૩–૦
કળિયુગ ૧-૨	ઈશ્વર પેટલીકર	૬–૦
કાજળ કોટડી	,,	૩–૦
કાયાકલ્પ ૧-૨-૩	પ્રેમચંદજી	૭–૦
કાંટાની વાડ	હેલનકેલર	૨–૮
ક્રાંતિ	સાને ગુરુજી	૪–૦
ઘરને માર્ગે	ઍરિશ મેરિયા	૪–૦
જનમ ટીપ	ઇશ્વર પેટલીકર	૩-૧૨
જય યૌધેય	રાહુલ સાંકૃત્યાયન	૫–૮
જ્વાલા	વિક્ટર હ્યુગો	૩–૮
જંગલનો રાજા	ટારઝન	૪–૮
પશુરાજ્ય	જ્યોર્જ ઓરવેલ	૧-૧૨
પાતાળકૂવો	ઇશ્વર પેટલીકર	૩–૦
પુનર્જન્મ	સાને ગુરુજી	૩–૦
પ્રેમ અને પૂજા	દર્શક	૫–૦
મારી હૈયાસગડી ૧-૨	ઈ. પેટલીકર	૬–૦
મૃગજળ	અનંત ગોપાળ શેવડે	૫–૮
મિસ્ટર આદમ	પેટ ફ્રૅન્ક	૧–૦
મેઘપંથ	પિટર આબ્રાહમ	૪–૦
યૌવન ૧-૨	પન્નાલાલ પટેલ	૭–૦
સાથી	રા. ના. પાઠક	૫–૦
સુવર્ણમૃગ	,,	૪ ૦
સોહાગ	,,	૨–૮
સ્ટાલિનગ્રાડ	થિયોડોર પ્લેવીઅર	૧–૦
સંધ્યા	સાને ગુરુજી	૪–૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય જનજ્ઞાન માટે પ્રેરક એવાં

૧૫ ધૂમકેતુનાં નવાં પુસ્તકો

પ્રતિબિંબ	અભિનવ નવલિકાઓનો બીજો નવો સંગ્રહ	૩-૦
મેઘબિન્દુ	ઐતિહાસિક પ્રસંગકથનિકાઓનો સંગ્રહ	૩-૦
વનછાયા	અભિનવ નવલિકાઓનો નવો સંગ્રહ	૩-૦
અનામિકા	અભિનવ નવલિકાઓનો ત્રીજો નવો સંગ્રહ	૩-૦
જિબ્રાનની જીવનવાણી		૩-૮
ચારિત્રકથાઓ		૧-૦
ઉપનિષદ્કથાઓ		૨-૦
જ્ઞાનગોષ્ઠિ		૧-૦
વડને છાંયડે		૧-૦
બોધકથાઓ ભા. ૧		૧-૦
બોધકથાઓ ભા. ૨		૧-૦
સંસ્કારકથાઓ		૧-૦
જાત સમર્પણની કથાઓ		છપાય છે
વેદ કથાઓ		,,
ગીતાંજલિ		,,

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે:ગાંધી રસ્તો:અમદાવાદ ૧

જૅકેટ : દીપક પ્રિન્ટરી : અમદાવાદ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar